

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

YAŞAR KEMAL'İN "ÇAKIRCALI EFE" ROMANINDAKİ
SÖZ VARLIĞI

Hazırlayan
Ufuk YİĞİT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2020



©2020, Ufuk YiğiT

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

YAŞAR KEMAL'İN “ÇAKIRCALI EFE” ROMANINDAKİ
SÖZ VARLIĞI

THE EXISTENCE OF THE WORDS IN THE NOVEL
“CAKIRCALI EFE” BY YASAR KEMAL

Hazırlayan
Ufuk YİĞİT

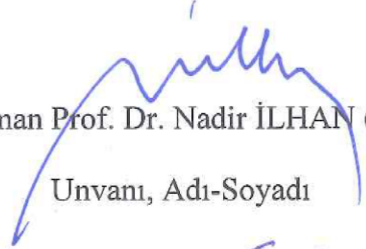
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Nadir İLHAN

KIRŞEHİR-2020

KABUL VE ONAY


Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Ufuk YİĞİT tarafından hazırlanan “*Yaşar Kemal’in “Çakırcalı Efe” Romanındaki Söz Varlığı*” adlı tez çalışması 20.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.


Danışman Prof. Dr. Nadir İLHAN (İmza)

Unvanı, Adı-Soyadı


Üye Doç. Dr. Galip GÜNER (İmza)

Unvanı, Adı-Soyadı


Üye Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA (İmza)

Unvanı, Adı-Soyadı

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

20/01/2020

(İmza Yeri)

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.



20/01/2020

Ufuk YİĞİT

ÖZET

YAŞAR KEMAL'İN “ÇAKIRCALI EFE” ROMANINDA SÖZ VARLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: **Ufuk YİĞİT**

Danışman: **Prof.Dr. Nadir İLHAN**

2020 – (XIV+246)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Nadir İLHAN

Doç. Dr. Galip GÜNER

Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan önemli bir vasıta. Bu vasıta zaman içerisinde, kendini geliştirerek ve zenginleşerek günümüze kadar gelmiştir. Dilin anlamlı en küçük birimi kelimelerdir. Ancak günlük hayatta karşılan bazı durumlar ve nesnelere tek bir kelimeyle karşılanamamaktadır. Bu nedenle, söz varlığı değer kazanır. Söz varlığı; bir dilin sadece ölçünlü dilde kullanılan sözcüklerini değil o dili oluşturan toplumun gelenek-göreneğini, maddi ve manevi kültürünü, yaşanmışlıklarını ve dünya görüşünü yansıtan tüm sözcüklerini kapsar. Söz varlığı çalışmalarıyla dilin tarihi süreç içinde gelişimine ve değişimine ışık tutulur. Böylece dilde meydana gelen ses, anlam ve şekil değişiklikleri ortaya çıkarılır.

Bu çalışmada, Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanındaki söz varlığının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda Ömer Asım Aysoy'un *Atasözleri ve deyimler 1-2* ile Vecihe Hatiboğlu'nun *Türk Dilinde İkileme* adlı eserleri temel çerçeve alınıp diğer kaynaklardan da yararlanılarak romandaki söz varlığı unsurları kaynak tarama yöntemiyle tespit edilmiştir. Tespit edilen unsurlar sınıflandırılarak romanda geçtikleri cümleler, sayfa numaralarıyla birlikte verilmiştir. Bunların sözlüksel dizini yapılmıştır. Elde edilen bulgulardan yararlanılarak Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanında Türk dilinin söz varlığını etkin şekilde kullandığı tespit edilmiştir. Anlatımında söz varlığının ikileme ve deyim öğelerinden sıkça yararlandığı görülmüştür.

Bu çalışmayla Türk dilinin gücünü, zenginliğini ve anlatım imkânlarını yansıtan pek çok ikileme, deyim, atasözü, ortaya çıkarılmıştır. Saptanan bu söz varlıklarının, Türk dilinin geniş söz varlığının ortaya çıkarılmasına katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çakırcalı Efe, Deyim, Söz varlığı, Yaşar Kemal

ABSTRACT

THE EXISTENCE OF THE WORDS IN THE NOVEL “CAKIRCALI EFE” BY YASAR KEMAL

M.Sc. Thesis

Preparer: **Ufuk YIGIT**

Advisor: **Prof. Dr. Nadir ILHAN**

2020 – (XIV+246)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

Turkish Language and Literature Department

Jury:

Prof. Dr. Nadir ILHAN

Assoc. Prof. Dr. Galip GUNER

Assoc. Prof. Dr. Mahmut SARIKAYA

Language is a crucial device that ensures communication among human beings. Over time, this device has developed and enriched itself until today. Words are the most meaningful and the smallest unit of a language.

However, sometimes a single word cannot stand for an object or some situations we experience in daily life. Because of this, vocabulary gains importance. Vocabulary; it includes not only the words of a language used in the standard language, but also it includes all the words that reflect the tradition of society, material and spiritual culture, experiences and worldview of the society. With vocabulary studies, it is light on the development and change of language in the historical process. Thus, the sound, meaning and shape changes that occur in the language are revealed.

In this study, it is aimed to reveal the vocabulary of Yaşar Kemal in *Çakırcalı Efe* novel. Ömer Asım Aksoy's *Atasözleri ve Deyimler 1-2* and Vecihe Hatiboğlu's *Türk Dilinde İkileme* were taken as a basic framework and the elements of vocabulary in the novel were identified by using the source scanning method. The elements identified were categorized and the sentences in the novel were given together with the page numbers. A lexical index was made. Based on the findings, it was found that Yaşar Kemal used Turkish vocabulary effectively in *Çakırcalı Efe* novel.

In this study, many dilemmas, idioms, proverbs, and those that reflect the power, richness and possibilities of expression of Turkish language have been revealed. It is expected that these vocabulary will contribute to revealing the broad vocabulary of Turkish language.

Keywords: Çakırcalı Efe, Idiom, Vocabulary, Yaşar Kemal

ÖN SÖZ

Dil, geçmişten günümüze kadar insanlar arasında duygu, düşünce ve bilgi aktarımını sağlayan; canlı oluşu neticesinde kendi kuralları çerçevesinde değişim gösteren iletişim aracıdır. Aynı zamanda dil, bir milletin kültürel değerlerini ve birikimini en iyi yansıtan araçtır. Bir dilin sözcükleri, kendisini oluşturan milletin değerlerinden bağımsız düşünülemez. Aynı oranda, sanatçılar da içinde buldukları toplumdan bağımsız düşünülemez. Sanatçılar dili en çok işleyen ve ona anlamlar kazandırarak zenginleştiren kişilerdir. Bu nedenle bir sanatçının dili kullanımını incelemek, yaşadığı toplumun dilini ve hangi söz varlığına, ne oranla sahip olduğunu ortaya çıkarmada önemlidir. Yazarın başarısı eserinde kullandığı dil ile doğru orantılıdır. Yazarın söz dağarcığı, dile hâkimiyeti ve üslûbu başarı düzeyini belirleyen unsurlardır. Bu değerler de eser üzerine yapılan söz varlığı çalışmalarıyla ortaya konur. Bu sebeple eserlerin söz varlığının incelenmesi büyük önem taşır. Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanındaki söz varlığının incelenmek istenmesi de bu önem ve değerler sonucu ortaya çıkmıştır.

Çalışma altı kısımdan oluşmaktadır: İlk kısım "Giriş"tir. Burada çalışmanın problemi, amacı ve önemi, sınırlılıkları ve varsayımlar üzerinde durulmuştur.

İkinci kısımda, yöntem, araştırma modeli, evren örneklem, veri toplama aracı ve veri analizi hakkında bilgiler verilmiştir.

Üçüncü kısımda, söz varlığı ve unsurları ile ilgili kuramsal bilgiler verilmiştir. İlk olarak sözcük ve söz varlığı açıklanarak bunların kapsamı verilmiştir. Ardından söz varlığının hangi unsurları içerdiği açıklanmıştır. Yazar ve işlenen roman hakkında genel bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu zamana kadar yapılan söz varlığı çalışmalarının bir kısmı incelenmektedir.

Dördüncü kısım, çalışmanın bel kemiğidir. Bu kısımda Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanındaki söz varlığı unsurları (ikilemeler, atasözleri, deyimler) kaynak tarama yöntemiyle tespit edilmiştir. Romandaki söz varlığı unsurlarının sözlüksel dizini yapılmıştır. Bu unsurların romanda geçtiği cümleler, sayfa numaralarıyla birlikte verilmiştir. Romanda tespit edilen deyimler, kaynak eserlerde olup olmamalarına göre incelenmiş; çeşitli kaynaklarda yer almayan deyimler romanda geçtikleri cümlelere göre anlamlandırılmıştır.

Beşinci kısım "Tablolar" ve "Çizelgelerden" oluşmaktadır. Bu bölüm eserde geçen söz varlıklarının istatistiksel değerlendirme bölümüdür. Eserde elde edilen bulgular sonucunda

oran-orantı kurularak geçme sıklığı, eserin ne kadarının söz varlığı etkisi altında olduğu değerlendirilmiştir.

Altıncı kısım ‘‘Sonuç, Tartışma ve ˆneriler’’dir. Çalışma boyunca tespit edilen veriler değerlendirilmiştir. Buradaki amaç, yazarın sahip olduğu söz varlığı birikimini ve çeşitliliğini ortaya koymaktır. Çalışma sonucunda yazarın zengin bir söz varlığına, farklı cümle kuruluşlarına ve anlatım şekillerine sahip olduğu saptanmış, bununla ilgili yorumlar eserdeki ˆrneklerle beraber değerlendirme ve sonuç kısmında verilmektedir.

Çalışma sırasında yararlanılan ve alıntılar yapılan kaynaklar, ‘‘Kaynakça’’ kısmında verilmektedir.

Tez alışma sˆrecimin her aşamasında bana hep destek olan, bilgisiyle yol gˆsteren, sabır ve hořgˆrˆyle yaklaşan, zamanını benden esirgemeyen değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Nadir İlhan’a yardımlarından dolayı çok teřekkˆr ediyorum.

Uzun sˆren tez çalışmam boyunca hep yanımda olan, desteklerini esirgemeyen dostlarım Abdˆselam ifti, Savaş şimşek ve Osman ˆzlem’e ve bugˆne kadar bana emek veren aileme, ˆzellikle babam Mustafa Yiğit’e teřekkˆrˆ bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xiv
BÖLÜM I	1
1. GİRİŞ.....	1
1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	2
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	3
1.3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	3
1.4. VARSAYIMLAR.....	4
BÖLÜM II.....	6
2. YÖNTEM	6
2.1. ARAŞTIRMA MODELİ.....	6
2.2. ARAŞTIRMANIN EVREN VE ÖRNEKLEMİ	6
2.3. VERİ TOPLAMA ARACI.....	6
2.4. VERİ ANALİZİ	7
BÖLÜM III	8
3. KAVRAMSAL/KURAMSAL AÇIKLAMALAR VE İLGİLİ LİTERATÜR.....	8
3.1. SÖZ VARLIĞI NEDİR?	8
3.2. SÖZ VARLIĞININ İÇERDİĞİ ÖGELER	9
3.2.1. Temel Söz Varlığı	10
3.2.2. Atasözleri.....	11
3.2.3. Deyimler	12
3.2.4. İkilemeler.....	13
3.3. YAŞAR KEMAL VE SANATI.....	15
3.3.1 Yaşam Öyküsü	15
3.3.2. Yaşar Kemal'in Edebi Kişiliği.....	16
3.3.3. Yaşar Kemal'in Romancılığı.....	16
3.3.4. Yaşar Kemal'in Eserleri.....	17
3.3.4.1. Öykü.....	17

3.3.4.2. Roman.....	17
3.3.4.3. Destansı Roman	18
3.3.4.4. Röportaj.....	18
3.3.4.5. Deneme-Derleme.....	19
3.3.4.6. Çocuk Romanı	19
3.3.5. Yaşar Kemal'in Ödülleri.....	19
3.3.6. Yazarla İlgili Çalışmalar	20
3.4. “ÇAKIRCALI EFE” ROMANI HAKKINDA	20
3.5. KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	23
3.5.1. Söz varlığı Alanında Yapılan Araştırmalar	23
BÖLÜM IV.....	29
4. BULGULAR	29
4.1. İKİLEMELER.....	29
4.1.1. İKİLEMELER GENEL ÖZELLİKLERİ.....	29
4.1.1.1. İkilemelerde Ses Benzerliği.....	29
4.1.1.1.1. Önseste Benzerlik.....	30
4.1.1.1.2. Sonseste Benzerlik.....	30
4.1.1.2. İkilemelerdeki Sözcükler Arasında Ünlü Kuralları.....	31
4.1.1.3. İkilemelerde Kalıplaşma	31
4.1.1.4. İkilemelerde Sıra Kalıplaşması	32
4.1.1.5. İkilemelerde Kalıplaşmanın Sürdürülmesi.....	33
4.1.1.6. İkilemede Kalıplaşmayı Perçinleyen Etkenler (Sözcüklerin Sıralanışı)	33
4.1.1.6.1. İkilemede Az Heceli Sözcüğün Önce Gelişi	33
4.1.1.6.2. İkilemede Ünlü ile Başlayan Sözcüğün Önce Gelişi	34
4.1.1.6.3. İkilemede Türkçe Sözcüklerin Önce Gelişi	34
4.1.1.6.4. İkilemede “b-” veya “p-” ile Başlayan Sözcüklerin Sonra Gelişi... 35	
4.1.2. SÖZCÜK YAPISI BAKIMINDAN İKİLEME TÜRLERİ	36
4.1.2.1. Türkçe Sözcüklerden İkileme.....	36
4.1.2.2. Türkçe ve Yabancı Sözcüklerden İkileme.....	36
4.1.2.3. Yabancı Sözcüklerden İkileme	37
4.1.2.4. Sayılardan İkileme.....	37
4.1.2.5. Tamlamalardan İkilemeler	37
4.1.2.6. m-'li İkileme	38
4.1.3. ARALIKLI İKİLEMELER.....	39

4.1.3.1. Bağlaçlı İkileme	39
4.1.3.2. Sorulu İkileme.....	40
4.1.3.3. İkileme Etkisiyle Üçleme.....	40
4.1.3.4. Ayrı İkileme	41
4.1.3.5. Sayı Adlarından Aralıklı İkileme.....	42
4.1.3.6. İkileme ve Yineleme.....	42
4.1.3.7. İkileme ve Bağlaçlı Tamlama	44
4.1.4. SÖZCÜK TÜRÜ BAKIMINDAN İKİLEMELER.....	45
4.1.4.1. Adlardan İkileme.....	45
4.1.4.1.1. Özel Adlardan İkileme	46
4.1.4.1.2. Cins Adlarından İkileme	46
4.1.4.2. Adıllardan İkileme (Zamir)	47
4.1.4.3. Sıfatlardan İkileme	47
4.1.4.3.1. Aynı Sıfattan Kurulan İkileme	47
4.1.4.3.2. Ayrı Sıfatlardan Kurulan İkileme.....	48
4.1.4.4. Belirteçlerden ve Belirteç Görevindeki Sözcüklerden İkileme (Zarf) ..	48
4.1.4.4.1. Ashı Belirteç Olan Sözcüklerden İkileme	48
4.1.4.4.2. Ashı Ad Olan Sözcüklerden İkileme	49
4.1.4.4.3. Ashı Sıfat Olan Sözcüklerden İkileme	49
4.1.4.4.4. Ashı Zarf-Fiil (Ulaç) Olan Sözcüklerden İkileme	49
4.1.4.5. Ünlemlerden İkileme	50
4.1.4.6. Bağlaçlardan İkileme	50
4.1.4.7. Eylemlerden İkileme	51
4.1.5. YAPI VE KURULUŞ BAKIMINDAN İKİLEMELER.....	51
4.1.5.1. Ad Kök veya Gövdelerinden Kurulan İkilemeler	51
4.1.5.1.1. Yalın Durumdaki İkileme	51
4.1.5.1.1.1. Yansımalardan Kurulan İkileme.....	52
4.1.5.1.1.1.1. Aynı Yansımadan Kurulan İkileme.....	52
4.1.5.1.1.1.2. Ayrı Yansımalardan Kurulan İkileme	52
4.1.5.1.1.2. Yalın Durumdaki Adlarla Kurulan İkileme.....	52
4.1.5.1.1.2.1. Yalın Durumdaki Aynı Adla Kurulan İkileme.....	53
4.1.5.1.1.2.2. Yalın Durumdaki Ayrı Adlarla Kurulan İkileme	53
4.1.5.1.2. Çekim Ekleri Ararak Kurulan İkilemeler	53
4.1.5.1.2.1. Yönelmeli İkileme.....	53
4.1.5.1.2.1.1. Aynı Sözcüklerden Kurulan Yönelmeli İkileme.....	53

4.1.5.1.2.1.2. Ayrı Sözcüklerden Kurulan Yönelmeli İkileme	53
4.1.5.1.2.2. Çıkmalı İkileme (Ayrılma Hâli)	54
4.1.5.1.2.2.1. Aynı Sözcükten Kurulan Çıkmalı İkileme	54
4.1.5.1.2.2.2. Ayrı Sözcüklerle Kurulan Çıkmalı İkileme	54
4.1.5.1.2.3. Kalmalı İkileme (Bulunma Hâli)	55
4.1.5.1.2.3.1. Aynı Sözcüklerden Kurulan Kalmalı İkileme	55
4.1.5.1.2.3.2. Ayrı Sözcüklerden Kurulan Kalmalı İkileme	55
4.1.5.1.2.4. Yüklemeli İkileme (Belirtme Hâli).....	55
4.1.5.1.2.5. Araç Durumundaki (Instrumentalis) İkileme.....	56
4.1.5.1.2.6. İyelikli İkileme	56
4.1.5.1.2.6.1. Aynı Sözcükten Kurulan İyelikli İkileme	56
4.1.5.1.2.6.2. Ayrı Sözcüklerden Kurulan İyelikli İkileme.....	57
4.1.5.1.2.7. Bazı Yapım Ekleriyle Kurulan İkilemeler	57
4.1.5.1.2.7.1. Aynı Kök veya Gövdeden “-II, IU” Ekiyle Kurulan İkileme	57
4.1.5.1.2.7.2. Ayrı Kök veya Gövdelerden “-II, -IU” Ekiyle Kurulan İkileme	58
4.1.5.1.2.7.2.1. Aynı Kök veya Gövdeden “-sIz, -sUz” Ekiyle Kurulan İkileme	58
4.1.5.1.2.7.2.2. Ayrı Kök veya Gövdeden “-sIz, -sUz” Ekiyle Kurulan İkileme	58
4.1.5.2. Eylem Kök veya Gövdelerinden Kurulan İkilemeler.....	59
4.1.5.2.1. Ulaçlardan Kurulan İkileme (Zarf-Fiil)	59
4.1.5.2.1.1. Aynı Ulaçtan Kurulan İkileme.....	59
4.1.5.2.1.2. Ayrı Ulaçlardan Kurulan İkileme	60
4.1.5.2.2. Ortaçlardan (Sıfat-Fiil) Kurulan İkileme.....	60
4.1.5.2.2.1. Aynı Ortaçtan (Sıfat-Fiil) Kurulan İkileme.....	60
4.1.5.2.2.2. Ayrı Ortaçtan (Sıfat-Fiil) Kurulan İkileme	61
4.1.5.2.3. Eylemliklerden Kurulan İkileme.....	61
4.1.5.2.3.1. Aynı Eylemlikten Kurulan İkileme	61
4.1.5.2.3.2. Ayrı Eylemliklerden Kurulan İkileme	61
4.1.5.2.4. Eylemden Türetilmiş Sıfatlardan Kurulan İkileme	62
4.1.5.2.4.1. Aynı Eylemden Türetilmiş Sıfatlardan Kurulan İkilemeler	62
4.1.5.2.4.2. Ayrı Eylemlerden Türetilmiş Sıfatlardan Kurulan İkilemeler	62
4.1.5.2.5. Çekimli Eylemlerden Kurulan İkileme.....	62
4.1.5.2.5.1. Aynı Çekimli Eylemden Kurulan İkileme	63

4.15.2.5.2. Ayrı Çekimli Eylemlerden Kurulan İkileme	63
4.1.5.2.6. Çekimli Eylemle Birlikte Ulaçtan Kurulan İkileme	63
4.1.5.2.6.1. Aynı Çekimli Eylemle Birlikte Ulaçtan Kurulan İkileme	64
4.1.5.2.7. Yardımcı Eylemlerle Kurulan İkileme	64
4.1.6. GÖREV BAKIMINDAN İKİLEMELER	64
4.1.6.1. İkilemeden Özne	65
4.1.6.2. İkilemeden Nesne	66
4.1.6.3. İkilemeden Tümleç	66
4.1.6.4. İkilemeden Düz Tümleç	66
4.1.6.5. İkilemeden Dolaylı Tümleç	66
4.1.6.6. İkilemeden Yüklem.....	67
4.1.7. ANLAM BAKIMINDAN İKİLEMELER.....	67
4.1.7.1. Anlamı Pekiştirme	68
4.1.7.2. Anlamı Güçlendirme (Devamlılık).....	68
4.1.7.3. Anlamı Abartma (Kuvvetlendirme)	69
4.1.7.4. Anlamı Çoğaltma (Çokluk Kazandırma).....	69
4.1.7.5. Anlatımı Kolaylaştırma.....	70
4.1.8. ANLAM BAKIMINDAN İKİLEMİYİ KURAN SÖZCÜKLER.....	70
4.1.8.1. İki Sözcüğü de Anlamlı İkileme	70
4.1.8.1.1. Aynı Anlamlı Sözcüklerden Kurulan İkileme	70
4.1.8.1.2. Yakın Anlamlı Sözcüklerden Kurulan İkileme.....	71
4.1.8.1.3. Zıt Anlamlı Sözcüklerden Kurulan İkileme.....	72
4.1.8.2. Bir Sözcüğü Anlamlı İkileme.....	72
4.1.8.3. İki Sözcüğü de Yarı Anlamlı İkileme.....	72
4.1.8.4. İkilemeyle Resim Çizme.....	73
4.1.9. DEYİMLERDE İKİLEME.....	73
4.1.10. ATASÖZLERİNDE İKİLEME	74
4.1.11. ESERDE TESPİT EDİLEN İKİLEMELER	75
4.1.12. ESERDE TESPİT EDİLEN İKİLEMELERİN ANA HATLARIYLA SINIFLANDIRILMASI	83
4.2. ATASÖZLERİ.....	85
4.2.1. YAPISAL ÖZELLİKLERİ	85
4.2.2. KAVRAM ÖZELLİKLERİ	86
4.2.3. BİRKAÇ KALIBI BULUNAN ATASÖZLERİ:	87
4.2.3.1. Bölgelere Göre Değişim:	88

4.2.3.2. Özel Bir Maksatla Uzatmak:	88
4.2.3.3. Genel Kural Gibi Olanlar:	88
4.2.4. ATASÖZLERİNDE SÖZ SANATLARI:	88
4.2.4.1. Atasözlerinde Mecaz	89
4.2.4.2. Seci (İç Uyak)	89
4.2.4.3. Tevriye	89
4.2.4.4. Kinaye	89
4.2.4.5. Aliterasyon (Ses ve Hece yinelemesi)	90
4.2.4.6. Cinas	90
4.2.4.7. İştiare (Eğrettilme).....	90
4.2.4.8. Mecaz-ı Mürsel (Ad Aktarması)	90
4.2.4.9. Tezat (Zıtlık Karşıtlık)	90
4.2.4.10. İham-ı Tezat	91
4.2.4.11. Akis (Çaprazlama).....	91
4.2.4.12. İstifham (Soru Sanatı).....	91
4.2.4.13. Şibhi İştikak (Türetme).....	91
4.2.4.14. Lef-ü Neşr (Açma Ve Yayma)	91
4.2.5. EKSİLTİLİ ATASÖZLERİ	91
4.2.6. ÖYKÜ BİÇİMİNDEKİ ATASÖZLERİ:	92
4.2.7. ATASÖZLERİNDE DEVRİK CÜMLE:	92
4.2.8. CÜMLE TÜRLERİNE GÖRE ATASÖZLERİ	92
4.2.9. ESERDE ELDE EDİLEN ATASÖZLERİ VE ATASÖZLERİ İŞARETLERİ	93
4.2.10.ESERDE TESPİT EDİLEN ATASÖZLERİNİN SINIFLANDIRILMASI	96
4.3. DEYİMLER	99
4.3.1. DEYİMLERİN ÇEŞİTLERİ	99
4.3.1.1. Anlatım Özgünlüğü Bulunan.....	99
4.3.1.2. İki yargılı ve Uyaklı	100
4.3.1.3. Öykücük ve Konuşma Biçiminde Olanlar	100
4.3.1.4. Bir Olayı İmleyenler	100
4.3.1.5. İnanışa ve Geleneğe Dayananlar	100
4.3.1.6. Bir Kavramın Kalıbı Olanlar	101
4.3.1.7. Özel Biçimde Kurulmuş Olanlar	101
4.3.1.8. Eksiltili Anlatımlar	102
4.3.1.9. İkillemeler.....	102

4.3.1.10. Özel Yardımcı Eylemlikle Kurulanlar	103
4.3.2. DEYİMLERİN SINIRI	103
4.3.2.1. Deyimler ve Bileşik Sözcükler	103
4.3.2.2. Deyimler ve Süslü Sözler	104
4.3.2.3. Deyimleşmekte Olanlar	104
4.3.2.4. Deyimler ve Bayağı Sözler	104
4.3.2.5. Deyimler ve Terimler	104
4.3.2.6. Deyimler ve Dualar, Dilekler, İlençler	105
4.3.3. ESERDE TESPİT EDİLEN DEYİMLER.....	105
4.3.4. ESERDE TESPİT EDİLEN DEYİMLERİN SINIFLANDIRILMASI ...	227
BÖLÜM V	230
5. TABLOLAR/ÇİZELGELER LİSTESİ.....	230
5.1. NOKTALAMA İŞARETLERİ.....	230
5.2. SÖZCÜKLER	230
5.3. İLK 10 SES GRUBU	231
5.4. İLK 10 İKİLEME	232
5.5. İLK 10 DEYİM	232
5.6. SÖZ VARLIKLARININ ESERDE KULLANIM ORANI	233
5.7. SÖZ VARLIKLARININ TEKRAR ADETLERİ.....	234
5.8. CÜMLE-SÖZ VARLIĞI ORANI	234
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER.....	236
SONUÇ VE TARTIŞMA	236
KAYNAKÇA.....	239
1. Kitap ve Dergiler	239
2. Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri	241
3. İnternet Kaynakları.....	244
ÖZGEÇMİŞ	246

SİMGELER VE KISALTMALAR

bkz.	:	Bakınız
den.	:	Denizcilik
esk.	:	Eskiden
e.t.	:	Erişim tarihi
İst.	:	İstanbul
krgz.	:	Kırgız
krş.	:	Karşılığı
mec.	:	Mecaz
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
sp.	:	Spor
tkz.	:	Teklifsiz konuşma
TDK	:	Türk Dil Kurumu
trkm.	:	Türkmen
ttü.	:	Türkiye Türkçesi
vb.	:	Ve benzeri
Yay.	:	Yayımları
YKY	:	Yapı Kredi Yayınları

BÖLÜM I

1. GİRİŞ

Dünya üzerinde konuşulan dillerin sayısının beş-altı bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu diller arasında, milyonlarca insan tarafından konuşulan Çince gibi dillerin yanı sıra, onu konuşanların sayısı ancak “yüzler” ile ifade edilebilecek kimi kabile dilleri de bulunmaktadır (Altınörs 2003: 15).

Bu dillerin ancak bir kısmı diğerlerine oranla daha kapsamlı ve kullanım alanı bakımından daha geniştir. Bir toplumun dilinin dünya dilleri arasındaki konumunu belirlemek uzun tartışmalara yol açan bir konudur. Ancak bir dilin özelliklerini tespit etmek için en somut verilere o dilin söz varlığını inceleyerek ulaşılr.

Türkçede söz varlığı, söz dağarcığı, sözcük dağarcığı, söz hazinesi, kelime hazinesi ya da sözcük hazinesi gibi adlarla anılan bu kavram, batı dillerinde vocabulary, wortschatz ve wortbestand gibi sözcüklerle karşılanmıştır. Bir dilin sözlerini kapsama ile bir kimsenin sahip olduğu sözcüklerin tümünü ifade eden bu terimler birbirinden ayrılmamış, bazen bir terim ikisini birden karşılayabildiği gibi, bazen sadece birini ifade eder şekilde kullanılmıştır. Bu terimlerin değişik kaynaklardaki kullanım şekillerini vermek uygun bulunmuştur:

Söz dağarcığı: “*bkz. kelime hazinesi: Bir dilde kullanılan veya bir kimsenin bildiği, kullandığı sözlerin bütünü, söz varlığı, vokabüler, kelime hazinesi.*” (URL1).

Söz varlığı: “*Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, sözcük hazinesi, vokabüler, kelime hazinesi.*” (URL2).

Kelime hazinesi: “*Söz varlığı.*” (URL2); “*Bir dilin bütün kelimeleri, bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı.*” (Korkmaz 1992: 100).

Çalışmada, söz varlığı “Bir dilin, sözlerinin tamamı.”, söz dağarcığı da “Bir kimsenin bildiği, kullandığı sözlerin tamamı.” olarak kabul edilmiştir. Çalışmada ele alınan romanın sahip olduğu sözler de bu nedenle *söz varlığı* terimi ile karşılanmıştır. Tarih boyunca çeşitli eserlerin yazımında kullanılan Türk dili, bu uzun ve verimli geçmişine rağmen yeterince işlenmediği ve korunmadığı için, günümüzde sahip olduğu anlatım imkânları bilinmemekte ve dilimizin bu gücünden istifade edilememektedir. Türkçeyi gücü oranında tanımayan, bilmeyen veya kullanamayanlar da zaman zaman başka dillerle karşılaştırarak fakir bir dil gibi göstermeye çalışmaktadır. Anlatım gücü ve gerçek kelime hazinesi göz önüne alınmadan yapılan bu karşılaştırmalarda Türkçenin aleyhine sonuçlar çıkarılmaktadır.

Türkçe bütün olumsuzluklara rağmen, günümüz dünya dillerinin hiçbirisinden geride değildir. Kelime sayılarına dayalı bir karşılaştırma, Türkçenin yapı ve işleyişinden dolayı bütün kelime ve kelime değerinde olan anlatım araçları sözlüklerde yer almadığı için gerçek ve doğru sonuçlar ortaya koyamaz. Sözlüklerde yer almayan, ancak her biri diğer kelimeler gibi birer anlatım aracı olan Türkçenin gizli diyebileceğimiz çok geniş bir söz varlığı bulunmaktadır.

Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca, o dilin sözcükleri değil; deyim, kalıp söz, kalıplaşmış söz, atasözleri, terim ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütün anlaşılmalıdır. Dil, insanlar arasındaki en önemli iletişim aracıdır. İnsanlık tarihinin başlangıcıyla dil tarihinin başlangıcı paraleldir. Çünkü insanın varlığından söz edilen her yerde dilin de varlığı kaçınılmazdır.

Türkçe, zengin ve köklü diller arasında kendine ilk sıralarda yer bulur. Türkçenin zengin ve köklü diller arasında yer alması, bu dile ait eserlerin çokluğu, söz varlığının zenginliği ve kalitesinden kaynaklıdır. Eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimelerin fazlalığı, çok anlamlılığın bulunması, deyim ve atasözleri hazinesinin hayli zengin olması, Türkçenin köklü ve işlenmiş bir dil olduğunun önemli kanıtlarıdır.

Dilin söz varlığının en önemli temsilcileri sanatçılardır. Sanatçılar, asıl güçlerini dili kullanabilmedeki becerileriyle gösterirler. Dolayısıyla kaleme aldıkları eserler başarılarının somut göstergeleridir.

Yaşar Kemal, modern roman anlayışıyla Türkçenin gücünü birleştirip eserlerine yansıtan Türk edebiyatı yazarlarından biridir. Türkçenin söz varlığını yansıtmaya ve dili kullanabilme yetisi bakımından ele alınmaya çalışılan yazar Yaşar Kemal'in, *Çakırcalı Efe* adlı romanı bu çalışmaya konu edilmiştir.

1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

“Yaşar Kemal’in Çakırcalı Efe Romanındaki Söz varlığı” adlı bu tezin konusu, eserin söz varlığını (atasözleri, deyimler, ikilemeler vb.) tespit etmektir. Aynı zamanda yazarın kaleme aldığı eserde, Türk dilindeki kelimelerin çeşitliliği bakımından, kullanma oranı da ortaya konulmuştur. Romanın destansı, tarihi ve aynı zamanda köy romanı türünde bir eser olması nedeniyle yapılan çalışmanın ve bu alanla ilgili çalışma yapacaklara katkısının olacağı düşünülmektedir.

Çalışma esnasında deyimlerin çok da kolay tespit edilememesi ve yapılmış olan çalışmaların yeterince kapsamlı olmadığı dikkatimizi çekmiştir. Zaman içerisinde bazı kalıp sözlerin tamamen kalıplaşarak deyim tanımına uyduğu gözlemlenmiştir. Bu yeni kalıplaşan sözcük grupları için detaylı bir çalışma yapılması daha sonra yapılacak çalışmalara veri tespitinde kolaylıklar sağlayabilir.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışma Türk edebiyatının önemli yazarlarından olan Yaşar Kemal' in *Çakırcalı Efe* romanındaki söz varlığını tespit ederek sanatçının Türkçeyi hangi oranda ve dilin hangi unsurlarına (ikileme, deyim, atasözleri) bağlı kalarak kullanabildiğini ortaya çıkarma amacıyla yapılmıştır. Romandaki söz varlığından hareketle yapılan çalışma neticesinde yazarın eserleri üzerine yapılmış ve yapılacak olan diğer çalışmalar için gösterdiği değişimi ortaya çıkarmak ve Türkçeyi kullanmadaki başarısını belirlemek bu çalışmanın diğer amaçlarındandır.

Çalışmanın hedeflerden biri de Türkçe ile ilgili yapılacak söz varlığı çalışmalarına ışık tutmasını sağlamaktır. Eserin türü açısından yazarın hakikaten, kullandığı dilde dönemin özelliklerini, dilini ve kültürel ifadeleri yansıtıp yansıtmadığının da ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Böylece eserin dili ile romanın türünün örtüşüp örtüşmediği ortaya çıkarılabilecektir.

Çalışma, aslen sözel bir alan olsa da farklı bir bakış açısı ile dil alanına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Metne dayalı inceleme sonuçlarını istatistiksel çalışmalara çevirerek bulguları sayısallaştırmak ve bunun sonucunda metinsel ve sözel unsurlarda kesin yargılarda bulunabilmeyi sağlamaktır.

1.3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Dildeki söz varlığının zenginliği edebi eserlerin incelenmesi sonucunda ortaya çıkarılabilir. Bu nedenle, bu çalışmada Türkçenin zenginliğini kaleme aldığı eserler ile ortaya koyan, Türk Edebiyatı'nın önemli yazarlarından Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* adlı eseri konu alınmıştır. Özellikle yöre ağzını romana sokmadaki başarısıyla birlikte, Yaşar Kemal'in eserleri söz varlığı açısından da oldukça zengindir. Ramazan Çiftlikçi (1997) *Yaşar Kemal'in halk söyleyişlerine dayandırdığı "cığıl cığıl"* örneğinde olduğu gibi TDK *Türkçe Sözlük'te* yer almayan birçok ikileme olduğu tespit edilmiştir. Aynı çalışmada Yaşar Kemal'in dilinde, deyimlerin olabildiğince fazla yer tuttuğu da görülmektedir.

Yazarın kullandığı dil halk diline yakın olduğundan, halk dilinden söz varlıklarının fazlaca yer alması kaçınılmazdır. Ele alınan *Çakırcalı Efe* adlı eserin, YKY 2014'te basılan 14. baskısı “pdf” formatı ve basılı eser olarak YKY 2018’ de basılan 22. baskısı üzerinde çalışılmıştır. İncelenen 180 sayfalık eserin tamamında örneklem alınarak söz varlığının (ikilemeler, deyimler, atasözleri) tümü tablolar hâlinde verilmiştir.

Çalışmada, “İkilemeler” konusu Vecihe Hatiboğlu'nun *Türk Dilinde İkileme* adlı kitabı referans alınarak işlenmiştir. Deyimler ve atasözleri ise Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2* adlı kitapları referans alınarak gruplandırma yapılmadan, eserden elde edilmiş bulgular tablo hâlinde verilmiştir. Amaçlanan, söz varlıklarının kullanım sıklığını ve zenginliğini ortaya koymaktır.

Yazarın birden fazla eseri olmasına rağmen bu çalışmada Yaşar Kemal'in sadece *Çakırcalı Efe* romanının söz varlığı üzerine çalışılmıştır.

1.4. VARSAYIMLAR

Söz varlığının gerek tanımı gerek sınıflandırılması gerekse işlevleri hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında bir fikir birliğinin oluşmadığı görülmektedir. Türkçenin söz varlığı için çok önemli bir konu olan ikilemeler, atasözleri ve deyimler hakkında farklı farklı görüşlerin olduğu ve dilin sürekli kendini geliştirdiği ve güncellediği bilinmesine rağmen konu ile ilgili çalışmaların uzun süreler zarfında anca yapıldığından, bunun neticesinde de verilerin güncellenmeyerek eksik ve yetersiz tanımların ortaya çıktığı görülmektedir.

Güncel Türkçe Sözlük'te söz varlığı bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, sözcük hazinesi, söz dağarcığı, kelime hazinesi, vokabüler ve kelime kadrosu olarak aktarılmıştır. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere Türk Dil Kurumu söz varlığı ile kelime hazinesini, söz dağarcığını eş anlamlı ya da aynı kavramı karşılar kabul eder (URL2).

Zeynep Korkmaz (2017: 218) da aynı şekilde kelime hazinesi, söz dağarcığı ve söz varlığını eş kabul eder. Korkmaz (2017: 174), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde söz varlığının bir dilin bütün sözcüklerini kapsadığını toplum ya da kişilerin söz dağarcığındaki bütün sözcüklerin tamamı olduğunu belirtir.

Söz varlığı terimi ile sadece bir dilde yer alan sözcükler kastedilmez. Bunun yanında o dildeki tüm ikileme, atasözü, deyim, kalıplaşmış sözler ve terimler de bir dilin söz varlığını oluşturur (Aksan, 2015: 15).

İster bir bilim dalına ait olsun, ister bir yazara ait olsun, bir dildeki sözcüklerin bütünü

söz varlığıdır (Çotuksöken, 2012: 195-196).

Söz varlığı denilince anımsanan bir dilin sahip olduğu bütün sözcükleridir. Sözcük ise bir ya da birkaç heceden oluşan, her dile göre farklı anlam birlikleridir (Banguoğlu, 1995: 10).

Yukarıda edinilen bilgilerin ışığında bu çalışmada söz varlığı olarak hem bir kişinin kullandığı sözcüklerin tümü hem de bir dildeki sözlerin bütünü kabul edilmiştir. Yazarın romanda kullandığı sözcükler de bu sebeple söz varlığı olarak nitelendirilmiştir.



BÖLÜM II

2. YÖNTEM

Söz varlığını konu alan kitaplar, lisans, yüksek lisans, doktora tezleri ve makaleler taranarak, söz varlığı hakkında geniş bilgiler elde edilmiştir. Elde edilen bulgulardan hareketle söz varlığı şeması oluşturulmuştur. Bu şema doğrultusunda Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanındaki atasözü, deyim, ikileme, gibi söz varlığı ana başlığı altında toplanan dilin unsurları belirlenmiştir. Elde edilen verilerden hareketle yazarın söz varlığına ait kavramları hangi sıklıkta kullandığı, tekrara düşüp düşmediği ortaya konmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sonuçlar yorumlanarak şema ve grafiklerle somut hale getirilmiştir.

2.1. ARAŞTIRMA MODELİ

Tezde kullanılan araştırma modeli Ömer Asım Aysoy'un *Atasözleri ve deyimler 1-2* ile Vecihe Hatiboğlu'nun *Türk Dilinde İkileme* adlı eserleri temel çerçeve alınıp, literatür taraması ve yazar ile ilgili yapılmış bilimsel çalışmalar dikkate alınarak yapılmıştır. Dergiler ve makalelerden faydalanılarak ve bundan önce yapılan çalışmalar taranıp, Yaşar Kemal'in eserindeki söz varlığı, dil ve kültür dokularına ait çalışmalara öncelik verilmiştir.

2.2. ARAŞTIRMANIN EVREN VE ÖRNEKLEMİ

Yazar hakkında yazılmış makaleler ve bilimsel nitelik taşıyan çalışmalar bulunmaktadır. Çalışma yapılmış olan bu çalışmalardan faydalanılarak *Çakırcalı Efe* adlı eserin, kültürel ve söz varlığı yönünden (İkilemeler, Atasözleri ve Deyimler) özelliklerini incelemeye sınırlıdır. Eserin tarihi ve destansı özelliği taşıması, yapılan çalışmada yeterli veri elde edebilmeyi sağlamıştır.

2.3. VERİ TOPLAMA ARACI

Yapılan tez çalışmasında öncelikle yazarın biyografisi ve yazar hakkında yapılmış çalışmalar ile ilgili dokümanlar temin edilmiş ve literatür taraması yapılmıştır. Beraberinde söz varlığı hakkında bilgiler edinilmiştir. Bu süre zarfında Ulusal Tez Merkezi, Milli Kütüphane, Ahi Evran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi gibi kurumlardan yararlanılmıştır. Yazılı kaynak taramasından sonra tez çalışmasında kullanılacak olan romanı incelenip yazarın eserindeki söz varlığı üzerine donanımı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.4. VERİ ANALİZİ

Çakırcalı Efe Romanındaki Söz Varlığı” adlı çalışmada elde edilen verilerin dil ve kültür açısından incelemesi yapılmış model olarak kullanılan çalışmalar üzerinden sınıflandırılmıştır. Yazarın eserinde, dil ve kültür açısından ikilemeler, atasözleri ve deyimlere ne denli yer verdiği, tekrarlara düşüp düşmediği değerlendirilip örnekler eşliğinde sunulmuştur.



BÖLÜM III

3. KAVRAMSAL/KURAMSAL AÇIKLAMALAR VE İLGİLİ LİTERATÜR

3.1. SÖZ VARLIĞI NEDİR?

Bir milletin geleneğini, göreneğini, töre ve adetlerini, kültürünü kısacası tüm sosyoekonomik yapısını yansıtan sözlerin bütünü kapsayan söz varlığı, Batı dillerinden İngilizcede “vocabulary”; Fransızcada “vocabulaire”; Almancada “wortschatz” terimleriyle karşılanmaktadır. Türkçede ise bu terim söz dağarcığı, sözcük dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime serveti, kelime kadrosu, sözcük gömüsü, sözcük hazinesi, vb. kavramlarla karşılandığı bilinmektedir (Türkben, 2018: 216).

Doğan Aksan bir dilde yer alan sözcüğün söz varlığı unsurları içinde yer alıp almadığına karar verebilmek için bazı ölçütleri taşıması gerektiğini bildirir ve bu ölçütleri şu şekilde sıralar (Aksan, 2007: 18):

- Sözcük, insan hayatında birincil ihtiyaç olan kavramları karşılamalıdır.
- Sözcük, birleşerek yeni sözcükleri türetebilmelidir.
- Anlatımbilim açısından yansız olmalıdır kısacası kişiye ve bölgeye göre değişmemelidir.
- Sözcüğün anlam genişlemesiyle kullanımı artmalıdır.
- Sözcük farklı deyimlerde kullanılmalıdır.

Bir dili meydana getiren sözcüklerin sayısı ne kadar fazla olursa olsun, ne kadar hafızalarda yer edinirse edinsin önemli olanın gündelik dilde kullanılan ve yaşatılan sözcük sayısı olduğu anlatılmaktadır. Bunun da en fazla birkaç bin sözcükten daha fazla olmadığı yapılan araştırmalar ile savunulmaktadır.

Kullanılan sözcük oranında kişinin eğitim seviyesi, yaşı, tecrübesi, kitap okuma oranı ve kişisel becerileri etkili olmaktadır. Ancak yapılan araştırmaya göre ünlü yazarların bile sözcük dağarcığı beş bin civarındadır. Yazarın işlediği konu ve yazarların nitelikleri sözcük sayısını değiştirir (Demir, 2006: 207).

Günlük konuşmalarda ise sözcük seçimi, kişinin içinde bulunduğu hâl ve şartlar, kişinin yaşı ve mesleği, dinleyicilerin özellikleri önemli olan etkenlerdir. Böylece söz varlığının içinden belli unsurlar değil, koşulların gerektirdiği sözcükler seçilir ve kullanılır.

Birçok bilgine göre konuşma ve yazma sırasındaki sözcüklerin kullanım sıklıkları da söz varlığını belirlemede önemli rol oynar. Örneğin okumaya yeni başlayan öğrencilere ilk başta öğretilmesi gereken sözcükler belirlenirken dildeki unsurların sıklıkları bilinmelidir. Bu aşamada kişi ne kadar sözcük bilirse bilsin sınırlı sayıda sözcü kullanması gerekir (Özsoy, 2019: 8).

Söz varlığını etkileyen diğer bir unsur da sözcük ölümüdür. Doğan Aksan *Her Yönüyle Dil* adlı eserinde ifade ettiği gibi dildeki sözcük ölümünün sebebi sözcüğün karşıladığı kavramın, insanların yaşamında yer etmemesidir. Yabancı dillerin etkisinde kalmak da dillerdeki sözcük ölümüne sebebiyet vermektedir. Ancak unutulmuş ya da yitirilen bu sözcükler, lehçe ve ağızlarda uzun süre yaşamlarını sürdürmektedir (Aksan, 2007: 23).

Çeşitli kaynaklarda söz varlığı farklı şekillerde tanımlanmıştır: *Güncel Türkçe Sözlük*'te (URL2) söz varlığı bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler olarak verilmiştir. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere Türk Dil Kurumu söz varlığı ile kelime hazinesini, söz dağarcığını anlamdaş kabul eder.

Zeynep Korkmaz (2017: 218) *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde aynı şekilde söz dağarcığı, kelime hazinesi ve söz varlığını eş kabul eder. Yine Korkmaz (2017: 174), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde söz varlığının bir dilin bütün kelimelerini kapsadığını kişilerin ya da toplumun söz dağarcığındaki bütün kelimelerin tamamı olduğunu belirtir.

Söz varlığı söylemiyle sadece bir dilde yer alan sözcükler kastedilmez. Bunun yanında o dildeki tüm atasözü, deyim, kalıplaşmış sözler, kalıp sözler ve terimler de bir dilin söz varlığını oluşturur (Aksan, 2015: 15).

Gerek bir bilim dalına ait olsun gerek bir yazara ait olsun bir dildeki sözcüklerin tamamı söz varlığıdır (Çotuksöken, 2012: 195-196).

Yukarıda edinilen bilgilerin ışığında bu çalışmada söz varlığı olarak hem bir kişinin kullandığı sözcüklerin tümü hem de bir dildeki sözlerin bütünü kabul edilmiştir. Yazarın romanda kullandığı sözcükler de bu sebeple söz varlığı olarak nitelendirilmiştir.

3.2. SÖZ VARLIĞININ İÇERDİĞİ ÖGELER

Söz varlığı üzerine detaylı bir çalışma yapan Doğan Aksan, söz varlığının içerdiği unsurları şu başlıklar altında değerlendirir:

3.2.1. Temel Söz Varlığı

Araştırmacıların temel söz varlığı açıklamalarına bakıldığında bu kelimelerin zamana karşı kendini koruyabilen sözcükler olduğu görülür. Çünkü temel söz varlığının unsuru olan sözcükler insan hayatında birincil ihtiyaçları karşılayan ve zaman içinde en sık kullanılan sözcüklerdir (Hengirmen, 2002: 413).

Bunlar çekirdek veya kalıt sözcük olarak adlandırılabilir. Örneğin organ adları, temel ihtiyaç olan besinlerin adları, başlıca tarım aletlerinin adları, insana yakın hayvanların adları, sayılar bir dilin kısa zamanda değişikliğe uğramayan sözcükleridir. Bu açıdan bu sözcükler temel söz varlığı sayılır. Bir toplumun temel söz varlığına bakılarak o toplumun kültürü hakkında bilgi edinilir. Örneğin Türk mutfağındaki sözcüklere bakılarak Türk milletinin sofrası ve damak kültürü öğrenilebilir. Ayrıca yiyecek içeceklerle ilgili kullanılan yabancı sözcükler varsa toplumun hangi milletlerle ilişki kurduğu saptanabilir (Aksan, 2007: 17).

Çekirdek sözcüklerin en önemli özelliği zaman içerisinde en az değişime uğramalarıdır. Doğan Aksan, bu sözcüklerin 1000 yılda aşağı yukarı %19'unun değiştiğini, %81'inin yaşamını sürdürdüğünü ifade etmiştir. Örneğin, baş, yüz, kaş, kan, saç gibi sözcükler hiç değişmeden varlığını korumuş; boguz (boğaz), köz (Gözütok), adak (ayak), elig (el), kagan (kağan), keçmek (geçmek), birmek (vermek). gibi sözcükler ise çok küçük ses değişimleriyle dilimizde yaşamaktadırlar (Aksan, 2007: 17).

Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* adlı eserinde temel söz varlığı üzerinde çalışmalar yapan Peter Kühn'ün açıklamalarına yer vermektedir. Burada Peter Kühn, her dilde çekirdek bir söz varlığı olduğunu, bir dilin söz varlığının sürekli bir değişim içinde olmasına karşın bunların zamana karşı kendilerini koruyabildiklerini, çok az değiştiklerini ifade etmektedir. Kühn, çok az değişime uğrayan bu söz varlığının çok uzun bir sürede anlaşma aracı görevi üstlendiğini ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında temel söz varlığı için bir dilin temeli olduğu söylenebilir (Aksan, 2007: 18).

Bir sözcüğün temel söz varlığı içine alınması için bazı kriterleri taşıması gerektiğini bildiren Doğan Aksan'ın görüşlerine çalışmanın "Söz Varlığının Tanımı ve Kapsamı" başlığında yer verilmiştir. Ancak romanda yer alan temel söz varlığı olan tek kelimeler araştırmaya dahil edilmemiştir. Sadece Tablolar bölümünde yüzeysel bilgiler verilmiştir.

3.2.2. Atasözleri

Bir milletin yaşantısından, tecrübelerinden ve bilgeliğinden doğan atasözleri, oluşturulduğu toplumun sadece yaşantısını ve dünya görüşünü değil kültürünü de yansıtır. Örneğin atın yer aldığı birçok atasözünün dilimizde bulunması Türklerin yaşamında atın önemli olduğunu gösterir. Aynı zamanda atasözleri, toplumun dilinin zenginliğini ve ince zekâsını da ortaya koyar (Aksan, 2007: 38).

Türk dili tarihine bakıldığında atasözleri bakımından Türkçenin oldukça zengin olduğu görülür. Türkçenin ilk yazılı belgesi olan Orhun Yazıtları'nda atasözlerinin izlerine ulaşılır. Örneğin "Arug ubutu yeg." (Temizin utanması yeğdir.) Orhun Yazıtları'nda yer alan atasözüdür (Aksan, 2006a: 149).

Doğan Aksan, *Türkçenin söz varlığını atasözleri açısından ele alacak olursak en eski ürünlerinden bugünkü Türkiye Türkçesine, Asya'ya yayılmış çok çeşitli lehçelerden Balkanlar'daki Türkçeye kadar zengin bir atasözleri hazinesiyle karşılaşırız*, diyerek Türkçenin atasözleri bakımından zenginliğini ifade etmektedir (Aksan, 2009: 147).

Orhun Yazıtları'nda sayıca çok yer almayan atasözleri *Divânü Lügati't-Türk'te sav* adıyla çok fazla karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda yazılan eserlerde de birçok atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinin bir kısmı hiç değişmeden bir kısmı da değişme göstererek günümüze kadar gelmiştir. Atasözlerinin yazılı metinlerden değil de sözlü gelenekten öğrenilmesi ve dilin canlı bir varlık olması onların geçmişten günümüze ulaşırken seyir sürecinde değişime uğramalarının sebebidir.

Dünya milletlerinin, dili, dini, yaşayışı farklı da olsa, karşılaştıkları durumlar karşısında hepsi hemen hemen benzer sözler ortaya koymuşlardır. Bu sebeple de ayrı dillerde benzer atasözlerle karşılaşmak mümkündür. Aynı atasözlerinin farklı dillerde benzer şekillerde bulunma sebebini Doğan Aksan, tıpkı dolaşıcı sözcükler gibi atasözlerinin bir dilden doğup başka dillere yayıldığını ya da komşuluk ilişkileri ve kültür akrabalığı ile oluştuğunu ifade eder (Aksan, 2007: 39).

Söz varlığının bu unsuru için Türkçede atalarsözü, atasözü kullanılırken, Osmanlı Türkçesinde darb-ı mesel tamlaması kullanılır. Batı'da ise proverbe, sprichwort sözcükleri kullanılır (Aksan, 2007: 38).

Kaynaklarda atasözü; "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel." (URL2); "Bir toplumun

uzun yaşam deneyimleri sonucu oluşan değer yargılarını kalıplaşmış bir anlatımla veren özlü söz.” (Çotuksöken, 2012: 29) şekillerinde tanımlanır.

Toplum içindeki olayların nasıl meydana geldiğini anlatan halkın ortak malı olan bu sözler, nasihat vericidirler. Cümle şeklinde kurulan bu sözler genellikle somutlaştırma yapılarak oluşturulur (Aksan, 2015: 193).

Bu tanımlar karşısında söylenmek istenenin doğadaki varlıklar aracılığıyla dile getirildiğidir. Kendisini oluşturan toplumun duyuş ve düşünüş tarzını, kültürünü, inanışını yansıtır. Deyimlerde olduğu gibi atasözlerinin de sözcükleri hatta sözcüklerinin yerleri de değiştirilemez. Kısa ama yoğun anlatımı olan bu sözler çoğunlukla geniş zamanda ve emir kipinde çekimlenirler. Söz sanatlarına dayalı mecazlı bir söyleyişe sahiptirler.

Anlatıma inandırıcılık ve etkileyicilik katarlar. Toplumun yaşamı değişikliğe uğradıkça atasözlerinin de değişikliğe uğradığı görülür. Bu da zıt anlamlar içeren iki farklı atasözünün ortaya çıkmasına sebep olur. Örneğin “Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.” ile “Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.” sözü çelişkilidir (Aksoy, 1988: 30).

Toplumun ortak ürünü olan, milletlerin hayat tecrübelerini, dünya görüşünü yansıtan atasözleri; Türkçede en eski eserlerden beri varlığını sürdürür ve söz varlığının büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

3.2.3. Deyimler

Toplumların kültürel yaşanmışlıklarına ışık tutan deyimler, kültürün en önemli unsurlarındandır. Uzun yaşantılar sonucunda ortaya çıkan bu sözler kısa olsalar da kısa oldukları kadar özlü sözlerdir ve bunların anlamları oldukça yoğundur. Anlatımı kolaylaştıran deyimlerin sayısı ağızlarda yaşayanlar hariç Türk Dil Kurumunun hazırladığı *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde 11.209 olarak verilmiştir (URL3).

Türkçede geniş bir yer kapsayan deyimlerin farklı kaynaklardaki tanımları şöyledir: “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” (URL2).

Çotuksöken de deyimlerin gerçek anlamdan uzaklaştığını ve en az iki sözcükten oluşarak kalıplaştığını belirtmiştir (Çotuksöken, 2012: 63).

Deyimler bir duygu veya durumu anlatan birden çok sözcüğün gruplaşmasıyla oluşur. Bunların bir kısmı yan anlam taşır (Aksan, 2007: 35).

Zeynep Korkmaz ise deyimlerin mecaz anlam taşıdığını ve anlatıma çekicilik kattığını ifade etmiştir (Korkmaz, 2017: 111).

Deyimler ve atasözleri üzerine geniş bir çalışma yapan Ömer Asım Aksoy da deyimlerin anlatıma çekicilik kattığını, bir kavramı veya durumu dile getirdiğini bunu yaparken de düz anlamından farklı bir anlam taşıdığını ve kalıplaştığını açıklar (Aksoy, 1988: 52).

Deyimler için yapılan tanımlamalarda, deyimlerin çoğunlukla gerçek anlamlarından farklı bir anlam taşıdığı ve anlatımda etkileyciliği sağlamak amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca deyimler en az iki sözcüğün bir araya gelerek kalıplaşmasıyla oluşur ve bu sözcükler değiştirilemez. Ancak şahıs çekimleri ve zamirleri değişebilir, ağızlarda farklı şekillerde görülebilir (Özsoy, 2019: 17).

Deyimler, kısa sözler olmalarına rağmen yoğun bir anlatım içerirler. Söz varlığının önemli bir unsuru olan deyimler, milletin söz yaratma gücüyle ortaya çıkarlar (Aksoy, 1988: 38-48).

Deyimler oluşturulurken dilin pek çok olanaklarından yararlanılır. Örneğin somutlama bunların başında gelir. Olaylar, durumlar somutlaştırılarak canlı birer örnek hâline gelir. Ayrıca doğayla içi içe yaşayan Türk milleti yine doğanın olay ve izlerini deyimler ile yansıtmışlardır. Örneğin “pişmiş kelle gibi sırtmak”, “dereyi görmeden paçayı sıvamak”, “iki ayağını bir pabuca sokmak”, “yangına körükle gitmek” gibi. Anlam bakımından incelik gösteren deyimlerin çoğu da şiirsel bir şekilde ölçü ve ses yinelemelerine uygun olarak yazılmıştır. Örneğin “Yorgan gitti, kavga bitti.” gibi (Özsoy, 2019: 17).

Söz varlığının en önemli öğelerinden biri olan deyimler, toplumun kültürünü, değerlerini, yaşantısını ve dil zenginliğini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Türkçe bu zenginliği dilinde yaşatmaktadır.

3.2.4. İkilemeler

Türkçenin söz varlığı içinde geniş bir yer kaplayan ikilemeler, anlatımı zenginleştirmek ve pekiştirmek amacıyla kullanılır. Diğer dillerde ikilemelerin sayısı azken Türkçede fazlaca bulunmaktadır. İkileme, Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür (Hatiboğlu, 1981: 9).

İkilemeler farklı dillerde farklı terimler ile ifade edilmiştir. Örneğin Osmanlı Türkçesinde “atf-ı tefsiri” tamlaması kullanılırken İngilizcede “reduplication” kullanılmıştır (Hatiboğlu, 1981: 9).

Türkçede ise ikileme üzerinde dilbilimciler arasında fikir birliği sağlanamamıştır. Leyla Karahan (2009), “tekrar grubu”; Muharrem Ergin (2004), “tekrarlar”; Kaya Bilgegil (2009), “ikizleme”; İbrahim Delice (2012), “tekrar öbeği”; Günay Karaağaç (2013), “yineleme öbeği”; Vecihe Hatiboğlu (1981), “ikileme” demiştir. Bunların yanı sıra hendiadyoin, kelime koşması, koçaş, koşma, katmerleme gibi terimler de kullanılmıştır (Ceylan, 2009: 1).

İkileme, anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılmasıdır: yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı gibi (URL2).

İkilemenin tanımına bakıldığında hepsinde yer alan ortak nokta ikilemenin en az iki sözcükten oluşmasıdır. İkilemeleri meydana getiren sözcükler arasında ses benzerliği olmalıdır. Bu nedenle bu sözcükler arasında uyaklı bir söyleyiş olduğunu söylemek mümkündür. İkilemeler aynı sözcüğün yinelenmesiyle (yavaş yavaş, ikişer ikişer) oluşabilirken yakın anlamlı (deli divane, yalan yanlış) ya da zıt anlamlı (az çok, aşağı yukarı) sözcüklerin bir araya gelmesiyle de oluşabilir. Aynı zamanda aynı sözcüğün ilk sesinin yerine “m” getirilmesiyle de (para mara, deli meli) oluşabilir. Ayrıca iki kelimenin tekrarı esnasında araya bağlaçların veya “mı” soru edatının girdiği (güzel de güzel, yalnız ve yalnız, aptal mı aptal) ikilemeler de vardır. İkilemelerin anlatıma kattığı en büyük özellik ise anlatımı güçlendirip kuvvetlendirmesi, zenginlik katması ve pekiştirmesidir (Vardar, 2002: 119; Korkmaz, 2017: 157; Hatiboğlu; 1981: 9; Özkan vd. 2009: 38).

Söz varlığının birçok ürünlerinde karşılaşılan doğanın yansıması ikilemelerde de sıklıkla görülür. Pek çok ikilemenin oluşumu yansıma sözcüklerle olur. Örneğin cıgıl cıgıl, tın tın, tıkır tıkır gibi.

Şiirlerde kullanılan redifler ve uyaklar da bir tür ikileme olabilir. Çünkü bunlar arasında da ahenkli bir söyleyiş vardır. Ancak rediflerin alt alta, ikilemelerinse arka arkaya yazılması aralarındaki farkı oluşturur (Hatiboğlu, 1981: 11).

Hatiboğlu (1981) *Türk Dilinde İkileme* adlı eserinde ikilemeler üzerine detaylı bir inceleme yapar. İkilemeleri yapı ve anlam üzerine inceler. Başlıklar hâlinde sınıflandırır. Şiir, düz yazı, deyim ve atasözlerindeki ikilemeler üzerinde durur. 1956 örnek ikilemeyi kitabın sonunda sözlük olarak verir.

İbrahim Delice ikilemeler sınıflandırmasında diğerlerinden farklı olarak Farsça “be”, “â” ekleriyle oluşan yapıları da ikileme içine alır (Delice, 2012: 33-35).

Şahbender Çoraklı *Türkçenin Yaratma Gücü İkilemeler* adlı makalede ise ikilemeleri meydana getiren sözcükleri daha farklı şekilde sınıflandırmıştır. O, sözcüklere anlamsal olarak değil, cinsiyetine (baba ana, erkek kız), sıralanışına (alıp vermek, gelip gitmek) ya da uzaklık yakınlığına (bu, şu, burası, orası) bakarak değerlendirir (Çoraklı, 2005: 41-42).

Mehmet Ali Ağakay (1953: 189-191) *İkizlemeler Üzerine* adlı makalesinde kelime ya da kelimenin bir ögesinin tekrarı ile kurulan kelime tekrarlarına “ikizleme” olarak adlandırırken *Türkçede Kelime Koşmaları* adlı makalesinde ise “ikizleme” yerine “kelime koşması” terimini kullanır (Ağakay, 1954: 97-104).

Osman Nedim Tuna (1948: 429-447) *Türkçede Tekrarlar* makalesinde isim ve sıfatlarda, zarflarda, fiillerde görülen tekrarları ayrıntılı şekilde tasniflerken, *Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi* makalesinde incelediği 2022 ikileme sonucu, ikilemelerin sıralanmasını fonetik olarak kurallara bağlar (Tuna, 1986: 163-228).

3.3. YAŞAR KEMAL VE SANATI

3.3.1 Yaşam Öyküsü

Yaşar Kemal, 06 Ekim 1923 yılında Osmaniye'nin Gökçedam (Hemite) köyünde doğmuştur. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1926 olarak geçer. Nüfus cüzdanında da 1926 yazmasına karşın kendisi bunu reddetmiş ve daha sonraki araştırmalarının sonucunda 1923 yılında doğduğunu tahmin ettiğini söylemiştir.

Annesi Nigâr Hanım ile babası Sâdık Bey, Van'ın Muradiye ilçesine bağlı günümüzdeki adı Günseli Kasabası olan Ernis köyündendir. Sadık Bey, 1915'te Van savaşlarının yaşamış olduğu Erciş yöresinin tanınmış aşireti olan Luvan aşiretine mensuptur. 1915 yılında Rus ordusunun Van civarına gelmesi üzerine ailenin Çukurova'ya kadar sürecektir 1,5 yıllık göç yolculuğu başlar. İlk olarak Diyarbakır'a gelen aile daha sonra Urfa'ya oradan da İslâhiye'ye gelir. 4.5 yaşındayken bir kaza sonucu sağ gözünü kaybeder. 5 yaşındayken babası evlatlık aldığı Yusuf adlı biri tarafından camide namaz kılariken gözlerinin önünde öldürülür.

İlkokul eğitimini Kadirli Cumhuriyet İlkokulu'ndan mezun olarak tamamlar. 1941 yılında ortaokul son sınıfta okulu bırakmak zorunda kalmıştır. Sanatçı bu yıllarda ırgatlık,

amele başılık, pirinç tarlalarında su bekçiliği, arzuhalcilik, öğretmenlik, kütüphane memurluğu yapmıştır. 1940'lı yılların başında Pertev Naili Boratav, Abidin Dinove Arif Dino gibi sol eğilimli sanatçı ve yazarlarla ilişki kurdu; 17 yaşındayken siyasi nedenlerle tutuklandı. Askerliğini yaptıktan sonra 1946'da İstanbul'a gitti. İstanbul'da Fransızlara ait Havagaz'ı Şirketi'nde gaz kontrol memuru olarak çalıştı. 1948'de Kadırlı'ya döndü, bir süre yine çeltik tarlalarında kontrolörlük, daha sonra arzuhalcilik yaptı. 1950'de Komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla tutuklandı, Kozan cezaevinde yattı. 1951'de salıverildikten sonra, İstanbul'a gitti, 1952 yılında 2. Abdülhamit'in baştabibi olan Jak Mandil Paşa'nın torunu Yahudi asıllı Thilda Sorero ile evlenmiştir. Bu evlilikten Raşit Gökçeli adında bir oğlu vardır (URL4).

Tilda Kemal 2001 yılında vefat etti. Yaşar Kemal 1 Ağustos 2002 tarihinde ise Ayşe Semiha Baban ile evlenmiştir. Solunum rahatsızlığı nedeniyle İstanbul Üniversitesi Çapa Tıp Fakültesinde 28 Şubat 2015 tarihinde yaşamını yitirdi (URL4).

3.3.2. Yaşar Kemal'in Edebi Kişiliği

1951-1963 yıllarında Cumhuriyet gazetesinde Yaşar Kemal imzası ile fıkra ve röportaj yazarı olarak çalıştı. Daha sonra haftalık siyasi bir derginin kurucularından oldu (Ant dergisi, 3 Ocak 1967-1 Mayıs 1971).

1952'de ilk öykü kitabı olan Sarı Sıcak'ı, 1955'te ise bu güne kadar kırk dilden fazla dile çevrilen romanı İnce Memed'i yayımladı. 1973'te Türkiye Yazarlar Sendikası'nın kuruluşuna katıldı. Ve 1974-1975'te ilk genel başkanlığını üstlendi. Bundan sonrada daha birçok edebi türde kendini göstermiştir (Tan, 2015: 110-112).

3.3.3. Yaşar Kemal'in Romancılığı

Yaşar Kemal, bir romanın, bir davanın bir tezin savunmasını yapması gerektiğini söyler. Yaşamış olduğu hayatın bir yansıması olarak romanlarındaki karakterler birleştirici onarıcı çözümleyici değil, başkaldıran, başkalarına karşı birlik olma eğiliminde olan karakterlerdir (Özbek, 2018: 47).

Yaşar Kemal'in roman ve hikâyelerinde, büyüme, yaşama ve yetişme tarzlarının girip çıktığı işlerin, yoksul ve kimsesiz çocukluğun, büyüdüğü doğal çevre ile sonradan karıştığı büyük şehir hayatı çelişmelerinin, türlü çabalar ve tesadüflerle ansızın ulaştığı şöhretin, düzenli tahsil görmeyip de kendisini hayata yetiştirmeğe çalışmanın bütün bunların sonucunda düzensiz ruh hâlinin izleri görülmektedir (Kabaklı, 2016: 372).

Topraksız, az topraklı veya başkalarının toprağında çalışan köylümüzün çilesini, çocukluğunun tek bakıcısı, tek sevgilisi olan anasıyla birlikte bizzat çekmiştir. Baba yokluğunu hep hissetmiştir. Ağa veya el eline kalmanın ne olduğunu ruhunda bir hastalık gibi taşımıştır ve bunu eserlerine yansıtmıştır (Özbek, 2018: 48).

Çocukluğundan itibaren farkına varmış olduğu çevresi romanlarında hep bir karakter olarak karşımıza çıkar. “Dul ve koruyucu anası” hemen bütün romanlarında “bin sıkıntıyla yetişmiş” oğlunun yanındadır. *Teneke*'de Zeyno Karı olarak, İnce Memedin anası olarak, *Ortadirek* ve *Yer Demir Gök Bakır*'da Meryemce olarak görünmektedir. Yazarın erken yitirdiği babası da *Teneke*'de haksızlıklara başkaldıracı Kürt Mehmet Ali, *Akcasaz'ın Ağaları*'nda Yusufçuk Yusuf olarak karşımıza çıkar (Özbek, 2018: 48).

Yaşar Kemal'in romanlarında gerçekçilik ön plandadır. Fakat o gerçekçiliği şöyle anlatır: “Gerçekçilik dünyayı aynen kopya etmek değildir. Tabiata da, insana da, hadiselere de kendi gözümüzle bakmak ve kendimize yeni bir dünya görüşü kurmaktır. Çoğu kupkuru bir hâdiseyi olduğu gibi veriyor. Bazısı, ben kahvede oturup konuşmaları aynen not ediyorum diyor. Bir vak'a olur da yazar, inandıramaz. Başka bir yazarda olmayan bir şeyi yaratır inandırır.” (Çiftlikçi, 1997: 245). Onun roman anlayışı söylenen bu sözler üzerine kuruludur.

3.3.4. Yaşar Kemal'in Eserleri

Yaşar Kemal'in eserleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Tan, 2015: 110-112).

3.3.4.1. Öykü

Sarı Sıcak, İst.: Varlık, 1952 *Bütün Hikâyeler*, İst.: Cem, 1975

3.3.4.2. Roman

İnce Memed, 1.c., İst., 1955; 2.c., İst., 1969; 3.c., İst., 1984; 4.c., 1987

Teneke, İst.: Varlık, 1955

Orta Direk, İst.: Remzi, 1960

Yer Demir Gök Bakır, İst.: Güven, 1963

Ölmez Otu, İst.: Ant, 1968

Akcasazın Ağaları / Demirciler Çarşısı Cinayeti, İst.: Cem, 1974

Akçasazın Ağaları / Yusufçuk Yusuf, İst.: Cem, 1975

Yılanı Öldürseler, İst.: Cem, 1976

Al Gözüm Seyreyle Salih, İst.: Cem, 1976

Allahın Askerleri, İst.: Milliyet, 1978

Kuşlar da Gitti, (uzun öykü) İst.: Milliyet, 1978

Deniz Küstü, İst.: Milliyet, 1978

Hüyükteki Nar Ağacı, İst.: Toros, 1982

Yağmuncuk Kuşu / Kimsecik I, İst.: Toros, 1980

Kale Kapısı / Kimsecik II, İst.: Toros, 1985

Kanın Sesi / Kimsecik III, İst.: Toros, 1991

Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana, İst.: Adam, 1997

Karınca'nın Su İçtiği, İst.: Adam, 2002

Tanyeri Horozları, İst.: Adam, 2002

3.3.4.3. Destansı Roman

Üç Anadolu Efsanesi, İst.: Ararat, 1967.

Ağrıdağı Efsanesi, İst.: Cem, 1970.

Binboğalar Efsanesi, İst.: Cem, 1971.

Çakırcalı Efe, İst.: Ararat, 1972.

3.3.4.4. Röportaj

Yanan Ormanlarda 50 Gün, İst.: Türkiye Ormancılar Cemiyeti, 1955

Çukurova Yana, İst.: Yeditepe, 1955

Peribacaları, İst.: Varlık, 1957

Bu Diyar Baştan Başa, İst.: Cem, 1971

Bir Bulut Kaynıyor, İst.: Cem, 1974.

3.3.4.5. Deneme-Derleme

Ağıtlar, Adana: Halkevi, 1943

Taş Çatlasa, İst.: Ataç, 1961

Baldaki Tuz, (1959-74 gazete yazıları) İst.: Cem, 1974

Gökyüzü Mavi Kaldı, (halk edebiyatından seçmeler, S. Eyüboğlu ile)

Ağacın Çürüğü: Yazılar-Konuşmalar, (der. Alpay Kabacalı) İst.: Milliyet, 1980

Yayımlanmamış 10 Ağıt, İst.: Anadolu Sanat, 1985

Sarı Defterdekiler: Folklor Derlemeleri, (haz. Alpay Kabacalı) İst.: Yapı Kredi, 1997

Ustadır Arı, İst.: Can, 1995 *Zulmün Artsın*, İst.: Can, 1995.

3.3.4.6. Çocuk Romanı

Filler Sultanı ile Kırmızı Sakallı Topal Karınca, İst.: Cem, 1977 Çeviri.

Ayışığı Kuyumcuları (A. Vidalie; Thilda Kemal ile), İst.: Adam, 1977

3.3.5. Yaşar Kemal'in Ödülleri

1. 1955 Gazeteciler Cemiyeti Başarı Armağanı ("Dünyanın En Büyük Çiftliğinde Yedi Gün" adlı röportaj dizisi ile)
2. 1956 Varlık Roman Armağanı (İnce Memed ile),
3. 1966 İlhan İskender Armağanı (Teneke'den aynı adla uyarlanan oyunu ile)
4. 1966 Uluslararası Nancy Tiyatro Festivali Birincilik Ödülü ("Yer Demir Gök Bakır" romanından Nihat Asya Ali'nin sahneye uyarladığı, Yılmaz Onay'ın sahneye koyduğu "Uzun Dere" oyunu ile),
5. 1974 Madaralı Roman Armağanı (Demirciler Çarşısı Cinayeti ile),
6. 1977 Fransa Eleştirmenler Sendikası En İyi Yabancı Roman Ödülü (Yer Demir Gök Bakır ile),
7. 1978 Fransa'da En İyi Yabancı Kitap Ödülü (Ölmez Otu ile),
8. 1979 Fransa "Büyük Jüri" En İyi Kitap Ödülü (Binboğalar Efsanesi ile)
9. 1986'da Orhan Kemal Roman Ödülü (Kale Kapısı ile),

10. 1988 TÜYAP Kitap Fuarı Halk Ödülü,
11. 1988 Fransa Kültür Bakanlığı Commandeur des Arts et des Lettres Nişanı,
12. 1991 Fransa Strasbourg Üniversitesi Onur Doktorası,
13. 1992 11. TÜYAP Kitap Fuarı Onur Yazarı,
14. 1992 Antalya Akdeniz Üniversitesi Onur Doktorası,
15. 1993 Kültür Bakanlığı Büyük Ödülü,
16. 1998 Frei Üniversitesi Berlin Fahri Doktora,
17. 2002 Bilkent Üniversitesi Fahri Doktora,
18. 2008 Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük ödülü, Çukurova Üniversitesi, Fahri Doktora

3.3.6. Yazarla İlgili Çalışmalar

Ramazan Çiftlikçi (1997), *Yaşar Kemal, Yazar-Eser-Üslup*

Nail Tan (2015), *Gündem Yitirdiklerimiz Yaşar Kemal*

Ali Püsküllüoğlu (1974), *Yaşar Kemal Sözlüğü*

Yaşar Kemal (1990), *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor*

3.4. “ÇAKIRCALI EFE” ROMANI HAKKINDA

Yaşar Kemal, *Çakırcalı Efe*'yi 1972 yılında kaleme alır. *Çakırcalı Efe*, Osmanlı'nın son dönemlerinde haksızlıklara karşı dağa çıkmış bir eşkıyanın yaşamını konu alır. Çakırcalı Memed Efe, on beş yıldan fazla bir zaman boyunca eşkıya olarak Osmanlıya başkaldırmış, halka zulmedenleri öldürmüş, öte yandan fakir fukaranın koruyucusu olmuştur. Yaşar Kemal, yapıtında Çakırcalı'yı öldüren müfrezenin kumandanı Albay Rüştü Kobaş'ın verdiği bilgiler ışığında eşkıyanın hayat hikâyesini, tanıklarının yorumlarına da yer vererek anlatır. Çakırcalı Mehmet Efe; Yaşar Kemal'in deyimiyle tarihin gördüğü en büyük eşkıyalardan biri, belki de birincisidir. Ege bölgesi başta olmak üzere; Türkiye tarafından bilinen Çakırcalı'nın yaşamı, bazı yabancı araştırmacı ve yazarların bile ilgisini çekmiştir (Gözütok, 2011: 62).

Çakırcalı Mehmet Efe, 1871'de İzmir'in Ödemiş ilçesi'ne bağlı Türkönü Köyü'nde doğmuş Ege efelik kültürünün en ünlü simalarından biridir. Ege Bölgesi'nde efe kültürü (efelenmeler) 17. yüzyıla dayanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısında meydana gelen

askeri ve sosyal değişikliklerin süvari ve kervancı olarak geçimini sağlayan eski akıncıları işsiz bırakması, hükümetler tarafından vergi tahsilatında kullanılan ayanların derebeyi eğilimleri, bitmeyen savaşlar, sonu gelmeyen asker istekleri ve giyim kuşam yasağı zeybeklerin birer ikişer dağa çıkmasına sebep olmuştur. Anadolu'yu Türkleşmesinde temel rol oynayan akıncı torunu zeybekleri zaman böylece kanunun dışına itmiştir. Ayrıca, Büyük Menderes Nehri, Küçük Menderes Nehri ve Gediz Nehri'nin uygarlıklar beşiği vadilerinde savunması kolay, kaçış yolları açık dağ köylerinin bulunması, bunları yörenin efeleri ve onların zeybekleri için barınma yerleri hâline getirmiştir. Vadilerin verimli ovalarını çeviren engebeli dağlar takip kuvvetlerine yakalanmadan yaşamayı kolaylaştırmıştır. Bazı zeybekler zamanla sivrilerek, devletin otorite boşluğunda kendi otoritesini kurarak, yöre halkının çare aradığı bir merci hâline gelmiştir. Efelerin yerini öğrenerek kapılarını aşındıran halkın başlıca şikâyetleri ayanların baskısı olmuştur. Bunun dışında cami, yol, çeşme ve düğün yardımı gibi istekler efelere iletilmiştir. Çözümüne katkıda bulunulan her sorun efenin ününe ün katmış, otoritesini sağlamlaştırmıştır. Bunlar bir süre sonra öykülere, türkülere konu olmuşlardır (URL5).

Ege'de efeler başlangıçta genellikle namus ve gururun yol açtığı olaylar nedeniyle dağa çıkmışlardır. Haksızlık, kişisel gurur ve hırslarından dolayı işledikleri bazı suçlar unutulmuş, geriye onları kahraman yapan olaylar kalmış, eklemelerle efsaneleşerek dilden dile dolaşan serüvenleri zamanın gençlerinde bir efeye kızan olarak üne ve saygınlığa kavuşma arzusu uyandırmıştır. Çakırcalı Mehmet Efe de efelerin en önemlilerinden biridir. Çakırcalı birçok kurallar getirerek efeliğe şan ve onur kazandırmıştır. Kendisinden önce Atçalı Kel Mehmet Efe gibi gerçek bir siyasi düzen kurma yolunda ilerlememiş olsa da, belli bir adalet anlayışını her zaman temsil etmiştir. Kendisinden sonra Yörük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe ve diğerleri bu etik değerlere bağlı kalarak Kurtuluş Savaşı'nda efeliğe şan ve şeref getirmişlerdir.

Çakırcalı, bir zaptiye çavuşunca öldürülen (ve kendisi de efe olan) babası Çakırcalı Koca Ahmet Efe'nin öcünü almak amacıyla, 1893'te dağa çıkmıştır. Yanında, babasının da kızanlarından olan tecrübeli Hacı Eşkîya vardır. Dağa çıktıktan bir süre sonra ilk olarak zalimliği ile tanınan Mustafa Ağa'nın evini basar. Ağayı halka zulüm etmemesi için uyararak 200 altınına el koyar. Ardından da Kızıoğlu Mehmet Ağa'yı dağa kaldırarak, yüklü oranda fidye alır. Eylemlerinden elde ettiği parayı halka cömertçe dağıtır. Özellikle Ödemiş dolayında köylerde genç kızlara çeyiz parası verir, giysisi olmayanı giydirir, evi olmayana

ev yaptırır. Hatta köprüler, yollar inşa ettirilmesine önayak olur. Halkın sempatisini kazanması sayesinde köyler ve yörük obaları ona yataklık ederler (Kişi, 2017: 77-122).

İzmir'den fidye için kaçırdığı bir İngiliz leydisinin de, fidye ödendikten sonra, bir süre daha kendi arzusuyla Çakırcalı'nın yanında dağda kaldığı rivayet edilir.

Adını kullanarak eşkıyalık yapanlara veya efeliğin adını kirletenlere de acımasızca davranır. Bu çerçevede, Çakırcalı'nın adını kullanarak bir köyü basan ve köylünün kızını kaçıran Arnavut çetesine verdiği ceza, halka zulmedenlere duyduğu öfkenin örneğidir. Dokuz kişilik bu çeteyi saldırdıkları köye getirerek yaptıklarını halkın önünde söyler, sonra ateşe atarak yakar. (Bu arada, Çakırcalı Mehmet Efe'nin babası Çakırcalı Koca Ahmet Efe'nin Abdülaziz döneminde İstanbul'a giderek padişahın sevgisini kazanan, onunla güreşe tutuşan, ondan payeler alan efelerden biri olduğunu belirtmek gerekir). Abdülaziz'e duydukları sempati ile devlete bir dönem boyunca ısınan efeler 93 Harbi'nde müstakil taburlar oluşturarak savaşmışlardır (Gözütok, 2011: 49-72).

Sonraları Kayaköy'de eşraf kızı Fatma Hanım'la ikinci evliliğini yapan Çakırcalı, bu beldede Rum inşaat ustalarına bir konak inşa ettirmiştir.

10 Aralık 1910 günü Nazilli'de Karıncalı Dağları'nda zaptiye birliğiyle girdiği bir çatışmada öldürülmüştür. Çakırcalı, öldürüldüğü dönemde, Aydın bölgesinin meşhur ağa ailesi Arpazlılardan Arpazlı Osman Ağa'nın yıkılmış bulunan ve halkın kullandığı Menderes Köprüsü'nü tamir ettirmemesi üzerine Nazilli yakınlarındaki Arpaz köyünü basar, ağanın evini ateşe verip, ağayı kaçırmıştır. (Çakırcalı köprüyü tamir ettirmemesini evvelce ağaya tembih etmiş, hatta bir keresinde, rivayete göre, namaza durarak, kızanlarına ağayı sille tokat dövdürmüş, ağa tamir sözü vermedikçe de namazı kesmemiş, ağanın tamir için belirttiği süreyi -6 ay, 5 ay, 4 ay- beğenmedikçe de, iki rekât daha namaz kılmış, ağanın "Çakırcalı, ne bitmez namazmış bu! Tezi yok, hemen tamir ettireceğim!" sözünü aldıktan sonra da "Es-selâmü aleykum ve rahmetü Allah" diyerek namazı bitirerek, ağayı salıvermiştir.)

Kılavuz olarak kullandığı bir çobanın takip edilmesi (kimi kaynaklara göre ihbarı) üzerine Karıncalı Dağı kuşatılır. Çıkan çatışmada Çakırcalı ölür. Çakırcalı'nın cesediyle birlikte, halka zulmeden Osman Ağa'nın cesedi de bulunur. Çakırcalı ölümüne giderken bile halka zulmedenleri cezasız bırakmamıştır. Çakırcalı'nın ölümüne ilişkin olarak ise, Rüştü Kobaş kardeşi Osman Kobaş tarafından öldürüldüğünü raporunda belirtmişse de, kızanı Hacı Mustafa'nın öldürdüğünü veya çatışma esnasında bir serseri kurşuna kurban gittiğini öne sürenler de bulunmaktadır. Belirtildiğine göre, zaptiyelerle başlayan müsademedeki kendi

kızanı (arkadaşı, adamı) tarafından yanlışlık sonucu öldürülmüştür. Cesedi ilk karısı Iraz (Raziye) Hanım tarafından tanınmıştır. Cesedi günlerce Ödemiş belediye meydanında asılı kalmış, daha sonra orada gömülmüştür. Aradan 15 yıl geçtikten sonra karısı Raziye Hanım tarafından köyünde defnedilmiştir. Mezarı ziyarete giden yöre halkı için, mezar mahalline girmeden önce Çakırcalı'dan “destur” istemek adet hâline gelmiştir (URL6).

Efelik kariyeri boyunca tam 159 kişiyi bizzat öldürdüğü öne sürülür. Adına yakılmış meşhur Ödemiş'in Kavakları türküsünde (sonradan İzmir'in Kavakları olarak değiştirilen ve yöresinde hala Ödemiş Kavakları olarak bilinip söylenen) Çakıcı olarak anılan Çakırcalı Mehmet Efe'dir.

3.5. KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

3.5.1. Söz varlığı Alanında Yapılan Araştırmalar

Ülkemizde “söz varlığı” üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bunları; bir lehçe, şive ya da ağızlara yönelik çalışmalar, Türk dili ile eser veren bir yazarın, bir ya da birden çok eserinin söz varlığı üzerine yapılan çalışmalar, Türkçenin tarihî bir dönemine ait çalışmalar, söz varlığı ile ilgili genel çalışmalar başlıkları altında toplanabilir. Çalışmanın bu bölümünde sadece yüksek lisans ve doktora tezlerinde söz varlığı üzerine yapılan çalışmaların bir kısmına yer verilmiştir.

Akıncı, M.H. (1992), “Temel Söz Varlığımız ve Örneklendirilmesi” adlı çalışmasıyla Türkçenin söz varlığı üzerinde örneklendirmeler ile durmuştur (Özsoy, 2019).

Özçalışkan, E. (2006), “Ahmet Muhip Dıranas'ın Söz Varlığı” çalışmasında şairin hayatına da yer vererek onun şiirlerini oluşturan bütün söz varlığını; fiiller, sıfatlar, zamirler, isimler, edatlar, bağlaçlar, ünlemler, filimsiler ve tematik yönden olmak üzere sınıflandırmıştır.

Gülsün, A. (2006), “Ayaz İshaki'nin Hikâyesinde Söz Varlığı: İke Yüz Yıldan Son İnkraz ve Zindan” çalışmasında adı verilen iki eserin söz varlığını beş kısımda incelemiştir.

Vurgun, M. (2006), “Baki Dîvânı'nda Söz Varlığı” adlı tezinde Bakî Dîvânı'nın, söz varlığını tespit etmek üzere çalışma yapmıştır (Özsoy, 2019)..

Çelikel, S. (2007), “Orhun Kitabeleri'nin Günümüz Türkçesindeki Söz Varlığı” adlı çalışmasında Orhun Kitabeleri'nden günümüze uzanan sözcükleri tespit etmiş bu sürede bunların içinden değişikliğe uğrayanları tespit ederek gözler önüne sermiştir.

Sevindim, Y. (2007), “Nefî Dîvânı’nın Söz Varlığı” adlı tezinde Nefî Dîvânı’ndaki söz varlığının detaylı incelemesini yapmıştır.

Uysal, A. (2007), “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın ‘Edebiyat Üzerine Makaleler’inde Kelime Grupları ve Söz Varlığı” adlı çalışmasında Tanpınar’ın kitabının kelime gruplarını ve bunların kullanılış oranlarını tespit etmiştir.

Duramaz, C. (2008), “Yûnus Emre Dîvânı’nda ve Risâletü’n-Nushiyye’de Kelime Grupları ve Söz Varlığı” adlı çalışmasında Yûnus Emre’nin Dîvân’da ve Risâletü’n-Nushiyye’de kullandığı kelime gruplarını ve kelimelerin kullanılış sıklığını ve bu kelimeleri anlamsal olarak ne anlamda kullanıldığını tespit etmeye çalışmıştır.

Ertuğrul, E. (2008), “Fuzulî Dîvânı Söz Varlığı, Kelime Grupları” adlı çalışmasında 16. yüzyıl şairi olan Fuzulî’nin, Dîvânı’ndaki kelime gruplarını ve kelime gruplarının kullanılış oranlarını tespit etmiştir.

Gül, Z. (2008), “Fakir Baykurt’un Yılanların Öcü Romanındaki Söz Varlığı” çalışmasıyla pek çok ikileme, deyim, atasözü, kalıp söz, terim, argo ifadeler ve bölgeye has söyleyiş özelliklerini ortaya koymuştur.

Gültekin, G. (2008), “Bâkî Dîvânı’ndaki Kelime Grupları ve Söz Varlığı” çalışmasıyla Bâkî’nin Dîvân’da kullandığı kelime gruplarını, cümle türlerini ve kelime tekrarlarının hangi sıklıkta kullandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca Bâkî’nin hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri üzerinde de durmuştur.

Kır, E. (2009), “Yahya Kemal Beyatlı’nın Nesirlerinde Söz Varlığı” çalışmasında daha önce şairliği ve şiirleri üzerine çalışmalar yapılmış olan Yahya Kemal Beyatlı’nın sekiz nesir kitabında kullanılan bazı sözcük türlerinin ve kelimelerin kullanış sıklıklarını tespit etmiştir.

Kot, Y. (2009), “Ahmet Rasim’in ‘Şehir Mektupları’ ve ‘Romanya Mektupları’nda Söz Varlığı” çalışmasına Arap alfabesiyle yazılmış olan “Şehir Mektupları”nın, Latin alfabesine çevirisini yaparak başlamış ve bu iki romandaki kelimeleri ad, fiil, sıfat, zarf, zamir, edat olarak ana başlıklar altında incelemiştir.

Toker, B. (2009), “Türkçe ve İspanyolcanın Ortak Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışmasında Türkçeden İspanyolcaya geçmiş kelimeleri ele almış ve bu geçişler neticesinde ortaya çıkan ses ve mana değişikliklerini tahlil etmiştir. Ayrıca Türkçeye İspanyolcadan geçen kelimeleri tespit edip ses ve mana değişikliklerini ortaya koymuştur.

Son olarak da İspanyolca ve Türkçedeki ortak kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri tespit etmiştir.

Gögebakan, C. (2010), “Yavuz Bülent Bakiler’in Duvak Adlı Şiir Kitabının Söz Varlığı” çalışmasında bu kitabın söz varlığını köken, tür ve yapı bakımından sınıflandırmıştır. Sözcükleri alıntı ve yerli olmaları bakımından incelemiştir.

Yılıbr, Ş. (2010,) “Zâtî Dîvânı’ndaki Kelime Grupları ve Söz Varlığı” çalışmasıyla XVI. yüzyıl şairlerinden Zâtî’nin Dîvânı’nın 1. cildinde bulunan 496 gazelin kelime gruplarını ve kelimelerin kullanılış sıklıklarını ortaya koymuştur.

Onaran, Z. (2011), “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Romanlarının Söz Varlığı” çalışmasında yazarın “Aydaki Kadın”, “Huzur”, “Mahur Beste”, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” ve “Sahnenin Dışındakiler” adlı eserlerinin söz varlığını incelemiştir.

Tanyeri, Y. (2012), “Türkmen Türkçesi ile Dîvânü Lûgati-t Türk’ün Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması” çalışması altı bölümden oluşmuştur. Türkmen Türkçesinin günümüzdeki söz varlığıyla Dîvânü Lûgati-t Türk’ün söz varlığının ses ve anlam yönünden karşılaştırarak incelemiştir.

Türkben, T. (2012), “Ömer Seyfettin Hikâyelerinde Söz Varlığı” çalışmasında Türk edebiyatında hikâyeye türünün yerleşip gelişmesinde değerli katkıları bulunan Ömer Seyfettin’in hayatı, hikâyeciliğini ve fikirlerini ele almıştır. İnceleme bölümünde ise hikâyelerdeki söz varlığı öğelerini (atasözleri, deyimler, ikilemeler, terimler, kalıp sözler, lakaplar, argo ve kaba ifadeler) incelenmiştir.

Karababa, S. (2013), “Feyza Hepçilingirler’in Romanlarında Söz Varlığı” çalışmasında söz varlığının içerdiği unsurları açıklayarak romandaki söz varlığı unsurlarını saptamıştır. Bu çalışmayla Feyza Hepçilingirler’in söz varlığından yola çıkarak Türkçenin söz varlığının tespit etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken kelime kökenlerinden faydalanmıştır.

Açıkgöz, K. (2014), “Peyami Safa’nın Bir Tereddüdün Romanında Kelime Grupları ve Söz Varlığı” çalışmasında Peyami Safa’nın adı geçen eserinde kullandığı kelime ve kelime gruplarını ve bunları ne sıklıkta kullandığını göstermeye çalışmıştır.

Apaydın, M. (2014), “Samiha Ayverdi’nin Beş Eserinde (İnsan ve Şeytan, Ateş Ağacı, Batmayan Gün, Son Menzil, Mesihpaşa İmamı) Söz Varlığı” çalışmasında yazarın

hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgi vererek beş eserde kullanılan dili, temel söz varlığı çatısı altında ortaya çıkarmıştır. Sözcüklerin dizini oluşturmuştur.

Hüseyin, S. (2014), “Nedim Dîvânı’nın Söz Varlığı İncelemesi” adlı çalışmasında Nedim Dîvânı’nın söz varlığı incelemesini hazırlamıştır. Nedim Dîvânı’nın kelime kadrosundaki yerli ve alıntı ögelerin sayısal verilerini belirlemiştir. Kelimelerin birleşme şekillerini, anlam ve işlevlerini, bunlara bağlı olarak ortaya çıkan dil birliklerini tespit etmiştir. Böylece XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin dil özelliklerinin belirlenmesine katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Aksakallı, M. (2015), “Âşık Mahzunî Şerif’in Şiirlerinde Söz Varlığı” çalışmasında şairin 8 şiir eserindeki sözlerini, bağlam içerisindeki görevlerine göre işaretleyerek sözleri, türlerine göre uygun başlıklar altında toplamıştır. Kullanılan sözlerin kullanım oranlarını sayısal veri şeklinde değerlendirmiştir.

Burgaz, A. (2015), “Sezai Karakoç’un Şiirlerinde Söz Varlığı” çalışmasında şairin şiirlerinde kullandığı kelimeleri, oluşturdukları kavram alanları altında toplamıştır. Bunun sonucunda şairin hangi kavramlara ne kadar yoğunlaştığını görebilmek adına kelimelerin kullanım sıklıklarını tespit etmiştir.

Katı, Y. (2015), “Yavuz Bahadıroğlu’nun Çocuk Hikâyelerinde Değerler Eğitimi ve Söz Varlığı” çalışmasında yazara ait 22 çocuk hikâyesini değerler eğitimi ve söz varlığı açısından incelemiş bunların çocuk eğitimine katkısını ortaya çıkarmıştır.

Morina, F. (2015), “Reşit Hanadan’ın Romanlarında Söz Varlığı” adlı çalışmasında Türkiye Cumhuriyeti dışında yaşayan yazarlarımızın kullanmış oldukları dil ve bu dil çerçevesinde bölge itibariyle söz varlığı, atasözleri, deyim ve yöreye ait söyleyişleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu çalışmayla Türkçemizde ve özellikle Rumeli ağızları içinde var olan söz varlığının gün yüzüne çıkarılmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Şirinoğlu Haydarlar, G. (2015), “İhsan Oktay Anar’ın Amat Romanı Üzerine Söz Varlığı İncelemesi” adlı araştırmasında adı geçen romanda söz varlığı unsurlarını tespit edip bunları alanlarına göre sınıflandırmıştır. Bunun sonucunda Türkçenin zengin anlatım olanaklarını yansıtan söz varlığını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Belen, M. (2016), “Remzi Oğuz Arık’ın Eserlerinin Söz Varlığı ve Kelime Grupları” adlı çalışmasında Remzi Oğuz Arık’ın eserlerinde kullandığı kelimeler ve kelime grupları nelerdir, bunları hangi oranda kullanmıştır? Sorularının cevabını vermeye çalışmıştır.

Esen, Ş. (2016), “Memduh Şevket Esendal’ın Hikâyelerinin Söz Varlığı ve Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi” adlı çalışmasında yazarın söz konusu hikâyeleri söz varlığı ve değerler eğitimi yönünden incelenmiştir.

Hasanoğlu, M. (2016), “Hüseyin Cahit Yalçın’ın Hayâl İçinde Romanında Söz Varlığı” çalışması üç kısımdan oluşmaktadır. Bu çalışmayla yazarın adı geçen romandaki söz varlığını belirlemeye çalışmıştır.

Kaan, E. (2016), “Hüseyin Nihal Atsız’ın Bozkurtların Ölümü ve Bozkurtlar Diriliyor Adlı Eserlerinin Sözlük ve Söz Varlığı” çalışması sözlük ve söz varlığı kısımlarından oluşur.

Keskinel, Ş. (2016), “Hüseyin Cahit Yalçın’ın ‘Nadide’ Romanının Söz Varlığı” adlı çalışması üç kısımdan oluşur. İncelediği bu eserde yazarın söz varlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Yıldırım, Z. (2017), “Hüseyin Nihal Atsız’ın Ruh Adam ve Makaleler II Adlı Eserlerinin Sözlüğü ve Söz Varlığı” araştırması sözlük, dizin ve söz varlığını içeren metin-şair sözlüğü türünde bir çalışmadır.

Akdemir, Z. (2018), “Ahmed Midhat Efendi’nin Vah Adlı Romanında Kelime Grupları ve Söz Varlığı” çalışmasında bu eserde yer alan kelime gruplarını ve söz varlığını inceleyerek; Tanzimat Dönemi’nde kullanılan Türkçe hakkında bilgiler elde etmeyi amaçlamıştır.

Göktaş, B. (2018), “Dîvânü Lûgati-t Türk ile Tatar Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmasında Dîvânü Lûgati-t Türk’te geçen kelimeleri incelemiş ve bunlardan Tatar Türkçesinde kullanılmaya devam eden sözcükleri tespit etmeye çalışmıştır.

Hassan, S. (2018), “Abbas Sayar’ın ‘Çelo’ Romanının Söz Varlığı” çalışmasında adı geçen romanın söz varlığını ortaya çıkarmıştır.

Kaçmaz, G. (2018), “Cahit Zarıfoğlu’nun Masallarının Değerler Eğitimi ve Söz Varlığı Açısından İncelenmesi” adlı çalışması beş kısımdan oluşmaktadır. Çalışmanın birinci kısmında çalışmanın amacı ve öneminden bahsedilmiştir. İkinci kısımda, kuramsal bilgiler ve ilgili çalışmalar verilmiş, yazar tanıtılmıştır. Üçüncü kısımda, çalışmanın yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Dördüncü kısımda kitapların özetleri verilmiş; masallar, değerler eğitimi ve söz varlığı açısından incelenmiştir. Çalışmanın beşinci kısmı ise sonuçtur.

Özbek, G. (2018), “Yaşar Kemal’in *Çakırcalı Efe* Adlı Romanındaki Kelime Grupları, Yapıları ve İşlevleri” çalışmasında kelime grupları detaylı bir incelemeden geçmiştir. Kimi deyimler ve ikilemeler söz varlığı açısından incelenmemiş kelime grubu açısından değerlendirilmiştir.

Salmanlı, N. (2018), “Abbas Sayar’ın ‘Can Şenliği’ Adlı Romanının Söz Varlığı Açısından Değerlendirilmesi” adlı çalışmasıyla Türkçenin söz varlığına ve Türkçe öğretimine katkı sağlamayı amaçlamıştır (Özsoy, 2019).

Zencir, A. (2018), “Âşık Dursun Burhani’nin Şiirlerindeki Söz Varlığı” çalışmasında Karakalpak-Terekeme kültürü, Âşık Şenlik geleneği, Kuzeydoğu Anadolu kültür öğeleri temelli, Âşık Dursun Burhani’nin şiirlerinin söz varlığını Türkçeye bir katkı sağlamak amacıyla halk bilimi açısından incelemiştir.

Özdoğan, E. (2019), “Peyami Safa’nın *Biz İnsanlar* Romanının söz Varlığı” çalışmasında söz varlığı ve kavramsal nitelikler incelenmiştir.

Özsoy, E. (2019), “Elif Şafak’ın *Mahrem* Romanında Söz Varlığı” çalışmasında atasözleri deyimler ikilemeler terimler ve argo sözcükler üzerine çalışılmış oranlar verilmiştir. Yaptığı güzel çalışmanın, bu çalışmaya da katkıları yabana atılır değildir.

BÖLÜM IV

4. BULGULAR

4.1. İKİLEMELER

Söz varlığının içerdiği öğeler başlığında değerlendirilen ikilemeler, çalışma konusu araştırmanın incelenmesi hususunda Vecihe Hatiboğlu'nun *Türk Dilinde İkileme* adlı eseri model yapı olarak kullanılmıştır. Bu eserin model olarak kullanılmasındaki maksat ikilemelerin aldıkları ek ve cümledeki yerine göre gösterdiği değişimleri örnekler ile göstermektir. Model içinde kullanılan örnekler metinden elde edilmiş örnekler olmakla beraber, bazı örnekler de sözcüklere ekler ve yeni sözcükler getirilerek örneklere dahil edilmiştir. Son kısımda ikilemeler genel hatları ile incelenmiş ve sınıflandırılmıştır.

4.1.1. İKİLEMELER GENEL ÖZELLİKLERİ

Türkçedeki ikilemelerin diğer dillerde görülmeyen zengin örnekleri metinlerle belirtilmeden önce, genel özelliklerinin açıklanması, sonra da dil bilimi açısından çok değişik değerler gösteren yönlerinin incelenmesi gerekmektedir.

İkilemeyi kuran sözcüklerin genel özelliklerinin başında ses benzerliği daha doğrusu ses uygunluğu, ses güzelliği, gelir. Ses benzerliği, anlatım zorunluğu ile birlikte, ikilemeyi kuran en büyük etkendir (Hatiboğlu, 1981: 13).

4.1.1.1. İkilemelerde Ses Benzerliği

İkilemelerin kurulmasında, ses ahenginin ses benzerliğinin önemi ve etkisi büyüktür. İkilemeleri meydana getiren kelimelerin çoğunda, önseste veya söneste ses benzerliği vardır. Kısaca, Türk dilinde, ikilemeler kurulurken bir çeşit kafiye aranır. Ünlü, ünsüz benzeşmeleri gibi, ikilemede de ses benzerliği, ses ahengi kuralı vardır. Anlatımı güçlendirip pekiştirmek için, ikileme oluşturulurken ya aynı sesi veren aynı kelime tekrar edilir ya da ses bakımından birbirine yakın, birbirini andıran kelimeler yan yana kullanılır (Hatiboğlu, 1981: 13).

İkilemelerin yapısında ses benzerliği önemlidir. Şiirsel anlatımlarda, ikilemeleri oluşturan sözcüklerde benzer sesler bir araya gelerek ya da aynı sözcükler tekrar edilerek ahenk sağlanmış olur. Bu ahenkler şiirdeki kafiye (uyak) ve rediflere benzer. Büyük ünlü uyumu ve ünsüz benzeşmesi gibi kurallara uyan ikilemeler özellikle ön ses ve son seste büyük benzerlikler taşırlar (Hengirmen, 2002: 405).

Bu benzerlikler ikilemelerin aynı zamanda cümleler içinde yarattığı ahengi de ortaya koymaktadır. Böylelikle metinler ezgi değeri de kazanmış sayılabilir. Bu durum şiir ve türkü gibi türlerde görülebilmektedir.

Tutam yâr elinden tutam

Çıkam dağlara dağlara

Olam bir yaralı bülbül

İnem bağlara bağlara (Yavuz Bingöl) (URL7).

Bunların dışında Leyla Karahan “Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur.” diyerek ikilemeleri kısa ve anlamlı bir açıklama ile tekrar grupları içerisinde değerlendirmektedir (Karahana, 2009: 60).

4.1.1.1.1. Önseste Benzerlik

Sözcüklerin başında bulunan ünsüzlerin benzeşmesiyle sağlanır. Mehmet Hengirmen (2002: 405) bu durumu *güzel bir ahenk* olarak dile getirmektedir: “*delik deşik, gelir gelmez, görür görmez, bağ bahçe, sağ salim, kul kurban, yarım yamalak, yazıyı yabanı, dosta düşmana, fakir fıkara, şan şöhret, ses sada, dön dolaş, tepeden tırnağa, tadı tuzu, feryat figan, rezil rüsva*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Yaşamının tadı tuzu kalmamıştı ama, dağları da hiç sevmiyordu. (85)

Suyu yarım yamalak içip arkasından koştular. (135)

4.1.1.1.2. Sonseste Benzerlik

Sonsesteki ünsüz ya da ünlülerin ses bakımından benzerliği açısından değerlendirilen ikilemeler: “*yırtık pırtık, aç biilâç, vallah billah, halim selim, delik deşik, halim selim, şöyle böyle, büyük küçük, vur kır, namaz niyaz*” vb.

İkilemelerde sonses benzerliği, genellikle son ek benzerliği ile de sağlanır: “*allak bullak, hocalı Kuranlı, belli başlı, oraya buraya, anlı şanlı, karısına kızına, anlı şanlı, bitmez tükenmez, vallahi billahi vura kıra, yollardan bellerden, ikide birde, oradan buradan, sağına soluna tatsız tuzsuz*” vb.

Böylelikle “*sağ sol*” gibi bir ikileme yalın halde son seste benzerlik kuralına uymazken örneğin aldığı ekler ile “*sağdan soldan*” olmasıyla bu kurala uyduğu görülür. Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması sonucu bu kurala uyan ikilemeler oldukça çoktur

ve eklenecek ekler bakımından bir kısıtlamada olmamasından aynı köke sahip ikilemelerin farklı çekimleri de görülebilmektedir: “*sağda solda; sağdan soldan; sağına soluna; sağıyla soluyla*” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Sonra gene asıp kese, vura kira Çöpderesi yöresine geldi. (122)

Koca fırkayı, anlı şanlı Sait Paşayı parmağına takmış oynatıyor babam oynattıyor.

(70)

4.1.1.2. İkilemelerdeki Sözcükler Arasında Ünlü Kuralları

Ayrı sözcüklerden kurulan ikilemelerin çoğunda, özellikle yansılarda, birinci sözcüğün ilk hecesinde “a” sesi varsa, ikinci sözcüğün ilk hecesinde “u” sesi bulunur (Hatiboğlu, 1981: 14). Yani kalın ünlüleri kalın ünlüler takip eder: “*allak bullak, tadı tuzu, kara kuru, dal budak*” gibi.

Bu kural ince sıralı ünlülerde de yürütülür: “*Tek tük, gelen giden, rezil rüsva*” vb.

İkilemeyi kuran ayrı sözcüklerden birincisinin hecelerindeki kalın, ince, düz, dar, yuvarlak ünlü unsurları öteki sözcükte de aynı sıra ve kuralda birinci sözcüğü izlemektedir: “*Yırtık pırtık, anlı şanlı, boyunu bosunu, dağı taşı, delik deşik, büyük küçük, çoluk çocuk, evirdi çevirdi, huyunu husunu, in cin, saç baş, şöyle böyle, şu bu, şunu bunu*” gibi.

Buna bir tür sözcükler arası ünlülerin aynı sırada tekrarlanması da denilebilir.

Bu kurala uymayan ikilemelerde bulunmaktadır ve göz ardı edilemezler: “*elini kolunu; düğün seyran; duyup işitti*” vb. (Hengirmen, 2002:406).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Büyük küçük, hapisanede Seyid Ağayı herkes baba gibi seviyordu. (24)

Kaçakçılar delik deşik kevgir gibi olmuşlar. (94)

Köylü, çoluk çocuk, “Kara Ali Efeyi tutmuşlar,” diye başlarına toplandı. (115)

4.1.1.3. İkilemelerde Kalıplaşma

İkilemeler, uzun yüzyıllar birlikte kullanılan, birkaç bakımdan kalıplaşmış sözcüklerdir. Kalıplaşma, o kadar kesindir ki ikilemelerde kullanılan bazı sözcüklerin sırası değiştirilemez, bazıları da tek başlarına yaşayamazlar, kullanılamazlar (Hatiboğlu, 1981: 15).

Genel olarak, Türkçede, hemen hemen her tür sözcük, belli bir kavram için, yan yana ya da bir iki sözcük aralıklı sıralanarak ikileme kurulabilir. Fakat çok defa ikileme, yan yana sıralanmış kalıplaşmış iki sözcükle kurulur. İkilemeyi kuran sözcükler arasındaki

kalıplaşma, kenetlenme o kadar kesindir ki sözcüklerden biri ya da ikisi tek başına kullanılamaz, yaşayamaz (Hatiboğlu, 1981). “*Tek tük*”, “*yarım yamalak*”, “*çoluk çocuk*”, “*gerisin geri*”, “*ufak tefek*”, “*delik deşik*”, “*yırtık pırtık*” gibi ikilemelerde “*tük, yamalak, çoluk, gerisin, tefek, deşik, pırtık*” sözcükleri, zorlanmadan, tek başına kullanılamaz. Bunların arasında, birlikte kullanılmalarını gerektiren görünmez bir bağ, bir zorunluk vardır; bu bir kalıplaşmadır.

Bunlardan başka, her iki sözcüğü de tek başına kullanılmayan ikilemeler de vardır: “*allak bullak, kıs kıs, harıl harıl, bas bas, cıgıl cıgıl, kıyık kıyık, tir tir,*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Sıkışınca tek tük oyalama kurşunu sıkıyordu onlara. (65)

Dağda ufak tefek eşkiya kalmamıştı. (97)

...Arnavutu diri diri yakışı da ortalığı allak bullak etmiş, dört bir yana korku salmıştı. (45)

Pınar, yosun tutmuş eski bir çam oluktan cıgıl cıgıl akıyor,... (34)

4.1.1.4. İkilemelerde Sıra Kalıplaşması

İkilemeyi kuran iki sözcük arasında sıra bakımından da kesin bir kalıplaşma vardır. Önce kullanılan sözcük sonra, sonra kullanılan sözcük önce kullanılamaz; kullanılırsa kalıplaşma bozulur, dolayısıyla ikileme de ortadan kalkar (Hatiboğlu, 1981: 15): “*kol kanat, oldum olası, kara kuru, malım mülküm, deli divane, fakir fukara, az çok, tepeden tırnağa, rezil rüsva, er geç, doğru dürüst, çoluk çocuk, yayan yapıldak, iki bir, sağ salım, aç biilaç, ufak tefek, tek tük*” gibi ikilemelerin arasındaki kalıplaşma o kadar kesindir ki birinci sözcük, ikinci sözcük olarak kullanılamaz. Böylece ikilemelerdeki sözcüklerin sırası, kalıplaşma ile kendiliğinden saptanmıştır (Hatiboğlu, 1981: 16).

Çok az ikileme bu kuralın dışında kalır: “*atadan dededen veya dededen atadan*”, “*döşeli dayalı veya dayalı döşeli*” gibi. Bunu da sıralamanın değişmesine rağmen anlamsal bir değişikliğe uğramaması olarak açıklayabiliriz.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Nasıl hali? Nasıl da duman? Rezil rüsva oldu! (96)

...hepsi bana işkence yaptı, az çok. (165)

Namazı da doğru dürüst kılamadı. (55)

Atadan dededen kalma ne kadar bellenişmiş, ne kadar derde deva ot varsa toplamış, merhem etmiş, Efenin yarasına sürmüşlerdi. (133)

4.1.1.5. İkilemelerde Kalıplaşmanın Sürdürülmesi

İkilemelerin önemli bir bölümü kalıplaşmıştır, bir bölümü de kalıplaşma yolundadır. Bunların önce kullanılan sözcükleri sona alınabilir ama zorlama derhal kendini gösterir: “kızdı köpürdü” yerine “köpürdü kızdı”, “kesip biçmek” yerine “biçip kesmek”, “göz kulak” yerine “kulak göz”, “delik deşik” yerine “deşik delik”, belki denebilir ama Türkçenin gidişine, sözdizimine uygun düşmez (Hatiboğlu, 1981: 16). Değiştirildiği zaman ikilemelerde az heceli sözcüklerin önce gelişi, ikinci sözcüklerin “b-, p-” ünsüzü ile başlaması gibi kalıplaşmayı perçinleyen unsurların da genelde ortadan kalktığı görülmektedir.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

*Fakat Çakırcalıyı orada göremedi. **Kızdı köpürdü.** Eli boş çıkmıştı. (111)*

***Göz kulak** ol, o fırlar fırlamaz yapıştıralım kurşunu. (123)*

4.1.1.6. İkilemede Kalıplaşmayı Perçinleyen Etkenler (Sözcüklerin Sıralanışı)

İkilemede sözcüklerin sıralanışı rastlantı sonucu değildir. Bu sözcüklerin sıralanışı kalıplaşmış bazı kurallara bağlıdır. Bunlar:

* Az heceli sözcüğün önce kullanılışı: “bağ bahçe; dal budak” vb.

* Ünlü ile başlayan sözcüklerin önce gelişi: “it köpek; er geç” vb.

* “a” ünlüsü ile başlayan ikilemelerin önce gelişi: “ara sıra; allak bullak; az çok” vb.

(Hengirmen, 2002: 404).

İkilemeyi kalıplaşmaya zorlayan, perçinleyen belli başlı birkaç etken vardır. Bir ikilemede birkaç etkenin birlikte bulunduğu da görülebilir (Hatiboğlu, 1981: 16).

Mehmet Hengirmen, Vecihe Hatiboğlu’ndan farklı olarak “a” ünlüsü ile başlayan ikilemeler olarak da sözcüklerin sıralanışını ele almıştır. Sonuç olarak bu sıralanış modellerinin ikilemelerde rastgele olmadığı ve kalıplaşmayı sağlayan nedenlerden sayıldığı görülmektedir.

4.1.1.6.1. İkilemede Az Heceli Sözcüğün Önce Gelişi

İkilemeyi kalıplaştıran, perçinleyen etkenlerin başında, tek heceli ya da az heceli sözcüğün, çok heceli sözcükten önce gelmesidir. Çok heceli bir sözcüğün öne alınmasıyla ikileme kurulamaz (Hatiboğlu, 1981: 16): “sağ salim, yaya yapıldak, gam keder, el ayak, göz gözü, göz göze, kol kanat, dal budak, dön dolaş, kul kurban, kol kanat, bağ bahçe, aç biilaç, iş güç, in cin, güçlü kuvvetli, fakir fıkara, düğün bayram, deli divana, doğru dürüst,

dağ bayır, bıkmak usanmak, yarım yamalak, bitmez tükenmez, ardi arkası, anlı şanlı, bıkip usanmak” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Çakırcalı buradan sağ salim bir kurtulursa gene işi tamamdı. (124)

Gülün oynayın. Ne gam keder ediyorsunuz? (131)

4.1.1.6.2. İkilemede Ünlü ile Başlayan Sözcüğün Önce Gelişi

İkilemede, genellikle ünlüyle başlayan sözcük, ünsüzle başlayan sözcükten önce kullanılır (Hatiboğlu, 1981: 17): “*ara sıra, alıp bırakmak, allak bullak alır verir, anlı şanlı, arada sırada, astı kesti, aşağı yukarı, atadan dededen, el ayak, o gün bu gün, evir çevir, ikide bir, eli kolu, az çok, alıp vermek, oradan buradan, ufak tefek, aşağı yukarı, ölü diri, iş güç, ölçüp biçmek, aç biilaç, er geç, oraya buraya, uzak yakın ikide bir, in cin” vb.*

İkilemelerde, özellikle ünlüyle başlayan sözcüklerin çoğunda geniş, kalın, düz ünlünün başta bulunduğu görülür: “*az çok, ara sıra, anlı şanlı, aç biilaç,*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Gelinim, torunlarım aç bilaç kaldık ortalıkta. (63)

Hatçe tüfeği aldı. Evirdi çevirdi, baktı. (14)

4.1.1.6.3. İkilemede Türkçe Sözcüklerin Önce Gelişi

İkilemelerde genellikle önce Türkçe, sonra yabancı sözcükler kullanılır: “*kul kurban, ses sada, düğün seyran, sağ salim, deli divane, güçlü kuvvetli, aç biilaç,*” vb.

Yukarıda açıklanan 4.1.1.6.2. ve 4.1.1.6.3. kurallarına göre iki etken arasında kalarak “*akıllı uslu*” veya “*uslu akıllı*” biçimlerinde iki türlü kullanılabilen ikileme de vardır. “*Gönül hatır*” veya “*hatır gönül*” ikileme biçimleri de aynı nedenlerin etkisiyle iki türlü kullanılmaktadır (Hatiboğlu, 1981: 17).

Bazı ikilemelerde de önceki olaydan sonraki olaya doğru bir sıralanış görülür: “*alım satım, alış veriş (alış + veriş)*” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Ne karşıcı, ne ses sada var. (59)

İçerdeki adam bunu duyar deli divaneye döner fıkaracık. (88)

4.1.1.6.4. İkilemede “b-” veya “p-” ile Başlayan Sözcüklerin Sonra Gelişi

İkilemelerin bazılarında “b-” veya “p-” ile başlayan sözcüklerin ikinci sözcük olarak kullanıldığı görülür: “*yırtık pırtık, şöyle böyle, dağ bayır, olan biten, oradan buradan, dağlardan bellerden, dal budak*” vb.

Özellikle “p-” sesinin ikilemenin, hatta pekiştirmenin kuruluşunda etkili olduğu görülüyor: “*pılı pırtı*” gibi ikilemedeki sözcüklerin önsesinde bulunan “p-” sesi, “*yırtık pırtık*” gibi ikilemelerde de yalnız başına kullanılmayan *pırtık* gibi sözcüğün önsesine getirilmektedir (Hatiboğlu, 1981: 18).

Tek sözcük pekiştirmelerinde, özellikle, ünlü ile başlayan sözcüklerin pekiştirilmesinde, yine “p” sesi kullanıldığı da dikkate alınmalıdır: “*kap-kara*” gibi.

Metin dışında daha da fazla örnekler verebiliriz: “*kıp-kızıl; kıp-kırmızı; up-uzun; dep-derin*” gibi.

Mehmet Özmen (2013: 75) *Türkçenin Sözdizimi*’nde tek sözcük pekiştirmelerini “*kapkara; düpedüz*” (kap, düp) gibi hecelerin kelime vasfını üstlenmediklerinden bunun gibi unsurları ikilemeler içerisinde saymayıp, ikilemelerin kelimeler ile kurulabileceğini vurgulamıştır.

Buna karşılık Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli (2009: 42) *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*’nde bu tip birleşik pekiştirmeleri ikilemeleri “ekleme heceler” tanımı içerisinde değerlendirmiştir.

Bu çalışmada, her ne kadar mantık çevresinde bu tip hece birleşmesinden kurulan pekiştirmeler ikileme olarak değerlendirilmese de, birkaç örnek ile bu unsurları gösterme gereği duyulmuştur.

“b, p” sesleri ile başlayan sözcüklerin sonra gelişini Vecihe Hatiboğlu kalıplaşmayı perçinleyen unsurlar içerisine alırken, Mehmet Hengirmen ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...başında yünden örme terlik, ayağı çarıklı, **yırtık pırtık** elbiseli biriyle geldi. (36)

Dağ bayır, her gün korku... Kaç, öldür. Vur kır... (29)

Kapkara, gümrük belikleri kulunçlarını örtüyordu. (80)

4.1.2. SÖZCÜK YAPISI BAKIMINDAN İKİLEME TÜRLERİ

Türkçede anlamı açıklamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten ikileme kurulabilir. Bunların önemli bir kısmı kalıplaşmıştır, bir kısmı de kalıplaşma yolundadır.

İkilemeyi kuran sözcüklerin her ikisi de Türkçe olabilir yahut biri Türkçe, biri yabancı ya da her ikisi de yabancı olur (Hatiboğlu, 1981: 18).

Söz varlığındaki sözcükleri kök ve ek bakımından inceleyen başka bir araştırmacı dikkatimizi çekmemesine rağmen Vecihe Hatiboğlu'nun çalışması gibi bu durum çalışmaya dahil edilmiş ve ikilemelerin bu değerler içerisinde de değerlendirilebileceği ve sınıflandırılabileceği gösterilmek istenmiştir.

4.1.2.1. Türkçe Sözcüklerden İkileme

Türkçe sözcüklerden kurulan ikilemelerin önemli bir kısmı yansımalarıdır. Yansımalar doğanın verdiği sesi yansıtmaya çalışan sözcüklerdir. Su sesini andıran çeşitli yansımalar olduğu gibi, tahta, taş ya da yağmur ve benzeri tabiat olaylarını ve seslerini yansıtmaya çalışan sözcüklerimiz çoktur ve çok defa da ikileme biçiminde kullanılırlar: “oluktan *cıgıl cıgıl* akıyor” vb.

Yine yansımaya benzer pek çok sözcüğün, Türkçede ancak ikileme biçiminde kullanıldığını görmekteyiz. Bunların, doğa seslerini yansıtmaya olayı ile ilgileri varsa da bu ilgi kolayca sezilemez: “*tir tir titremek*”, “*kıs kıs gülmek*” vb.

Türkçe sözcüklerden kurulan ikilemelerin bir kısmı da kullanılmakta olan bir Türkçe sözcükle, eskiden kullanılmış olduğu sanılan bir başka Türkçe sözcükten kurulur. Bu tür Türkçe sözcükler, genellikle, ikilemelerde ikinci sözcük olarak kullanılır: “*Suyu yarım yamalak içip arkasından koştular*” (Hatiboğlu, 1981: 19) vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Hacı kıs kıs gülüyordu. (45)

*Pınar, yosun tutmuş eski bir çam oluktan **cıgıl cıgıl** akıyor... (34)*

*Ablak suratı sarkmış, alını **kırış kırış** olmuştu. (135)*

Suyu yarım yamalak içip arkasından koştular. (135)

4.1.2.2. Türkçe ve Yabancı Sözcüklerden İkileme

Bir başka tür ikileme de bir Türkçe sözcükle, aynı ya da yakın anlamdaki bir yabancı sözcükten kurulur. Bu tür ikilemelerde Türkçe sözcük önce kullanılır (Hatiboğlu, 1981: 19): “*güçlü kuvvetli iri bir adam*”, “*fıkarayı deli divane etti*”, “*aç biilâç kaldık*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Ses sada yok. (146)

Orta boylu, güçlü kuvvetliydi. (17)

4.1.2.3. Yabancı Sözcüklerden İkileme

İkilemelerin bir kısmı da, Osmanlıca döneminde, yalnız yabancı sözcüklerden kurulmuştur (Hatiboğlu, 1981: 19): “*fakir fikaranın ekmeğini yemek*”, “*hürmette ikramda bulundular*”, “*rezil rüsva oldu!*”, “*malım mülküm senin.*”, “*Posluoğlunu şanlı şöhretli, hocalı Kuranlı*”, “*kadında feryat figan*”, “*dosta düşmana karşı*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Malım mülküm senin. (22)

Bu yanlarda çok kötü, fakir fikaraya zulmeden bir ağa var mı? (37)

Bu Sait Paşa gibi bir adamın hatırandan hayalinden geçmez. (71)

4.1.2.4. Sayılardan İkileme

Sayı bildiren sözcüklerin bazıları, küçük sayıdan büyük sayıya doğru sıralanarak ikileme kurarlar: “*bir iki lokma*”, “*üç beş kişi*”, “*beş on dakika*” vb.

Bunların bir kısmı da aynı sayı adından kurulur: “*bir bir anlatmak*”, “*on beşer on beşer dışarıda ceplerine koyarsın*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 20).

Mehmet Hengirmen de aynı tasnifte bulunmuştur. Ancak aynı sayılardan oluşan ikilemeleri açıklamamasına rağmen örneklerinde yer vermiştir (Hengirmen, 2002: 404). “*beşer beşer; bir bir; on on*”

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli (2009) *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*’nde tekrar grubu başlığı altında bu tip sayılardan oluşan ikilemelere yer vermemiştir.

Mehmet Özmen (2013: 75) *Türkçenin Söz Dizimi*’nde de bu konuyu ayrı bir başlık altında ele almamasına rağmen örnek olarak yer vermiştir: “*üç beş*”.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Şuna beş altı mecdiye ver. (36)

Daha şafağa üç dört saat vardı. (116)

4.1.2.5. Tamlamalardan İkilemeler

Belirtili ve belirtisiz tamlamalardan ikilemeler oluşturularak anlatım pekiştirilir ve güçlendirilir. Belirtisiz tamlamalarla uygulanan ikilemeler, belirtili tamlamayla yapılan

ikilemelere göre daha fazladır ve anlatım gücünü doruk noktaya ulaştırır (Hengirmen, 2002: 404).

* Aynı sözcükten kurulu belirtisiz tamlama biçimindeki ikilemeler, anlamı en son sınırına kadar pekiştirerek artırır, güçlendirirler: “*çetelerin çetesi Çakırcalı*”, “*yiğitler yiğidi bir adamdı*” “*güzeller güzeli İraz*”, “*efelerin efesi*”vb.

* Zaman bildiren sözcüklerden kurulan ikilemeli belirtisiz tamlamalar da anlamı pekiştirirler: “*Yıllar yılı işleyen bir yaradır*”, vb.

* Bu tür ikilemelerin bir bölümü de belirtili tamlama biçiminde kurularak, özellikle kötülemede kullanılır: “*ağırın ağırı taş*” vb.

* Bir de “ne” sözünden belirtili tamlama biçiminde kurulan ikileme vardır: “*neyin nesi*” veya “*nenin nesi*” (Hatiboğlu, 1981: 20).

Eserde tespit edilememiştir. Bununla beraber bu tür ikileme hakkında diğer kaynaklarda da bilgi verilmemiştir.

* “oğul” sözcüğü ile de belirtisiz tamlama biçiminde ikileme kurulur. Bu tür tamlamalarda da anlam kuvvetlendirilir, pekiştirilir: “*yok oğlu yok, it oğlu it, köpek oğlu köpek*” vb.

* “üst” sözcüğü ile başka sözcüklerden iki türlü ikileme kurulabilir: “*sigara üstüne sigara, tehdit üstüne tehdit, öğüt üstüne öğüt, haber üstüne haber, tel üstüne tel, mektup üstüne mektup*” veya “*sigara sigara üstüne, kavga kavga üstüne, üzüntü üzüntü üstüne, kazak kazak üstüne*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 21).

Bazen de “üst” sözcüğü, tamlama kurmadan da ikileme biçiminde kullanılır: “*Üst üste yığıldılar; yükler, yataklar üst üste*” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

*Memedin gözünde, pırıl pırıl çizmeleriyle yiğit, **yiğitler yiğidi** bir adamdı. (10)*

*Memed **günler günü** hep nişan attı. (20)*

*Eşküyayı **yıllar yılı** kahreden işte buydu. (22)*

*Hele Çamlıcalı Hüseyinin ne **it oğlu it** olduğunu bilirsin.*

*...Çakırcalı burada diye **haber üstüne haber** alıyor, koşuyordu. (94)*

*Merakla bir bize, bir **üst üste yığılmış** yüklere, yataklara bakıyorlar. (167)*

4.1.2.6. m-’li İkileme

Eserde örneğine rastlanmamıştır. Türkiye Türkçesinin bir özelliği de, m-’li ikileme kurabilmesidir. Türkiye Türkçesinde aslında Türkçe olan sözcükler “m-” sesiyle başlamaz. Buna göre Türkçede, “m-” ile başlayan bir sözcük bulunmadığından, ikilemede sözcükler

arasında herhangi bir karışma söz konusu olamaz. Türkçenin bu özelliği bir yaratma gücüdür. Türkçe ya da yabancı sözcüğün bir ikilemesi “m-” sesiyle kurulabilir; bunun için ünlüyle başlayan sözcüğün başına ya da ünsüzle başlayan sözcüğün başındaki ünsüz kaldırılarak yerine “m-” sesi getirilir, geriye kalan kısım olduğu gibi tekrarlanır: “örtü mörtü bulmak” “elim melim yandı” “şaka maka derken sahi oldu”, “sandalye mandalye istemez”, “çocuk mocuk gelmesin”, “para mara lâzım”, “ekmek mekmek yok mu?”, “kız mız bulsun”, “defter mefter, kalem malem alacak”, “perde merde yıkanacak” vb. (Hatiboğlu, 1981: 21).

Ünlü ile başlayan sözcüğün başına “m-” ünsüzü eklenerek ve ünsüz ile başlayan sözcüğün başında bulunan ilk ünsüz kaldırılarak yerine “m-” sesi getirilerek oluşturulan ikilemelerdir ve vesaire, benzer, ilgili şeyler anlamını karşılamaktadır (Hengirmen, 2002: 407).

Eklemeli ikilemeler, bir kelimenin başında ünlü varsa doğrudan, ünsüz varsa, ünsüz harf kaldırılıp “m-” sesinin ünsüz harf yerine getirilerek oluşturulan kelimenin asıl kelimedden sonra getirilmesiyle oluşturulan ikilemelerdir. Asıl unsur, bu tür ikilemelerde, birinci kelimedir (Özmen, 2013: 77).

Bu tür ikilemelerde de anlamda, bir pekiştirme, güçlendirme görülür. Bu güçlendirme, bu pekiştirme, fazla sözcük kullanmadan “ve saire, benzer, ilgili şeyler” kavramını verir (Hatiboğlu, 1981: 21).

Bu tür ikilemeler Türkçede yoğun olarak kullanılmasına karşın eser içinde örneğine rastlanmamıştır.

4.1.3. ARALIKLI İKİLEMELER

Aralıklı ikilemelerin bazıları kalıplaşmış, bazıları kalıplaşmamıştır. Aralıklı ikilemeler en az üç sözcükten, (arada “mi” eki gibi ayrı yazılan ek de olabilir), en çok da birkaç sözcük arayla kurulabilir. Bunların hepsinde amaç, anlamı pekiştirmek, güçlendirmektir (Hatiboğlu, 1981: 22).

4.1.3.1. Bağlaçlı İkileme

“da, de, ki, ve, ama” gibi bağlaçlar kuvvet katma işlevi ile tekrar grubu meydana getirilebilir: “gitmem de gitmem diye tutturdu; ev ki ev olmuş; neler de neler gördüm; çok ama çok yaramaz bir çocuk” vb. (Özkan vd. 2009: 46).

Anlamı pekiştirmek için “ve” bağlacıyla aynı sözcükten ikileme kurulabilir: “yıllarca ve yıllarca beklemesi gerekti”, “günlerce ve günlerce durdu kimse almadı”, “yalnız ve yalnız”, “ancak ve ancak” gibi (Hatiboğlu, 1981: 22). Eserde tespit edilememiştir.

Bağlaçlı ikilemenin bir türü de “de” bağlacıyla kurulur: “*bebek de bebek* diye tutturdu”, “*şeker de şeker* isterim diye ağlıyordu”, “*ev de ev* diye ısrar etti” vb. (Hatiboğlu, 1981: 22). Bu tür ikilemelere eserde yer verilmemiştir.

Bu tür ikilemelerin bazıları da eylemlerden kurulabilir: “*yeter de artar bile*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Yıllar yılı ettiği zulüm yeter de artar bile. (46)

4.1.3.2. Sorulu İkileme

Soru eki de pekiştirme işleviyle, soru anlamı olmadan tekrar grubu oluşturabilir (Özkan vd. 2009: 47).

Anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek için aynı sözcüğün arasına “mi” ya da ünlü uyumuna göre değişimleri getirilerek, ikileme kurulmaktadır: “*ev mi ev*”, “*iş mi iş* (ev’in ya da iş’in iyi olmadığı pekiştirilerek anlatılmak istenir) (Hatiboğlu, 1981: 22).

Aynı kuruluş, sorulu-cevaplı olarak eylemlerde de kullanılır: “*gider mi gider, yapar mı yapar, olur mu olur, ölür mü ölür, oldu mu oldu*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 23). Eserde tespit edilememiştir.

Aynı ikileme biçimi belirteç ve sıfatlarla kurulduğunda, kavramda, “çok” sözcüğünün yerini tutar: “*hiç mi hiç* düşünce yok, *zengin mi zengin*” vb.

Sorulu ikilemelerin bazıları da “ne” ile kurulabilir: “*ne olur ne olmaz*”, “*ne yiğitlik ne yiğitlik*” vb.

Eylemlerden de sorulu ikileme yapılabilir: “*ne oldu ne oldu?*” gibi.

Sorulu ikilemenin çoğul biçimi bağlaçlı olarak da kullanılır: “*neler de neler*” gibi (Hatiboğlu, 1981: 23).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Bir daha dağa çıkmayı hiç mi hiç istemiyordu. (62)

Turgutluda bir Mutafizade vardı. Zengin mi zengin. (119)

Kendi kendine, “Ne yiğitlik, ne yiğitlik,” dedi. (76)

4.1.3.3. İkileme Etkisiyle Üçleme

İkileme olayı Türkçede o kadar yaygın, o kadar etkili olmuştur ki bu yolla üçlemeye de gidildiği görülmektedir (Hatiboğlu, 1981: 23).

Aynı kökten veya gövdeden kurulan bir ikilemeyle aynı kökün veya gövdenin eylem biçiminin birlikte kullanılmasına üçleme denebilir: “*sürüm sürüm sürünmek, cıgıl cıgıl cıgıldamak*” vb.

Bu türe diğer araştırmacılar yer vermemiştir. Aslında eserde de tam olarak bir örneğine rastlanmamıştır fakat *cığıl cığıl* gibi tespit edilen yansıma türündeki bir ikilemenin sonuna *cığıldamak* getiriler bu üçleme etkisinin oluşturulabileceği gösterilmek istenmiştir.

Eser içerisinde tam olarak üçleme tespit edilememiş olsa da çalışmanın bütünlüğünü korumak için bu tür ikileme hakkında, eserde elde edilen ikilemeleri ek sözcüklerle üçlemek mümkündür: “ *tin tin tınlamak; yavaş yavaş yavaşlamak; sürün sürün sürünmek; parça parça parçalamak; karış karış karışlamak*” gibi.

4.1.3.4. Ayrı İkileme

İkilemenin etkisi Türkçede o kadar yaygındır ki araya başka sözcükler de girse ikileme sürdürülür ve anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek için, aradaki sözlerden de yardım görerek ikilemeye devam edilir. Yalnız bu tür ikilemeler kalıplaşmamış sayılır.

Kalıplaşmamış sayılmasının nedeni kalıplaşmayı perçinleyen unsurların bu tür ikilemede yer almamasıdır. Aralarına aldıkları başka sözcükler iki sözcüğün ayrılmasına sebep olmuştur. Yine de bir ahenk unsuru taşıdığından ve pekiştirme görevi gördüğünden ikileme olarak değerlendirilebilir. Bu ikileme türü genelde manzum eserlerde kendisini daha açık göstermektedir.

Mehmet Hengirmen (2002: 410) *Türkçe Dilbilgisi*'nde verdiği “*Tengri tek Tengride* bolmiş Türk Bilge Kagan...” örneği ile aslında ikilemelerin çok önceki tarihlere dayandığı açıkça ortaya konulmaktadır.

Namık Kemal'de ayrı ikilemenin güzel örneklerine rastlanır:

Arş ileri arş; bizimdir felâh Arş yiğitler vatan imdadına!

Aç vatan göğsünü ilâhına aç Şühedanı çıkar da ortaya saç

Günümüz şiirlerinde, anlatım gücünün önemli özelliklerinin başında, ikileme, ayrı ikileme ve tekrarlar gelmektedir (Hatiboğlu, 1981: 24).

Bir mutluluk coşkusuna katılmış akar her şey

Toprak *sel*, ışık *sel*, güneş *sel*, ay *sel*

Sel orman ve deniz; *sel. sel. sel...* (Tahsin Saraç) (Saraç, 2017: 24).

Divan ve halk şiirinde, türkülerde yığınlarca ayrı ikilemeye rastlanır. Hatta bunlar bütün dizeler boyunca sürüp gider (Hatiboğlu, 1981: 24).

Fuzuli'de ayrı ikileme:

Beni candan *usandırđı* cefadan yar *usanmaz* mı

Felekler *yandı* ahımdan muradım şem'i *yanmaz* mı

Bir türküden:

“*Seni bilir bizim sokak taşları / Beni bilir sizin köşe başları*” gibi.

Deyimlerde ayrı ikileme çok kullanılır: “*gel zaman git zaman; ne in var ne cin var; gün ola harman ola; dilim seni dilim dilim edeyim*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 25).

Eserde de deyim olarak geçen aralıklı ikileme tespit edilmiştir: “*ne olur ne olmaz; öl dediği yerde ölmek, kal dediği yerde kalmak; alt alta üst üste; astığı astık, kestiği kestik; bir deri bir kemik; bir o yana, bir bu yana; bir taşla iki kuş*” vb.

İncelenen metin manzum bir tür olmadığından aralıklı ikileme açıkça kendini belli etmemektedir. Verilen örnekleri bir bütün olarak değil ayrı birer mısra olarak görürsek örnekler daha net anlaşılabilir: “*Bir taşla / İki kuş*” gibi. “bir” ve “iki” sözcüklerin oluşturduğu ahenk ve bir arada olduklarında sayı türünden ikileme grubuna girışı görülmektedir: “*Çamlıcalı Hüseyin bu işle bir taşla iki kuş vurmıştır.*” (64)

Aralıklı ikilemeler başka bir söz varlığı unsuru olan atasözlerinde de kendisini göstermektedir: “*el mi yaman, bey mi yaman*” (76-106) vb.

4.1.3.5. Sayı Adlarından Aralıklı İkileme

Sayı adlarından da aralıklı ikileme kurulabilir ve sayı adlarının burada aralık vasfını taşıdığı görülmektedir (Hatiboğlu, 1981: 25): “*bir deri bir kemik*”, “*bir daha bir daha*”, “*bir telaş bir kıyamet*”, “*bir ucundan bir ucuna*”, “*bir köyden bir köye*” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

*Konya ovasını **bir uçtan bir uca** geçip Ermeneğe... (137)*

*Bir gün Kara Ali Efe kızanlarıyla **bir köyden bir köye** giderken candarmaların pususuna düştü. (115)*

4.1.3.6. İkileme ve Yineleme

İkileme, anlamı güçlendirmek, pekiştirmek için, çağrışıma dayanan psikolojik olayın dilimizdeki görüntüsüdür. Anlamı güçlendirmek, pekiştirmek, kavramı genişletmek, zenginleştirmek amacıyla her yerde, her türlü tekrara ya da yineleme sanatına (Osm. tekrir; Fr. repetition) baş vurulur. Örneğin “Bu kadronun *en sevimli, sevimli* olduğu kadar da *en korkunç adamı odur*” cümlesinde de, anlamı güçlendirmek, pekiştirmek için türlü tekrarlarla, bir çeşit ikileme kurulmuştur. (“Yineleme” terimine karşılık bazı kaynaklarda “genelleme” de kullanılmıştır. Bazı yazarlara göre de yineleme konuşmanın, yazımın, telifin kusuru sayılmıştır). Anlamı zayıflatıcı bu tür yinelemeler konumuz dışındadır (Hatiboğlu, 1981: 25).

İkilemeler yinelenen ve yinelenme sonucu pekiştirme özelliğine barınan bununla beraber de metinlere ahenk unsuru kazandıran değerlerdir. Çakırcalı Efe adlı eserde geçen ikilemelerin büyük çoğunluğu yineleme olarak değerlendirilebilir. Özellikle aynen tekrarlanan ikilemeler aynı zamanda yinele sayılabilir: “*Ali Efe! Ali Efe!* diye bağırarak”, “*Efem! Efem!* diye bağırır”, “*Çakırcalı Efe! Çakırcalı Efe!* Yol ver geçelim.”, “*baka baka gitmek, göre göre ölmek*” vb.

Çalışma manzum bir eser olmamasına rağmen Hatiboğlu (1981: 25-26) bu durumu manzum parçaları ve bilmeceler ile örneklendirir: Namık Kemal’in şiirlerinde, anlamı güçlendirmek, pekiştirmek için bu tür yinelemelere başvurulmuştur ki bunlar da bir çeşit ikileme sayılır.

Gül değil arkasında kanlı kefen
Sen misin, sen misin garib vatan
Sen oldun çevrine ey dil-şiken *mahzun ben mahzun*
Felek gülsün sevinsin şimdi *sen mahzun ben mahzun*
Ölürsem görmeden millette ümmid ettiğim feyzi
Yazılsın seng-i kabrimde *vatan mahzun ben mahzun* (URL13)
(Namık Kemal)

Genç kuşak şairlerinde de ikilemeye benzer, etkili biçimde kullanılmış yinelemelere rastlanır:

Bir gün herkes *ölecektir ölecektir.*

Tanrı kalacaktır.

Ocak yanacaktır.

Her kapıda söyleniyor rüzgâr.

Kar kar. (Hatiboğlu, 1981: 25).

(Gülten Akın; Kırmızı Karanfil, s. 23, 25; 1971 İstanbul).

Bilmecelerde, çocuk oyunlarında, genellikle halk ürünü oldukları için tekrarlara ve ikilemelere çok rastlanır, bir iki bilmece örneği:

Biz biz idik, biz idik. Otuz iki kız idik. Ezildik büzüldük İki duvara dizildik. (dişler)

Fini fini fincan, içi dolu mercan (Nar).

Uzun uzun ak sakallı babalar

Gelir gider duramaz

Gece gündüz çabalar (dalgalar). (Şükrü Elçin; *Türk Bilmeceleri*, İstanbul 1970)

Çocuk oyunlarının başlıca özelliği, bol bol tekrarlarla, ikilemelere yer verilmesidir: “Uçlu uçtu kuş uçtu”, “Üşüdüm üşüdüm a benim canım, üşüdüm, kürkünü giy, kürkünü giy a benim canım kürkünü giy” vb. (Hatiboğlu, 1981: 26).

4.1.3.7. İkileme ve Bağlaçlı Tamlama

İkilemelerin görünürde, bağlaçlı tamlamalara benzer yönleri vardır ama asla bağlaçlı tamlamalar ile bir tutulamaz. Anlam bakımından, bağlaçlı tamlama belirlidir, sınırlıdır, ikileme ise geniş sınırlı, esnek bir anlam verir. Şöyle ki Türkçede “ağzı burnu yerinde bir kız”, denildiği zaman, “ağzı burnu, gözü kaşı hatta saçı başı düzgün bir kız” tablosu çizilmiş olur. Aynı sözcükler bağlaçlı tamlama biçiminde kullanılırsa “ağzı ve burnu yerinde bir kız” denilirse, anlam bakımından durum hemen değişir. Böyle bir kelime grubunda “ağzı ve burnu düzgünce bir kız” anlatımı elde edilir ki bildirilmek istenen kavramın, anlamın sınırları belli olmuş ve çok daralmıştır (Hatiboğlu, 1981: 27).

Durum, bu tür ölçülerle incelenirse ikilemelerin özelliği daha açık olarak ortaya çıkar. Bu durumu birkaç yönden inceleyebiliriz:

A) Kimi sözcüklerden kurulan ikilemelerden bağlaçlı tamlama yapılamaz: “çabuk çabuk, yola yola, oba oba, baş başa” vb.

Yörüğe düşman hapisler arasında çalışıyor, gece Memedle baş başa verip, planlar kuruyorlardı. (25)

Karısı Hatçe ağlaya ağlaya, saçlarını yola yola, yaya yapıldak yola düştü. (12)

Bu tür ikilemelerde “ve” bağlacı kullanılamaz. Kullanıldığı takdirde de kurulan sistem bize ikilemenin özelliklerini verememektedir. Örneğin: “çabuk çabuk git” derken kişinin çok çabuk gitmesi gerektiğinin üzerinde durulur ve pekiştirilmiş olur. Bunun yerine “çabuk ve çabuk git” dersek hem cümle anlamsal olarak bozulmuş olur hem de pekiştirme etkisi görülmemiş olur:

Artık hemen hemen her attığını vuruyordu. (21)

Çakırcalı gelen heyetle uzun uzun konuştu. (58)

B) Ayrı sözcüklerden kurulan ikilemelerin çoğu da “ve” bağlacı ile kullanılamaz; kullanılırsa anlam derhal değişir: “belli başlı” yerine “belli ve başlı”, “yırtık pırtık” yerine “yırtık ve pırtık”, “günü gününe” yerine “günü ve gününe” denilemez, denilirse bambaşka anlamlar ortaya çıkar:

Ama er geç dize getireceğim onu. (109)

Bütün belli başlı yataklarını, tabiyesini öğrenmiştik. (163)

C) Ayrı sözcüklerden kurulmuş bazı ikilemelerin “ve” ile bağlaçlı tamlama biçimine girebileceği sanılır; “hayatın *tadı tuzu*” yerine “hayatın tadı ve tuzu” denebilir, ancak Türkçede bu iki kelime grubu arasındaki anlam inceliğini, ayrıntısını, ölçüsünü de belirtmek gerekir. “ hayatın *tadı tuzu* “ denilirse, daha başka ve belirsiz “güzellikler” de belirtilmek istenir. “ hayatın *tadı ve tuzu* “ denildiğinde ise yalnız “lezzet ve kıvam” belirtildiği ve sadece tat ve tuz anlamı arasına sıkıştırılarak tanımı yapıldığı ortadadır. Kısaca birinci kelime grubunda, anlam güçlüdür, geniş sınırlıdır; ikinci cümlede, yani “ve” bağlacı ile kurulan anlatımda, sözcüklerin anlamı içinde kalan sınırlı bir kavram ortaya konmaktadır:

Yaşamının tadı tuzu kalmamıştı ama, dağları da hiç sevmiyordu. (85)

Bu bakımlardan “ve” bağlacı, çok defa ikilemeleri, kesinlikle bağlaçlı tamlamalardan ayıran anlam gücünü ortaya koyan iyi bir kontrol anahtarıdır. Örneğin “çekip gitmek” yerine “çekip ve gitmek”, “alıp vermek” yerine “alıp ve vermek”, “belli başlı” yerine “belli ve başlı” denilemez; denilirse Türkçenin hitap kuralları bakımından anlatım doğru sayılmaz.

Öyle ikilemeler vardır ki bağlaçlı tamlama biçiminde kullanıldığı zaman gerçekle de örtüşmez. “er geç görüşeceğiz” örneğinin, “er ve geç görüşeceğiz” olarak kullanılmasına olanak yoktur. Çünkü “er geç” eninde sonunda anlamı taşıırken, “er ve geç” hem erken hem de geç gibi bir anlam taşımaktadır. Yani anlamsal kaymaya yol açmaktadır.

Bu tanımlamalardan sonra “ve” bağlacı ile kesinlikle ikileme kurulamaz anlamı çıkarılmamalıdır: “yalnız ve yalnız; yıllarca ve yıllarca” gibi uyum içerisinde bulunan ve kelimelerin pekiştirmesini sağlayan örneklere de rastlanmaktadır (Özkan vd. 2009: 46). Fakat olay tamlama olunca bu sistemlere örneklerin uyması oldukça güçtür. Uydurulsa dahi zorlama kendini belli eder. İncelenen metinde bu bağlaç ile kullanılan ikileme türüne rastlanamamıştır.

4.1.4. SÖZCÜK TÜRÜ BAKIMINDAN İKİLEMELER

Türkçedeki sekiz sözcük türünün (kelime sınıfının) hemen hepsinden ikileme yapılabilir (Hatiboğlu, 1981: 28).

Türkçede ad, adıl, sıfat, belirteç, eylem ve ünlemlerden ikilemeler kurulabilir. İlgeçlerden kurulan ikilemelere pek rastlanmaz (Hengirmen, 2002: 407).

4.1.4.1. Adlardan İkileme

Türkçede adların hemen her çeşidinden ikileme kurulabilir. Eserde tespit edilen isimler de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

4.1.4.1.1. Özel Adlardan İkileme

Özel adlardan ikileme çoğunlukla hitap sırasında yapılır (Hengirmen, 2002: 407).

Özel adlardan, seslenmeler dışında da (hitap dışında) ikileme kullanılır. Fakat bu durum sık görülmemektedir: “*Ödemiş’ten Aydın’a, Hacı Memed*” gibi.

Hitaplarda da de anlam pekiştirilmek istenir. Bu yönden hitaplar veya seslenmelerdeki tekrarlar bir çeşit ikileme sayılır: “*Ali Efe! Ali Efe!* diye bağırarak”, “*Efem! Efem!* diye bağırdı”, “*Çakırcalı Efe! Çakırcalı Efe!* Yol ver geçelim.” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Fakir fikara da ta buradan Ödemiş, Ödemişden Aydına kadar ona düşman. (37)

Çakırcalı Efe! Çakırcalı Efe! Yol ver geçelim. (181)

4.1.4.1.2. Cins Adlarından İkileme

Cins adından pek çok ikileme kurulabilir. Bu durumu çalışılan eserden örnekler ile desteklersek: “*sıra sıra* dizildiler; *adım adım* ilerlemek; *köy köy*, *dağ dağ* aramak; *göz göze* gelmek; *yer gök* aramak; *şehir şehir* gezmek; *evden eve* gezmek; *dere tepe*, *dağ taş* dolaşmak, *kadın erkek*, *bağ bahçe*” vb.

Cins adların, birleşik sözcük olarak kullanılanlarından bazıları da ikilemelerden kurulmuştur. Türlü sözcüklerle kurulup, uzun yüzyıllar boyunca, yan yana, birlikte kullanıla kullanıla kalıplaşan ikilemelerden bazıları, yazımda (imlâda) bir tek sözcük olarak saptanmıştır: “*elâlem*, *olubitti*, *sürgit*, *dedikodu*, *kapkaç*, *kaçgöç*, *günbegün*, *anbean*, *karmakarışık*” vb. Bunlar gibi birleşik sözcük olmuş yansımalar da vardır: “*şakşak*, *mızmuz*, *şipşak*, *zıpzip*, *cızbiz*, *çıtçıt*, *pisipisi*, *dırdır gırgır*” gibi. İkilemeli birleşik sözcüklerden bazıları da terim niteliğindedir: “*biçerbağlar*, *biçerdöğer*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 29).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

İçeriye öyle bir usturuflu sokun ki, Ahmet Ağayla göz göze gelmesinler. (170)

Memedle baş başa verip, planlar kuruyorlardı. (25)

...çoluk çocuk, kadın erkek yollara onu görmek için dökülmüştü. (59)

Evden eve gidip gelmeler, Efe üstüne konuşmalar. (44)

Askerini alıyor köy köy başıboş, gelişigüzel dolaşüyor, önüne geleni, bütün köylüleri sopadan geçiriyordu. (94)

4.1.4.2. Adıllardan İkileme (Zamir)

İsim olmadıklarına rağmen isim gibi ve isim yerine kullanılan sözcüklere *zamir* denilmektedir.

Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*'nde adıları ardında nesne ya da kimse kavramı olan ve adların yerini alan sözcükler olarak tanımlamaktadır (Banguoğlu, 1995: 356).

Adıllardan kurulan ikilemeler az kullanılır: “*sen sen*”; “*şu bu* söylemiş”, “*şunu bunu* yaptı” gibi.

Adıllardan, ikilemelerde en çok kullanılan özlük adıdır: “*Kendi kendine* söyleniyordu” vb.

Soru adılarından da ikileme kurulur: “*Ne? ne?*”, “*Kim? kim?*” vb. Çalışmada tespit edilememiştir.

Araya giren gösterme sıfatı ile de kurulan ikilemeler vardır. “*gidiş o gidiş*”, “*geliş o geliş*”, “*kaçış o kaçış*” gibi (Hatiboğlu, 1981).

Eserde tespit edilememiştir. Fakat tespit edilenlerden araya “o” sıfatı getirilerek kurulması mümkündür.

Aşkın aldı *benden beni*

Bana *seni gerek seni*

(Yunus Emre) (Hengirmen, 2002: 408).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

“*Oğlum,*” *demişti*, “*sen şu bu değilsin... (13)*

Gidip geliyor, kendi kendine “Ne demek, ne demek?” diye konuşuyordu. (100)

4.1.4.3. Sıfatlardan İkileme

Türkçede sıfatlardan kurulan ikilemeler çok kullanılır. Bunların bazıları aynı sıfatın tekrarı ile bazıları da ayrı sıfatlardan kurulur (Hatiboğlu, 1981: 30).

Sıfatlardan kurulan ikilemeler adların önünde bulunur (Hengirmen, 2002: 408).

Sıfat yardımcı unsurken asıl unsur isimdir.

4.1.4.3.1. Aynı Sıfattan Kurulan İkileme

Bir ismin bir sıfat unsuru ile belirtildiği veya nitelendiği kelime gruplarıdır (Karahan, 2009: 48).

Aynı sıfat, bir adın önünde tekrar edilerek ikileme kurulur: “*uzun uzun* ağaçlar; *ağır ağır* taşlar; *küçük küçük* dallar; *boş boş* odalar; *dolu dolu* gözler; *iri iri* yıldızlar; *parça parça* elbise; *neşeli neşeli* yüzler” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:
“Çalı toplayın,” dedi usuldan. “Çalı... **Küçük küçük** dallar. (124)
Gökte **iri iri** yıldızlar vardı. (125)

4.1.4.3.2. Ayrı Sıfatlardan Kurulan İkileme

Anlatımı güçlendirmek için, çok defa anlamları veya sesleri birbirine yakın, bazen de başlı başına anlamı olmadığı halde ses yakınlığı dolayısıyla kullanılan sözcüklerin kurduğu ikilemeler de sıfat görevinde kullanılır (Hatiboğlu, 1981: 30): “anlı şanlı Sait Paşayı”, “ufak tefek adam”, “büyük küçük evler”, “yarım yamalak iş”, “ufak tefek eşkıya”, “doğru dürüst adam”, “kara kuru oğlan”, “tatsız tuzsuz yemek”, “güçlü kuvvetli delikanlı”, “delik deşik elbise”, “yarım yamalak iş” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Dağda **ufak tefek** eşkıya kalmamıştı. (97)

Genç, uzun boylu, **kara kuru** bir adamdı. (168)

Bütün **belli başlı** yataklarını, tabiyesini öğrenmiştik. (163)

4.1.4.4. Belirteçlerden ve Belirteç Görevindeki Sözcüklerden İkileme (Zarf)

Belirteçlerden ve belirteç görevinde kullanılan sözcüklerden kurulmuş ikilemelere çok rastlanır. Bunların bir kısmı aslında belirteç olan sözcüklerden, bir kısmı belirteç görevinde kullanılan ad, sıfat ve ulaçlardan kurulur (Hatiboğlu, 1981: 31).

Eylemin niçin, nasıl, ne şekilde ne zaman, neyle, kiminle yapıldığını bildiren cümle öğelerine zarf denir ve genellikle yükleme doğrudan bağlıdır. Herhangi bir durum eki almalarına gerek olmamakla beraber araç, yön gösterme ve eşitlik eklerinden birini alan öğeler, cümle içerisinde zarf tümleci görevini üstlenirler (Özmen, 2013: 80).

Zarflar anlatım bakımında çeşitlilik göstermektedir. Bu bakımdan 6 sınıfta değerlendirebiliriz: Gerçekleme, miktar, nitelik, yer yön, zaman ve suret zarflarıdır (Banguoğlu, 1995: 372).

4.1.4.4.1. Aslı Belirteç Olan Sözcüklerden İkileme

Aslı belirteç olan sözcüklerden kurulan ikilemeler, çok defa oldukları gibi tekrar edilirler (Hatiboğlu, 1981: 31): “yok yok olmaz”, “orda burda konuştu”, “böyle böyle öğreneceksin” vb. Görüldüğü üzere örneklerde zarf olan unsurlar yükleme direkt bağlıdır ve niçin, nasıl, ne şekilde ne zaman, neyle, kiminle gibi sorularının yükleme yöneltmesi ile zarf unsurları açığa çıkarlar.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Oradan buradan para yağıyor. (50)

Hasan Çavuş anana da böyle böyle etti de. (31)

4.1.4.4.2. Aslı Ad Olan Sözcüklerden İkileme

Asılları ad olan bazı sözcüklerden ikileme kurularak belirteç görevinde kullanılır: “*sabah sabah söylenme*”, “*akşam akşam gitme*”, “*akşam sabah gezer*”, “*zaman zaman ağlar*”, “*vakit vakit gelir*”, “*gece gündüz*”, “*er geç döner*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 31).

Yansımalardan kurulan ikilemeler de bu bölümden sayılır: “*tıkır tıkır işlemek*”, “*tın tın ötmek*”, “*harıl harıl çalışmak*, *tir tir titremek*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Ama er geç dize getireceğim onu. (109)

...saat gibidir. Tıkır tıkır işler. (178)

4.1.4.4.3. Aslı Sıfat Olan Sözcüklerden İkileme

Sıfatların çoğu belirteç görevinde kullanılabilir. Türkçede “çok yavaş git” yerine “*yavaş yavaş git*” anlatımı tercih edildiğinden, hemen hemen her sıfat tekrarlanarak belirteç görevinde kullanılmaktadır (Hatiboğlu, 1981: 31): “*yorgun yorgun bakmak*; *küçük küçük doğramak*; *teker teker saymak*; *ağır ağır yürümek*; *iri iri kırmak*” vb.

Bazen de iki ayrı sıfattan ikileme kurularak belirteç görevinde kullanılır: “*doğru dürüst düşünmek* vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Azıklarını çıkarıp ağır ağır yediler. (42)

Namazı da doğru dürüst kılamadı. (55)

4.1.4.4.4. Aslı Zarf-Fiil (Ulaç) Olan Sözcüklerden İkileme

Eylemlerden türeyen ve kelime grupları ve cümle içerisinde zarf görevini üstlenen sözcüklere ulaç denilmektedir (Hengirmen, 2002: 254).

Hengirmen ulaç, ortaç ve eylemliklerden yapılan ikilemeler tasnifini *Eylemsilerden İkilemeler* başlığı altında değerlendirmiştir.

Dönüşlü, edilgen, ettirgen, işteş ve olumsuzları yapılabilen ulaç biçimindeki eylemsilerin yan yana kullanılmasıyla ikilemeli belirteçler kurulabilir: “*ağlaya ağlaya anlatmak*; *basa basa konuşmak*; *göre göre tuzağa düşmek*; *koşa koşa yorulmak*; *sallana sallana gitmek*; *salına salına gezmek*” vb. Bu tür ulaçlar bazen kendi köklerinden kurulan

eylemlere belirteç olurlar: “Çökü çöküvermek, bası basıvermek. gülü gülüvermek” gibi. Bazen de yardımcı eylemle birlikte kullanılır: “bahsede ede bitiremiyor” gibi (Hatiboğlu, 1981: 32).

İkileme biçiminde kullanılan bu ulaçların sağladığı anlam gücü, bir tek ulaçla sağlanamaz: “koşa koşa gitmek” yerine “koşarak gitmek” anlatımı, anlam bakımından daha zayıftır.

Bu tür belirteçler bazen de iki ayrı ulaçtan kurulur: “güle oynaya gelmek; gelir gelmez kapıya çıkmıştı, gidip gelip bakmak; çıkar çıkmaz kaçmak” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Göz **göre göre** tuzağına düşeriz. (64)

Karısı Hatçe **ağlaya ağlaya**, saçlarını **yola yola**, yaya yapıldak yola düştü. (12)

...telgrafi **alır almaz** çarpışma yerine koştu. (124)

4.1.4.5. Ünlemlerden İkileme

Ünlemlerin belirttikleri duyguları, coşkuları, düşünceleri pekiştirmek, güçlendirmek için hemen hemen her dilde ünlemler tekrar edilir, ikilenir, hatta üçlenir (Hatiboğlu, 1981: 32): “vay yezit vay!; yok, yok, yok!; vah İsmail vah!” vb.

Ünlemler de vurgu ile anlatılmak istenileni pekiştiren ve dikkat çeken unsurlardır. Ünlemler ikilenerek zaten vurgulanan değer daha da pekiştirilmiş olmaktadır.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

“Bunun böyle bir yiğit olduğunu bilseydim,” dedi. “**Vah İsmail vah!**” (108)

Sonra düşündü. “**Vay yezit vay!**” geçti içinden. (44)

4.1.4.6. Bağlaçlardan İkileme

Bağlaçlardan ikilemeler çok az kullanılır. Bir zorlama olmadıkça her bağlaçtan ikileme yapılamaz. Bağlaçların çoğu yabancı sözcükler olduğu için aslında ikilemeye uygun sayılmazlar. Bununla birlikte, bazı konuşmalarda “fakat fakat” ya da “ancak ancak” gibi, tekrarlara rastlanabilir. Bağlaçlar gibi ilgeçlerden de ikileme kurulamaz. Bazı bağlaçların, yeni yeni, ikileme biçiminde kullanıldığı görülmektedir (Hatiboğlu, 1981: 33):

Zonklayan saç uçlarımda böğürtlen böğürtlen

Dökük köprüler gibi çatırdayan bir yalnızlık

Ve tütün ve içki ve sonra, ve ve

İşte kanlı gözlerini oğuşturdu kum kum

Devrilen dul bir sabaha uyanan uykusuzluğum (Tahsin Saraç) (Saraç, 2017: 20)
Eserde bu tür ikilemeye rastlanmamıştır.

Da, ki, ve, ama gibi bağlaçlar güçlendirme işleviyle tekrar grubu oluşturabilirler: “*gitmem de gitmem* diye inat etti; *ev ki ev* olmuş; *yalnız ve yalnız*; *çok ama çok* şımarık bir çocuk” vb. (Özkan vd. 2009: 46).

4.1.4.7. Eylemlerden İkileme

Eylemlerden ikilemeler türlü biçimlerde kurulur. Bazıları çekimli eylemin tekrarıdır, bazıları da eylemsilerin tekrarıdır yahut aralıklı ikileme biçiminde kurulmuştur (Hatiboğlu, 1981: 33): “*vur kır*”, “*sürdü sürdü geldi*”, “*olmaz olmaz*”, “*konuş konuş*”, “*baktı baktı*”, “*oldum olası*”, “*oldu olacak*”, “*yetiştirdi yetişecek*”, “*geldim geleli*”, “*astı kesti*”, “*durup duruyor*”, “*ne yaparsan yap*”, “*dayansa dayansa bir gün daha dayanır*”, “*girip çıktılar*”, “*koşarken koşarken düştü*”, “*yerse yer, giderse gider*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...*baktı baktı*, “*Sizin gibi korkak arkadaş olmaz olsun,*” dedi. (131)

Geldim geleli takipten bir gün bile kalmamışım. (152)

4.1.5. YAPI VE KURULUŞ BAKIMINDAN İKİLEMELER

İkilemeler, sözdizimine göre, kullanılırken ya ad kök veya gövdelerinden ya da eylem kök veya gövdelerinden kurulur. Bu bakımdan ikilemeler, başlıca iki bölüme ayrılır:

1. Ad Kök veya Gövdelerinden Kurulan İkilemeler.
2. Eylem Kök veya Gövdelerinden Kurulan İkilemeler (Hatiboğlu, 1981: 35).

4.1.5.1. Ad Kök veya Gövdelerinden Kurulan İkilemeler

Ad kökünden veya gövdesinden kurulan ikilemeler, sözdizimine göre kullanılırken ya yalın durumda bulunurlar ya da ad durum eklerinden birini veya ikisini alırlar (Hatiboğlu, 1981: 35).

Böyle bir sınıflandırma ile ikilemelerin çekimli halleri de tespit edilmiş olur. Böylece ikilemelerin çekimlenerek çeşitlerinin de artırılmış olduğu söylenebilir.

4.1.5.1.1. Yalın Durumdaki İkileme

Ad kökü veya gövdesinden kurulmuş yalın durumdaki sözcüklerin başında yansımalar gelir (Hatiboğlu, 1981: 35).

Tanım da anlaşılacağı gibi ek almamış unsurlardır. Vecihe Hatiboğlu bu sınıflandırmayı aynı ve ayrı sözcüklerden kurulan ikilemeler olarak ayrıca bölmüştür. Bu tür bir sınıflama diğer kaynaklarda yer almamakla beraber gerekliliği de tartışılabilir.

4.1.5.1.1.1. Yansılardan Kurulan İkileme

Yansımalar, doğa olaylarının seslerini yansıtmaya çalışan sözcüklerdir. Bunlar, Türkçede sözcük türetimi bakımından ad gibi kullanıldığından, bir çeşit ad sayılırlar.

Doğanın seslerini taklit eden, yansıtan ve çok defa yalın durumda kullanılan yansımalar ya aynı sözcükten ya da ses ve yapı bakımından birbirlerini andıran sözcüklerden kurulur (Hatiboğlu, 1981: 35).

Yansılardan oluşan ikilemelerde sözcükler çoğunlukla tek başına bir anlam teşkil etmezken birlikte kullanımlarında anlatılmak istenileni daha da güçlendirmesi oldukça dikkate değerdir. Yapılan başlıca araştırmalarda yansımalar ayrıca değerlendirilmemiş ve bu yapıları diğer başlıklar altında incelemişlerdir.

Yansımaların sözcüklerinden her biri için tek başına kullanılmayan sözcükler olarak tasnif edilmiştir (Hengirmen, 2002: 403).

4.1.5.1.1.1.1. Aynı Yansımadan Kurulan İkileme

Doğanın seslerini yansıtan aynı sözcükler yalın durumda ikilenir: “*tin tin* veya *tin tin* ötmek; *tir tir* titremek; *tıkır tıkır* işlemek; *cıgıl cıgıl* akmak” vb.

Aynı sözcüğün ya da ses grubunun tekrar edilmesi ile oluşturulan ikilemelerdir.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Pınar, yosun tutmuş eski bir çam oluktan cıgıl cıgıl akıyor... (34)

...kendine güvenmiş bir müfrezenin ateşi saat gibidir. Tıkır tıkır işler. (178)

4.1.5.1.1.1.2. Ayrı Yansılardan Kurulan İkileme

Yapı ve ses bakımından birbirini andıran ayrı biçimdeki yansımalar yalın durumda ikilenir: “*takır tukur* gürültü etmek; *şapır şupur, hapır hupur* yemek; *şangır şungur* kırılmak; *tingir mingir* yuvarlanmak” vb. (Hatiboğlu, 1981: 36).

Eserde bu tür yansıma tespit edilememiştir.

4.1.5.1.1.2. Yalın Durumdaki Adlarla Kurulan İkileme

Ad kökünden veya gövdesinden türetilmiş yalın durumdaki adlarla kurulan ikilemelerde de sözcüklerin ya aynı ya da ayrı olduğu görülür (Hatiboğlu, 1981: 36).

4.1.5.1.1.2.1. Yalın Durumdaki Aynı Adla Kurulan İkileme

Ad kök veya gövdelerinden türetilen ve yalın durumda kullanılan sözcüklerin bir bölümü de şunlardır: “*parça parça* kumaş, *diş diş* sarımsak,” vb.

4.1.5.1.1.2.2. Yalın Durumdaki Ayı Adlarla Kurulan İkileme

Yalın durumda kullanılan ve iki ayrı addan kurulan ikilemeler çeşitli görevlerde kullanılabilir: “*iş güç sahibi*; *saç sakal* karışmak” vb.

4.1.5.1.2. Çekim Ekleri Alarak Kurulan İkilemeler

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli bu ikilemeleri ayrı sözcüklerden ve aynı sözcüklerden kurulan ikilemeler başlıkları yerine genel bir sınıflama yapılmış ve bu sınıflamalar kısaca tekrar grubunun özellikleri başlığı altında toplanmıştır.

4.1.5.1.2.1. Yönelmeli İkileme

İkilemeyi kuran adlardan biri ya da ikisi yönelme durumunda olabilir. Bunlar da ya aynı sözcüklerden ya da ayrı sözcüklerden kurularak yönelme durumuna girmişlerdir (Hatiboğlu, 1981: 37).

Unsurlardan biri veya ikisi yönelme hâli ekini taşıyabilir (Özkan vd. 2009: 46).

4.1.5.1.2.1.1. Aynı Sözcüklerden Kurulan Yönelmeli İkileme

Bu tür ikilemelerde ya birinci sözcük ya da ikinci sözcük yönelme durumuna girer: “*baş başa*; *göz göze*, *burun buruna* gelmek; *el ele*, *kol kola* gezmek; *yan yana* sıralanmak; *üst üste*, *alt alta*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Kara Aliyle iki arkadaşını kol kola kelepçelemişlerdi. (128)

Delikanlı havluyu bir dalda yan yana bitmiş üç armutun altına tutar. (144)

Hacı ile baş başa verip şartlarını kararlaştırdılar. (77)

4.1.5.1.2.1.2. Ayı Sözcüklerden Kurulan Yönelmeli İkileme

Ayrı sözcüklerden kurulan yönelmeli ikilemelerde genellikle her iki sözcüğün de yönelme durumunda bulunduğu görülür. Çok az ikilemede de yalnız ikinci sözcük yönelme durumunda bulunur: “*İğne ipliğe* veya *bir deri bir kemiğe dönmek gibi* (Hatiboğlu, 1981: 37): “*sağa sola* haberler salmak; *dosta düşmana* güldürmek; *kadın erkeğe* bakmamak; *şana şöhrete* ulaşmak; *çoluğa çocuğa* karışmak” vb.

İki sözcüğü de yönelme durumunda bulunan ikilemelerin bazıları, çok defa olumsuz eylemlerle kullanılır: “*eline ayağına düşmemek; üçe beşe bakmamak; yere göğe sığmamak*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Sağa sola kurşun yetiştiriyordu. (102)

Allah yüzümüzü kara çıkarmasın, dosta düşmana karşı. (35)

...sanki hapisaneye gelmemiş de düğüne seyrana gelmiş. (130)

4.1.5.1.2.2. Çıkmalı İkileme (Ayrılma Hâli)

İkilemeyi kuran aynı ya da ayrı sözcüklerden ikisi ya da biri çıkma durumunda bulunabilir (Hatiboğlu, 1981: 38).

Bazen her iki unsurda ayrılma hâli eki alırken bazen de birinci unsur ayrılma hâli alırken ikinci unsur yönelme eki alabilir (Özkan vd. 2009).

4.1.5.1.2.2.1. Aynı Sözcükten Kurulan Çıkmalı İkileme

Aynı sözcükten kurulan çıkmalı ikilemelerin bazılarında, iki sözcük de çıkma durumunda olabilir. Bunların örnekleri azdır: “*dağlardan dağlardan gitmek; yandan yandan yürümek; sağdan sağdan gelmek*” gibi.

İkilemeyi kuran aynı sözcüklerden birincisi çıkma, ikincisi yönelme durumunda olabilir. Bu çeşit ikilemelerin çok kullanıldığı görülür: “*baştan başa gezmek; bir ucundan bir ucuna gidip gelmek; doğrudan doğruya bakmak; uçurumdan uçuruma geçmek; evden eve gidip gelmek; inceden inceye anlatmak; uzaktan uzağa duymak*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Yollar çok muhataralı. Dağlardan dağlardan gitmeliyiz. (15)

Eviden eve gidip gelmeler, Efe üstüne konuşmalar. (44)

Ne de olsa onu uzaktan uzağa duymuşlardı. (137)

4.1.5.1.2.2.2. Ayrı Sözcüklerle Kurulan Çıkmalı İkileme

İkilemeyi kuran ayrı sözcüklerin her ikisi de çıkma durumuna girmiş olabilir: “*yollardan bellerden geçilmemek; oradan buradan konuşmak; hatırından hayalinden geçmemek; atadan dededen kalma; şundan bundan bahsetmek; sağdan soldan toplamak; elden ayaktan düşmek*” vb.

İkilemeyi kuran ayrı sözcüklerden birincisi çıkma, ikincisi yönelme durumunda olabilir: “*tepeden tırnağa* pırıl pırıl giyindi; *doğrudan eğriye* dönmek; *yediden yetmişe* dövmek; *şuradan buraya* gelmek” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...*geldiğini gören bir çoban, dağlardan bellerden aşarak, Yenipazara gelmiş.* (59)

Atadan dededen kalma ne kadar bellenmiş, ne kadar derde deva ot varsa toplamış...

(133)

...*yemeden içmeden tek başına ovada bir o yana, bir bu yana dolaşıyor, bazı bazı da başını elleri arasına alıp bir hendeğin kıyıcığında oturup kalıyordu.* (79)

4.1.5.1.2.3. Kalmalı İkileme (Bulunma Hâli)

İkilemeyi kuran aynı ya da ayrı sözcüklerden ikisi veya biri kalma durumunda olabilir (Hatiboğlu, 1981: 39).

Unsurlardan her ikisi de bulunma hâli eki alabilir (Özkan vd. 2009: 46).

4.1.5.1.2.3.1. Aynı Sözcüklerden Kurulan Kalmalı İkileme

Aynı sözcükten kurulan kalmalı ikilemelerde her iki sözcük de kalma durumuna girmiş olabilir. Bunların da örnekleri pek azdır: “*orda orda* bulunmak” vb.

4.1.5.1.2.3.2. Ayrı Sözcüklerden Kurulan Kalmalı İkileme

İkilemeyi kuran ayrı sözcüklerden her ikisi de kalma durumunda olabilir: “*dağda yüzde; orda burda* gezmek; *arada sırada* kedere düşmek” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Yörükler onları karşıladı, hürmette ikramda bulundular. (31)

Arada sırada kedere düşüyor, “Nerede kaldı bu Efe?” diyordu (128)

4.1.5.1.2.4. Yüklemeli İkileme (Belirtme Hâli)

İkilemelerin pek azı da yükleme durumuyla kalıplaşmıştır: “*kolunu kanadını* kırmak; *elini ayağını* çekmek, *elini kolunu* sallaya sallaya gezmek” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Elini ayağını bağladı. (140)

...*kızgınlıklarını, kurnazlığını, hastalıklarını, huyunu husunu* not ediyor... (163)

Babasının katili elini kolunu sallayıp gezer, o da öyle bakar. (29)

4.1.5.1.2.5. Araç Durumundaki (Instrumentalis) İkileme

İkilemeyi kuran sözcükler araç durumu ekini almış olabilirler. Bunlar aynı sözcükten kurulan ve az kullanılan ikilemelerdir (Hatiboğlu, 1981: 40): “*gerisin gerisin* gitmek” gibi.

“ile” ilgeciyle kurulan ikilemeler de bu bölüme girer: “*iyiyle kötüyle* uğraşmak” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

“*Korkacaklar, ölümü göze alamamışlar aramızdan ayrılınsın, buradan **gerisin geri** evine dönsün,*” dedim. (159)

4.1.5.1.2.6. İyelikli İkileme

İyelik ekleri, ad durum ekleri gibi, ikilemelerin kuruluşunda etkili olurlar. Pek çok ikilemenin iyelik ekiyle kurulduğu görülür.

İkilemeyi kuran aynı ya da ayrı sözcüklerin her ikisi de iyelik eki alabilirler (Hatiboğlu, 1981: 40).

4.1.5.1.2.6.1. Aynı Sözcükten Kurulan İyelikli İkileme

Aynı sözcükten kurulan ve iki sözcüğü de iyelik eki aldıktan sonra yalın durumda kullanılan ikilemeler çok azdır: “*Topu topu* bir bölük candarma” gibi.

Aynı sözcükten kurulan ve iki sözcüğü de iyelik eki aldıktan sonra, ikinci sözcüğü yönelme durumunda bulunan ikilemeler çok kullanılır “*eli eline* değmemek; *gözü gözüne* bakmamak; *boşu boşuna* gelmek; *ucu ucuna* yetişmek; *günü gününe*” vb.

İkilemeyi kuran aynı sözcüklerden birincisi iyeliksiz, yalın, ikincisi iyelik ekiyle birlikte yönelme durumuna girmiş olabilir: “*el eline* değmez; *namaz niyazına* dikkat eder” vb.

Aynı sözcükten kurulan iyelikli ikilemelerin bir türünde de yalnız birinci sözcük iyelik ekiyle birlikte yönelme durumuna girmiş olabilir: “*zenginliğine zengin*” gibi.

İyelikli ikilemelerin bir türünde de birinci sözcük sadece iyelik eki alır: “*gözü göz, sözü söz* değil” vb.

İkilemeyi kuran aynı sözcükler, iyelik eki aldıktan sonra, her ikisi de yönelme durumuna girmiş olabilir: “*dikine dikine* gitmek; *üstüne üstüne* gitmek” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Topu topu bir bölük candarma. (117)

Ardı ardına, gözetlemeden sıkmaya devam etti. (19)

“Bana bak Ahmet Ağa,” dedim, “ben buraya **boşu boşuna** gelmedim... (169)

Çakırcalının *dişi dişini* yiyordu. (112)

4.1.5.1.2.6.2. Ayrı Sözcüklerden Kurulan İyelikli İkileme

İkilemeyi kuran ayrı sözcükler, yalın durumda yalnız iyelik ekiyle kurulabilir: “*kolu kanadı* kırılmak (*kolum kanadım* kırıldı); *sağı solu* belli olmamak; *eli ayağı* düzgün olmak; *eli ayağı* kesilmek; yatağı yorganı toplamak” vb. İyelik eki almış ikilemelerin bir kısmı de eylem kök veya gövdelerinden türetilmiş olabilir: “*Alacağı vereceği* kalmamak; *girdisi çıktısı* belli olmamak” gibi (Hatiboğlu, 1981: 41).

İkilemeyi kuran ayrı sözcükler, iyelik ekinden sonra her ikisi de yönelme durumuna girmiş olabilir: “*eline ayağına* çabuk olmak veya kapanmak; *üstüne başına* dikkatli olmak; *eline beline diline* sahip olmak; *saçına başına* bakmak; *saçına sakalına* bakmamak” vb.

İkilemeyi kuran ayrı sözcükler iyelik eki aldıktan sonra, yalnız ikincisi yönelme durumuna girebilir: “*eli ayağına* dolaşmak; *saçı sakalına* karışmak; *derisi kemiğine* yapışmak” vb.

İyelikli ikilemelerin bir kısmı de yükleme durumuyla kullanılabilir: “*malını mülkünü* kaybetmek; *çoluğunu çocuğunu* alıp gitmek; *üstünü başını* temiz tutmak; *saçını sakalını* kestirmek” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Çocuk gibi büyüttüğü bahçesini harap etmeli, çoluğunu çocuğunu alıp... (113)

boyunu bosunu iyice öğrenmiştik. (169)

...rahat rahat sohbet ederken yazıyı yabancı, dağı taşı asker almış... (76)

Tevfik Bey de Çakırcalının eli koluydu. (105)

4.1.5.1.2.7. Bazı Yapım Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Bazı ikileme türleri, özellikle yapım eklerinden “-II, -IU” ya da “-sIz, -sUz” ekiyle kurulur. Bu eklerle kurulan ikilemelerin bazıları aynı kök veya gövdeden bazıları da ayrı kök veya gövdeden türetilir (Hatiboğlu, 1981: 42).

4.1.5.1.2.7.1. Aynı Kök veya Gövdeden “-II, IU” Ekiyle Kurulan İkileme

Aynı kök veya gövdeden “-II, -IU” ekiyle türetilen ikilemelerin çoğu sıfat veya belirteç görevinde kullanılır: “*neşeli neşeli* çocuklar; *acılı acılı* kebaplar; *yaralı yaralı* yüzler; *alaylı alaylı* bakmak” vb.

Aynı sözcükten kurulan bazı ikilemelerde, sözcüklerden birincisi “-II, -IU” ekini alır, ikincisi iyelik ekinden sonra yönelme durumuna girebilir: “*başlı başına* dert; *yerli yerine* bırakmak” vb.

Aynı kök veya gövdeden “-II, -IU” ve “-sIz, -sUz” ekiyle birlikte türetilmiş sözcüklerden ikilemeler de kurulur: “*acılı acısız* demeden; *çocuklu çocuksuz* kadınlar” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...kız babasına içeriden **acılı acılı** mektuplar yazdılar. (82)

Eğer bunu Efeye söyleyecek olsalar, **yaralı yaralı** kalkacak, treni basıp... (133)

4.1.5.1.2.7.2. Ayrı Kök veya Gövdelerden “-II, -IU” Ekiyle Kurulan İkileme

Ayrı kök veya gövdelerden “-II, -IU” ekiyle türetilip kurulan ikilemeler çok kullanılmaktadır: “*mallı mülklü* adam; *belli başlı* kişiler; *inli cinli* köşk; *ölümlü kalımlı* dünya; *büyükülü küçükülü* taş; *anlı şanlı* Efe; *güçlü kuvvetli* adam; *döşeli dayalı* veya *dayalı döşeli* ev” vb.

Bunlardan başka, “-IIk, -IUk” yapım ekiyle ayrı kök veya gövdelerden türetilerek ikileme biçiminde kullanılan sözler de vardır: “*inlik cinlik* düşünmek; *küçüklük büyüklük* taslamak; *günlük güneşlik* bir yer” vb.

“-sIz, -sUz” ekiyle kurulan ikilemelerin de bazıları aynı kök veya gövdeden, bazıları da ayrı kök veya gövdeden türetilmiş olarak kullanılır.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...**anlı şanlı** Sait Paşayı parmağına takmış oynatıyor babam oynatıyor. (70)

Posluoğlunu **şanlı şöhretli, hocalı Kuranlı** gömdürecek, yüz liraya da ona bir mezar yaptıracaksın. (55)

4.1.5.1.2.7.2.1. Aynı Kök veya Gövdeden “-sIz, -sUz” Ekiyle Kurulan İkileme

Aynı kök veya gövdeden “-sIz, -sUz” ekiyle türetilmiş ikilemelerin bazıları da şunlardır: “*gönülsüz gönülsüz* çalışmak” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Hacı **gönülsüz gönülsüz** yüz altını yeniden saydı, ortaya koydu. (41)

4.1.5.1.2.7.2.2. Ayrı Kök veya Gövdeden “-sIz, -sUz” Ekiyle Kurulan İkileme

Ayrı kök veya gövdeden “-sIz, -sUz” ekiyle kurulan ikilemelerin bazıları da şunlardır: “*sessiz sedasız* ağlamak; *tatsız tuzsuz* hayat; *çoluksuz çocuksuz* ev” vb.

Bir tür ikileme de “-cIk, -cUk” ekiyle kurulur, bunlar sayılıdır: “*hanım hanımcık* durmak; *kadın kadıncık* iş görmek; *kargacık burgacık* yazmak” gibi (Hatiboğlu, 1981: 44).

4.1.5.2. Eylem Kök veya Gövdelerinden Kurulan İkilemeler

İkilemelerin pek çoğu, yapı bakımından, eylem kök veya gövdesinden kurulur. Ad kökünden veya gövdesinden türetilmiş sözcüklerden kurulu ikilemeler gibi, bunların da bazıları aynı eylem kök veya gövdesinden bazıları da ayrı eylem kök veya gövdesinden türetilmiş sözcükler olabilir.

Eylem kök veya gövdesinden türetilmiş ikilemelerin önemli bir kısmı ulaç biçimindedir (Hatiboğlu, 1981: 44).

4.1.5.2.1. Ulaçlardan Kurulan İkileme (Zarf-Fiil)

Ulaçlar, eylem kök veya gövdelerinden türetilmiş eylem soylu sözcüklerdir. Ulaçların olumsuzları, edilgen, ettirgen, işteş biçimleri de ikilemelerde kullanılır (Hatiboğlu, 1981: 44).

Zarf-fiil eki almış bir fiille ona bağlı olan ve yine onun önünde yer alan ögelerdir (Özmen, 2013: 124).

4.1.5.2.1.1. Aynı Ulaçtan Kurulan İkileme

Aynı eylem kökünden veya gövdesinden “-e, -a” ekiyle türetilmiş ulaçların tekrarıyla kurulan ikilemeler çok kullanılmaktadır. Bunların olumsuzları da yapılabilir: “*vura vura* kırmak; *koşmaya koşmaya* ayakları durmak; *baka baka* veya *göre göre* tuzağa düşmek; *seve seve* yapmak; *ağlaya ağlaya* uyumak; *yapa yapa* öğrenmek; *salına salına* yürümek” vb. Halk dilinde dar ünlü ile türetilmiş ulaçların da ikileme olarak kullanıldığı görülür: “*Salını salını* yürümek” gibi. Halk şiirinde de bu tür ulaçlara rastlanır: “Güzel ne güzel olmuşsan *görölmeyi görölmeyi* / Siyah zülfün halkalanmış *örölmeyi örölmeyi*” gibi (Hatiboğlu, 1981: 44).

İkileme biçiminde kullanılan aynı kök veya gövdeden türetilmiş ulaçların bir kısmı da “-Ip, -Up” veya “-ken, -kan” ekiyle kurulur: “*dönüp dönüp* diyordu; *duyup duyup* inanmamak; *vurup vurup* kırmak; *alıp alıp* vermek; *basıp basıp* ezmek; *koşup koşup* terlemek” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...*candarmalar olmasaydı, diz vura vura bir zeybek oynayacaktı...* (130)

Göz göre göre tuzağına düşeriz. (64)

Salına salına köyünün içinde geziyor, köyde nişan talimleri yapıyormuş. (154)

Kara Ali bütün yol boyunca dönüp dönüp arkadaşlarına... (115)

Körük gibi alıp alıp veriyordu atlar. (11)

4.1.5.2.1.2. Ayrı Ulaçlardan Kurulan İkileme

Ayrı eylem kök veya gövdelerinden kurulan ulaç biçimindeki ikilemeler de belirteç görevinde kullanılır: “*düşe kalka* yürümek; *kese biç*e bitirdi; *evire çevire* dövdü” vb.

Ayrı eylem kök veya gövdelerinden “-Ip, Up” ekiyle türetilerek kullanılan, ulaç biçimindeki ikilemelerden bazıları da şunlardır: “*evirip çevirip* dövdü; *alıp verip* para kazanmak; *dönüp dolaş*ıp gelmek” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

*Dönüp dolaş*ıp döneceği yer bu boğazdır. (72)

Sonra gene *asıp kese, vura kıra* Çöpderesi yöresine geldi. (122)

4.1.5.2.2. Ortaçlardan (Sıfat-Fiil) Kurulan İkileme

Eylem kök veya gövdelerinden türetilen ortaçlarla kurulan ikilemelerin de bazıları aynı sözcükten bazıları da ayrı sözcüklerden kurulur (Hatiboğlu, 1981: 45).

Sıfat-fiil eki almış bir fiil ile ondan önce gelen ve ona bağlı olan unsurlardır (Özmen, 2013: 119).

Bu ekler “-acak, -ecek; -Dİk, -DUk; -an, -en; -mİş, -mUş; -ar, -er, -r; -maz, -mez; -ası, -esi” dir. Böylelikle aynı köke dayanan eylem köklü sözcükler üzerine örnekler çoğaltılmış olur. Bu örnekler metinde tespit edilen eylem köklü ikilemeler üzerinde örneklendirilmeye çalışılmıştır.

4.1.5.2.2.1. Aynı Ortaçtan (Sıfat-Fiil) Kurulan İkileme

Aynı kök veya gövdeden türetilen ve ikileme kuran ortaçların bazıları “-mİş”, bazıları “-en, an”, bazıları da “-Ir, -mez, -maz”, çok azı da “-dİk, dUk” ekiyle kurulabilir: “*bakmış bakmış* durmuş; *aldırmaz aldırmaz* bakmak; *gelmez gelmez* birden gelir” vb.

“-en” ortaç ekiyle, aynı eylem kök veya gövdesinden türetilen ikilemelerdeki ikinci sözcük yönelme durumuna girer: “*kaçan kaçana; giden gidene; gelen gelene; bakan bakana; koşan koşana*” gibi.

“-Ir, Ur” ve “-mez, -maz” ortaç ekleriyle türetilmiş sözcüklerden kurulan bazı ikilemeler de şunlardır: “*bilir bilmez; olur olmaz; iner inmez; görür görmez; girer girmez; gelir gelmez*” gibi.

Aynı kök veya gövdeden “-dIk, -dUk” ekiyle türetilmiş ortaçtan kurulmuş pek az ikileme de kullanılır: “*tanıdık tanıdık yüzler*” gibi (Hatiboğlu, 1981: 46).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Biribirini ezen ezene. Düşüp ayaklar altında kalan kalana. (120)

Şükrü Bey gider gitmez, su yarığına baktım. (177)

Öyle olur olmaz şeyler için kendi adamlarını öldürmezdi. (106)

4.1.5.2.2.2. Aynı Ortaçtan (Sıfat-Fiil) Kurulan İkileme

Aynı eylem veya gövdelerden türetilen ve ikileme kuran ortaçların bazıları “-mİş, -mUş” ekiyle, bazıları “-an, -en”, bazıları da “-Ir, -Ur -ar, -er, -maz, -mez” ekleriyle kurulmuş olabilirler: “*gelen giden insanlar; düşmez kalkmaz bir Allah; bitmez tükenmez takiplerinden; yemez içmez hiç kimse; yenilir içilir şey değil*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Çakırcalı Sait Paşanın bu bitmez tükenmez takiplerinden bıktıyor, usanıyor. (70)

4.1.5.2.3. Eylemliklerden Kurulan İkileme

İkilemelerin bazıları da kalıplaşmış eylemliklerden kurulur. Bunların da bir kısmı aynı kökten, bir kısmı de ayrı kökten türetilmiş olabilir (Hatiboğlu, 1981: 46).

Tümleş alan ve ad gibi kullanılan unsurlar olarak tanımlanırken bu unsurların olumlu ve olumsuz yapıları da görülmektedir: Eve gelmek (gel-mek, gel-me-mek) , yazmak (yaz-mak, yaz-ma-mak) , gelme (gel-me, gel-me-me) , yazma (yaz-ma, yaz-ma-ma) ; geliş (gel-iş, gel-me-y-iş) , yazış (yaz-ış, yaz-ma-y-ış) vb. (URL8).

4.1.5.2.3.1. Aynı Eylemlikten Kurulan İkileme

Aynı kök veya gövdeden türetilen eylemlik biçimindeki ikilemelerden bazıları da şunlardır: “*oyma oyma masa; saçma saçma işler*”, “*karış karış İzmir*”; “*bakış o bakış; geliş o geliş; gidiş o gidiş; görüş o görüş*” (Hatiboğlu, 1981: 47).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

“Konuş konuş...” (54)

“Ne demek, ne demek?” diye konuşuyordu.

4.1.5.2.3.2. Aynı Eylemliklerden Kurulan İkileme

Aynı kök veya gövdelerden türetilen eylemlik biçimindeki ikilemeler de vardır: “*bitmek tükenmek, yalvarmak yakarmak, bıkmak usanmak, yeme içme*” vb.

Bazı ikilemelerde de eylemlikle birlikte ortaç veya sıfat kullanılır: “*saçma sapan söz* veya *karmakarışık* (*karma + karışık*) iş” gibi (Hatiboğlu, 1981: 47).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Saç baş karmakarışık. (26)

Kaçmak kurtulmak umudu yok. (66)

4.1.5.2.4. Eylemden Türetilmiş Sıfatlardan Kurulan İkileme

Eylemlerden ikilemeler oluşturulurken çekimlenmiş eylemler yani ulaç, ortaç ve eylemlik eklerinden faydalanılır (Hengirmen, 2002: 409).

İkilemelerin bazıları eylem kök veya gövdesinden türetilmiş sıfatlarla kurulur. Bu tür eylemden türetilmiş sıfatların ortaçlardan farkı, olumsuzlarının yapılamayışıdır.

Eylemden türetilmiş sıfatların da bir kısmı aynı eylemden bir kısmı de ayrı eylemlerden kurularak ikilemeleri meydana getirirler (Hatiboğlu, 1981: 47).

4.1.5.2.4.1. Aynı Eylemden Türetilmiş Sıfatlardan Kurulan İkilemeler

Aynı eylem kök veya gövdesinden türetilmiş sıfatlarla kurulan ikilemelerin bazıları şunlardır: “*kıyık kıyık etler; kırışik kırışik pantolonlar; yırtık yırtık ayakkabılar; donuk donuk suratlar; yorgun yorgun bacaklar*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Onları kıyık kıyık keser. (26)

4.1.5.2.4.2. Ayrı Eylemlerden Türetilmiş Sıfatlardan Kurulan İkilemeler

Ayrı eylem kök veya gövdelerinden türetilmiş sıfatlarla kurulan ikilemeler de şunlardır: “*yırtık yırtık ayakkabılar; delik deşik oda*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...yırtık yırtık elbiseli biriyle geldi. (36)

Kaçakçılar delik deşik kevgir gibi olmuşlar. (94)

4.1.5.2.5. Çekimli Eylemlerden Kurulan İkileme

Türlü kişi kavramlarına göre çekime girmiş eylemlerden de ikileme kurulur. Bunların da bazıları aynı kök veya gövdeden bazıları da ayrı kök veya gövdeden türetilmiş çekimli eylemlerle kurulan ikilemelerdir (Hatiboğlu, 1981: 48).

Çekimlenen ad köklü sözcükler gibi eylem köklü sözcüklerin de çekime girebildiği görülmektedir. Bu nedenle bu kısımda ayrı ayrı ekler tasnif edilmemiş sadece yapısı aynı ya da farklı sözcüklerden oluşan ikileme olarak değerlendirilmiştir.

4.1.5.2.5.1. Aynı Çekimli Eylemden Kurulan İkileme

Aynı kök veya gövdeden türetilerek her tür kişi kavramına göre çekime giren eylemlerden kurulan ikilemelerin bazıları 3. kişi çekimine göre şöyledir (Hatiboğlu, 1981: 48): “*koştı koştı yakaladı; ağladı ağladı sustu; salladı salladı fırlattı; koşuyor koşuyor yorulmuyor; bakmış bakmış görmüş; gitmiş gitmiş varmış; olsa olsa o olur; gelse gelse yarın gelir*” vb.

Bu tür ikilemelerin ikinci ve birinci kişi kavramına göre kullanıldığı da görülür: “*koştum koştum yoruldu*” vb.

Aynı iki sözcükten birincisi, ekeyleme çekimlenerek ikileme kurulmaktadır: “*ağırsa ağır; doluydu dolu; köyse köy*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Onun yerini bilse bilse Yörük ağası Ahmet Ağa bilir... (168)

...birkaç kişiyi sopa altına yatırdı, dövdi dövdi. (30)

...çete dayansa dayansa bir gün daha dayanır. (102)

...arkadaşlarına baktı baktı, “Sizin gibi korkak arkadaş olmaz olsun,” dedi. (131)

4.15.2.5.2. Ayrı Çekimli Eylemlerden Kurulan İkileme

Ayrı kök veya gövdelerden türetilmiş çekimli eylemlerden de ikilemeler kurulabilir: “*kızdı köpürdü kararını verdi; çekti gitti kayboldu; bir bir saydı döktü; güldü oynadı eğlendi*” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

İki gün içinde İraza gitti geldi. (74)

Kızdı köpürdü. Eli boş çıkmıştı. (111)

Onları Çakırcalı kullandı. Astı kesti, soydu. (106)

4.1.5.2.6. Çekimli Eylemle Birlikte Ulaçtan Kurulan İkileme

Çekimli eylemle birlikte çok defa “-a, -e” ya da “-Ip, -Up” ekleriyle türetilen ulaçlar kullanılarak ikileme kurulabilir. Bunların da bir kısmı aynı eylemden, bir kısmı de ayrı eylemden türetilir (Hatiboğlu, 1981: 49).

4.1.5.2.6.1. Aynı Çekimli Eylemle Birlikte Ulaçtan Kurulan İkileme

Bir çekimli eylemle aynı kök veya gövdeden türetilen ulaç, birlikte kullanılarak ikileme kurulabilir: “kala + kaldım” (doğru yazımı: *kalakaldım*); baka + kaldım (doğru yazımı: *bakakaldım*); veri + versin (doğru yazımı: *veriversin*) vb. Bu çeşit ikilemeler birleşik sözcük durumuna girdikleri için, tek sözcük gibi bitişik yazılırlar. Bu tür eylem kökleri “kalmak, durmak, vermek ve yazmak”, ulaçlı birleşik eylemleri (tasviri fiiller) kurarlar: “bakakalmak, gidedurmak, yapivermek, verivermek” gibi (Hatiboğlu, 1981: 49).

Çalışma içerisinde yer almamaktadır.

4.1.5.2.7. Yardımcı Eylemlerle Kurulan İkileme

İsim soylu sözcükler ile bileşik eylemler meydana getiren “etmek, olmak, kılmak, eylemek eylemlerine yardımcı eylemler denilmektedir. En çok “olmak ve etmek” yardımcı eylemlerinin kullanıldığı bilinmektedir (Hengirmen, 2002: 266).

“etmek” ve “olmak” ve bazen de “eylemek” yardımcı eylemleriyle, bazı ikilemeler birlikte kullanılabilir: “*allak bullak etmek; diri diri olmak; dik dik olmak; göz kulak olmak*” vb.

Bazı ikilemeler de hem “etmek” hem de “olmak” yardımcı eylemleriyle kullanılabilir: “*alt üst etmek veya olmak; deli divane etmek veya olmak; didik didik etmek veya olmak; parça parça etmek veya olmak; allak bullak etmek veya olmak*” vb.

Bazı yabancı sözcüklerle birlikte kullanılan “etmek”, “olmak veya “eylemek” gibi yardımcı eylemlerin ulaç biçimlerinde, yabancı sözcük ikilenmez: “*düzelecek zannede ede bu hale geldik; rica ede ede görüşebildik; bahsede ede bitiremiyorlar, redede ede bıktık; perişan ola ola akıllandı; pişman ola ola uslanabilir; niyaz eyleye eyleye muradına erdi*” vb. (Hatiboğlu, 1981: 50).

Eserde tespit edilmeyen bu tür yabancı kelimelere dikkat edersek kurdukları ikilemelerin zorlama hissi de uyandırdığı görülmektedir.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

*Haber fikirayı **deli divane etti.** (26)*

*Bin beş yüz kişi adamı **didik didik eder.** (125)*

***Göz kulak ol,** o fırlar fırlamaz yapıştıralım kurşunu.” (123)*

4.1.6. GÖREV BAKIMINDAN İKİLEMELER

İkilemeler cümle içinde her türlü görevde kullanılabilir. Daha önce açıklanan sözcük türlerinden adların çeşitli biçimlerde ikileme kurduğu incelenmişti. Cümlelerde, adlardan

genellikle özne, nesne, tümleç ve bazen de eylem kurulduğuna göre, bunların ikileme biçiminde kullanılabilmesi de Türk sözdizimine uygundur. Kısaca, cümle içinde, özne, nesne, tümleç, yüklem olarak kullanılan sözcükler ikileme kurmuş olabilirler. Çünkü ikileme, anlamı pekiştirmek için hafızadan, çağrışımdan yardım gören bir psikolojik olayın dildeki görüntüsüdür. Bu duruma göre her türlü tekrar, ikileme alanına girer. İkilemenin varlığını belirtmek için tekrar edilen sözcüklere dikkat çekilir. Bu sözcüklerden biri, aynı anlamdaki başka bir sözcükle değiştirilirse ikileme bozulur. Bu bakımdan, özne, nesne, tümleç veya yüklem olarak kullanılan aynı sözcükler de ikileme kapsamına girer. Örneğin “üzüm üzüme baka baka kararır” atasözü, “koruk üzüme baka baka kararır” biçimine girerse anlatım gücünü hemen kaybeder, atasözünün değeri düşer. Hâlbuki gerçekte “kararan, olgunlaşan”, üzüm değil “koruk”tur, ama “üzüm” sözünün tekrarı, gerçeğe rağmen, atasözünün anlatımına bir güç, bir açıklık, bir güzellik katmıştır. Bu duruma göre bu atasözünde özne ile birlikte dolaylı tümleç olan, “üzüm üzüme” sözcükleri, ikileme kurmuşlardır. Bunun gibi “dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur” atasözünde de aynı durum vardır. Bu sıralı cümlelerde de “dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur” yerine “dağ dağa kavuşmaz, insan sevdiğine kavuşur” biçiminde bir değişiklik yapılsa, anlatımın gücü hemen düşer (Hatiboğlu, 1981: 51).

Çalışılan eserde örneklerde görüldüğü gibi ikileme ile örülü atasözleri tespit edilememiştir. Bununla birlikte eser içinde atasözü olarak aralıklı ikileme ve farklı sözcüklerden oluşan bir ikilemeden söz edilebilir. “el mi yaman, bey mi yaman; isteyen bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara; dönüp dolaşıp döneceği yer...” Birinci örnek hariç diğerleri metinde tam kalıbı ile gösterilmemiştir. Bu örneklerle atasözüne işaret vasfı taşıyan kelime gruplarından ulaşılmıştır.

4.1.6.1. İkilemeden Özne

İkileme, tek bir sözcük gibi özne görevini üzerine alır: “çoluk çocuk geldi, yalnız kalmadım”, “kadın erkek karışık gelsin” vb.

Bazen de özne olarak kullanılan sözcük, ikileme etkisiyle meydana gelmiş bir tekrar sayılabilir ama aslında bir çeşit ikilemedir. Çünkü bu tür kullanışlarda da anlam pekiştirilmek, güçlendirilmek istenir. Dadaloğlu’nun ünlü “Ölen, ölür, kalan sağlar bizimdir” sözü böyle bir anlatımla kurulmuş, özne-yüklem tekrarı, ikilemesidir (Hatiboğlu, 1981: 52). “konuşan konuşsun sen aldırma” sözünde özne-yüklem ikilemesi kullanılmıştır.

“İş işten geçti” sözünde de özne-dolaylı tümleç ikilemesi kullanılmıştır ve bunlar birlikte güçlü etki yaratmaktadırlar.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Köylü, çoluk çocuk, “Kara Ali Efeyi tutmuşlar,” diye başlarına toplandı. (115)

Birgide, Ödemiş’te görülmedik şekilde karşılanmış, bütün halk, çoluk çocuk, kadın erkek yollara onu görmek için dökülmüştü. (59)

4.1.6.2. İkilemeden Nesne

İkilemelerden belirtili ya da belirtisiz nesne yapılabilir. “*işi gücü terketti, çoluğu çocuğu perişan etti*” gibi örneklerde belirtili nesne,

“*yatak döşek yatıyor; tabanca bıçak almalı*” gibi örneklerde de belirtisiz nesne olarak kullanılan ikilemelere rastlanır.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Yenipazar düğün bayram edecekti. (59)

Şükrü Beyle en küçük müsademelerini, en küçük merhametlerini, kızgınlıklarını, kurnazlığını, hastalıklarını, huyunu husunu not ediyor, notları da akşam olunca tasnif ediyorum. (163)

4.1.6.3. İkilemeden Tümleç

İkilemelerden kurulan tümleçlerin bir kısmı düz tümleç, bir kısmı de dolaylı tümleçtir (Hatiboğlu, 1981: 53).

4.1.6.4. İkilemeden Düz Tümleç

“Çakırcalı şehir şehir dolaştı”, “seni ev ev aradık”, “babası oğlunu köy köy arıyor”, “askerler kol kol dizildi”, “İraz kör kör yürüyordu”, “hastalıktan yatak döşek yattık”, “ararken dağ taş yürüdü”

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

O da kör kör gidip candarmanın kucağına düşmeseydi. (117)

4.1.6.5. İkilemeden Dolaylı Tümleç

Türlü ad durum eklerini almış bulunan ikilemeler, dolaylı tümleç olarak kullanılabilir: “Dedikodu evden eve duyulur”, “Şehirden şehire geçildi”, “Küçük Osman birdenbire karşısına dikildi, “Çakırcalı, kılığına kıyafetine çok özen gösteriyordu”; “eline koluna sağlık”, “Ele güne karşı, üstüne başına dikkat etmelisin” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Dağlardan dağlardan gitmeliyiz. (15)

Kolcular son günlerde gemi azıya almışlar, yollardan bellerden kuş uçurtmuyorlardı. (15)

Sağa sola kurşun yetiştiriyordu. (102)

4.1.6.6. İkilemeden Yüklem

Türlü ikileme biçimleri yüklem olabilir. Yahya Kemal Beyatlı bir şiirinde ikilemeyi yüklem olarak kullanmaktadır (Hatiboğlu, 1981: 53):

Ben rüzgârla şimdi *baş başayım*;

Galiba yol göründü sevdaya;

Kendi gönlümce bir saat yaşayım;

Girmesin başka bir hayal araya;

Ben o rüzgârla şimdi *baş başayım*.

Bir başka yazıda, “Büyük tehlikelerle *karşı karşıyayız* örneklerine yüklemelerin ikilemelerden oluştuğu görülmektedir (Hatiboğlu, 1981: 54).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Osmanlı tir tir titrerdi karşısında. (14) Örnek yüklem içerisinde yer almaktadır (Özbek, 2018: 364).

4.1.7. ANLAM BAKIMINDAN İKİLEMELER

Türkçede ikilemenin ortaya çıkmasındaki etken, anlamdır. Türk düşüncesindeki durmadan gelişen anlamlara yeni kalıplar bulmak, kavramları belirtmek için, sözcükleri yan yana getirip bir tek sözcük gibi kullanma yoluna gidilmiştir. Böylece, anlamı belirtmek, pekiştirmek, güçlendirmek amacıyla yeni bir sözcük yaratır gibi, iki sözcük yan yana getirilir ve bu birlikten ortaklaşa yeni bir anlam, güçlü bir kavram elde edilir.

Yan yana kullanılarak ikileme kuran sözcükler, anlam bakımından birkaç yönde incelenebilir (Hatiboğlu, 1981: 55).

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli (2009: 44) *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*’nde bu değerlendirmeyi Tekrar grubunun özellikleri başlı altında değerlendirmiş ve konuyu “çokluk, pekiştirme, abartma, beraberlik ve süreklilik açısından incelemiştir. Bu duruma eserden örnekler verecek olursak: “*sıra sıra* askerler (çokluk); hepsi bana işkence yaptı, *az çok* (beraberlik); *durup durup* bakıyordu (süreklilik)” gibi.

4.1.7.1. Anlamı Pekiştirme

İkilemenin başlıca amacı anlamı pekiştirmektir. “Çok, pek, fazla, gayet” gibi sözcüklerin belirttikleri kavramla ikilemenin anlamda sağladığı güç, pekiştirme bakımından ölçülemez. “*sıra sıra ağaçlar; iri iri gözler* yahut “*zengin mi zengin; hiç mi hiç; hoş mu hoş; dik mi dik*” gibi ikilemelerle sağlanan kavramlar “çok” ve benzeri sözcüklerle sağlanamaz.

Sözcüklerdeki pekiştirme olayı da bir çeşit ikileme sayılır. Bir tür ikilemede iki ayrı sözcük yerine bir sözcüğün ilk hecesi ikilenir. Bir sözcüğün ilk hecesinde meydana getirilen ikilemenin de amacı, sözcük ikilemesinde olduğu gibi, anlamı güçlendirmek, pekiştirmektir: “up-uzun, ap-açık, kıp-kısa, yem-yeşil, mas-mavi, ter-temiz, tor-top, çep-çevre, sıril-sıklam, çırıl-çıplak” gibi pekiştirmeli sözcükler, çerden çöpten, ters pers, eski püskü ikilemeleri gibi, anlam pekiştirirler (Hatiboğlu, 1981: 55).

Sözcük başına ekleme bir unsur getirilerek oluşturulan ikilemelerdir. Normalde sözcükler tekrarlanırken burada hecelerin tekrarlandığının görüldüğü söylenebilir (Özkan vd. 2009: 42).

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli pekiştirmeli ikilemeler konusunu bu şekilde ele almış ve bunu iki başlık altında değerlendirmiştir: Bunlardan birincisi kelime başına getirilen “m” sesi ile oluşturulan, ikincisi ise “m, p, r, s” sesleri ile yeni heceler oluşturularak meydana getirilen ikilemelerdir. “*kap-kara, düpe-düz*” gibi. Aynı zamanda “m” ünsüzü ile başlayan sözcüklerin ilaveli tekrarlarının “*masa filân, makine falân*” gibi “falân, filân” yapıldığını savunmaktadır. Bu unsur çalışmaya katılmamıştır. Bunun sebebi ise “m” ünsüzü haricince diğer ünsüzlerle başlayan ve bu kavrama uyan başka örneklerin eserde yer almasıdır: “*yemek falan; korku falan*”.

Çalışmada “m” sesi ile oluşturulan ikilemeler “sözcük yapısı bakımından ikileme türleri başlığı altında incelenmiştir. Bunun sebebi “m” sesi ile oluşturulan ikilemelerin yine iki sözcükten oluşmasıdır. Pekiştirme konusu ise birleşik sözcük olarak değerlendirilmiştir.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Turguthuda bir Mutafizade vardı. Zengin mi zengin. (119)

Sallamayacaksın tüfeği. Hiç mi hiç sallamayacaksın. (20)

4.1.7.2. Anlamı Güçlendirme (Devamlılık)

İkilemenin bir amacı da anlamı güçlendirme, kuvvetlendirmedir. Sözcük tekrar etmekle anlam tekrar edilir ve böylece anlamda pekiştirme, güç sağlanır, kavramın da değeri genişler, artar. “*ağlaya ağlaya* olayları anlattı; *dönüp dönüp* arkadaşlarına; *gide gide* yolu öğrendik; *gele gele* bıktırdı” gibi ikilemelerin, anlamda gösterdiği kuvvet, kullanılabilir

bir tek sözcükle kolay kolay sağlanamaz. Bu bakımdan, dikkat edilecek olursa, çok kullanılan atasözlerinde, deyimlerde, eski ve yeni çağ ozanlarının ünlü dizelerinin çoğunda, anlam gücü ve ses güzelliğini sağlayan sır, çok defa ikilemedir. İkileme, tek sözcüklerin anlam sınırlarını zorlayarak, anlatıma esneklik verir (Hatiboğlu, 1981: 56).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Karısı Hatçe ağlaya ağlaya saçlarını yola yola yaya yapıldak yola düştü. (12)
(Devamlılık)

Körük gibi alıp alıp veriyordu atlar. (11) (Devamlılık)

4.1.7.3. Anlamı Abartma (Kuvvetlendirme)

İkilemenin bir amacı da, anlamın sağladığı gücü, değeri artırmak, abartmaktır. Buna göre ikilemede az çok bir mübalağa vardır, denebilir. “Seve seve vermek”, “severek vermek” anlatımından değer bakımından çok fazla abartılmıştır. Bunun gibi “söylene söylene gitmek”, “söylenerek gitmek”ten daha mübalağalı sayılır (Hatiboğlu, 1981: 56).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Seve seve verirler. (37) (Kuvvetlendirme)

Bu yanlarda çok kötü, fakir fıkara zulmeden bir ağa var mı? (37)
(Kuvvetlendirme)

Ağanın nerede, hangi odada oturduğunu, kiminle geceleri yarenlik ettiğini, hatta evde ne kadar parası bulunduğunu kılı kılına öğrenmişti. (39) (Abartma)

4.1.7.4. Anlamı Çoğaltma (Çokluk Kazandırma)

İkilemede, anlamı pekiştirme, güçlendirme, abartma ile birlikte bolluk, çoğulluk kavramı da vardır. Çok defa “- lar, -ler” çoğul ekiyle kullanılmalarının bir nedeni de içlerindeki çoğulluk kavramıdır. “Sıra sıra dağ” gibi ikilemeler bazen de “-lar, -ler” çoğul ekiyle bazen de eksiz kullanılır. Yalnız sıfatlardan kurulan ikilemelere çoğul eki getirmek zorunluğu vardır: “al al yanaklar, iri iri gözler, koca koca eller, ağır ağır taşlar” vb.

Yine adlardan kurulan ikilemelerin tümleç olarak da çoğul kavramı verdiklerini görüyoruz: “köy köy dolaşmak”, “çok köy dolaşmak”tan daha başka bir çoğulluk belirtmektedir. Bunun gibi “oba oba aramak”, “şehir şehir dolaşmak” ikilemelerindeki çoğulluk kavramı, ancak “her”, “bütün” sözcüklerinin de katılmasıyla sağlanabilecek biçimde, bir başka yönden de pekiştirilmektedir (Hatiboğlu, 1981: 57).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Sağa sola haberler saldı. (138) (Çoğaltma)

Bir dağ parçası, kaya parçası, ulu, kopmuş bir ağaç gibi, doğanın herhangi bir parçası gibi, toprağın üstünde ötelere ötelere kayıyordu. (135) (Çoğaltma)

Kolcular son günlerde gemi azıya almışlar, yollardan bellerden kuş uçurtmuyorlardı. (15) (Çoğaltma)

4.1.7.5. Anlatımı Kolaylaştırma

İkileme ile anlam, öteki anlatımlardan çok daha kolaylıkla, çok daha yalın, esnek ve açık olarak anlaşılır. “Gayet uzun bir oğlan” yerine “uzun mu uzun bir oğlan”, “çok fakir bir adam” yerine, “fakir mi fakir bir adam” anlatımı, durumu çok daha kolay açıklar.

4.1.8. ANLAM BAKIMINDAN İKİLEMİYİ KURAN SÖZCÜKLER

Yan yana kullanılan sözcüklerden kurulan ikilemeler, anlam bakımından, bir tek sözcükmüş gibi sıkı sıkıya birbirlerine bağlıdırlar. Öyle ki yazım zorluğu olmasa, birleşik sözcükler gibi bitişik yazılabilecek kadar anlam bakımından aralarında kesin birlik vardır. Hatta bazı ikilemelerde sözcüklerden biri ayrı yaşayamaz, bazılarında da iki sözcük de ayrı ayrı kullanılamaz durumdadır ama ikilemede ortaklaşa, pekiştirmeli, güçlü anlamı birlikte belirtirler (Hatiboğlu, 1981: 57).

4.1.8.1. İki Sözcüğü de Anamlı İkileme

Bu tür ikilemelerde, iki sözcük de başlı başına anlamlıdır ve çok defa yalnız olarak kullanılırlar: “doğru dürüst; sağ salım; alt üst; göz kulak; aşağı yukarı” vb.

İki sözcüğü de anlamlı olan ikilemeler başlıca üç türlü olabilir:

- 1) Aynı anlamlı sözcüklerden kurulan ikileme
- 2) Yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikileme
- 3) Karşıt anlamlı sözcüklerden kurulan ikileme (Hatiboğlu, 1981: 58).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

...rahat rahat sohbet ederken yazıyı yabanı, dağı taşı asker almış... (76)

Yer gök askere, yani takipçiye kesmişti. (69)

4.1.8.1.1. Aynı Anamlı Sözcüklerden Kurulan İkileme

Bu tür ikilemelerde, sözcükler görünürde aynı anlamlı sayılırlarsa da, her yerde birbirlerinin yerine kullanılmadıkları için, gerçekte aynı anlamlı değildirler: “it köpek,

giyim kuşam; kılık kıyafet; deli divane; ses sada; duyup işitmek; fakir fukara; gam keder; köşe bucak” vb.

Anlamı aynı olan sözcüklerden kurulan ikilemelere en iyi örnek, aynı sözcüğün tekrarıyla kullanılan ikilemelerdir: “*baka baka* gitmek, *göre göre* ölmek, *yavaş yavaş* yürümek, *ağlaya ağlaya* anlatmak, *seve seve* vermek, *sıra sıra* dağlar, *büyük büyük* gözler” vb.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Söyle **deli divane** gibi... (79)

Ses sada yok. (146)

...çoğu zaman duymuyor, duyduğu zaman da **aptal aptal** gülüyordu. (26)

Göz **göre göre** tuzağına düşeriz. (64)

4.1.8.1.2. Yakın Anlamlı Sözcüklerden Kurulan İkileme

Bu tür ikilemelerde de, her iki sözcüğün kendi anlamında başlı başına kullanıldığı görülür. Fakat yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemelerdeki sözcüklerin bazılarında anlamdan başka, ses ve biçim yakınlıkları da vardır (Hatiboğlu, 1981: 58): “*delik deşik; dağlardan bellerden; güç kuvvet; doğru dürüst; dal budak; ölç biç; mal mülk;*” vb.

Bu tür ikilemeler aynı anlama gelen veya çok yakın anlamlı iki farklı sözcüğün oluşturduğu sistemlerdir. Anlam yakınlığından başka ses ve şekil benzerlikleri de gösterirler. “*çoluk çocuk; köşe bucak; üç beş, ufak tefek*” (Özkan vd. 2009: 40)

Yani sözcüklere sadece birliktelik açısından bakılmış ve her bir sözcük ayrı ayrı değerlendirilmemiştir. “*çoluk çocuk*” örneğinde *çoluk* tek başına bir kavramı karşılamamaktadır. Bu nedenle çalışmada ve Vecihe Hatiboğlu’nun değerlendirmesinde bu tip özellikler daha ayrıntılı olarak değerlendirilmek istenmiştir. (bkz. Bir Sözcüğü Anlamlı İkileme)

Yalnız anlamsal boyutta ikilemeler konusu aynı anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı terimleri yerine; aynı anlamlı, yakın - eş anlamlı ve zıt anlamlı ifadesi ile ikilemelerin değerlendirilmesi konunun anlaşılabilirliğini kolaylaştırmaya yönelik daha uygun sayılmıştır. Zira aynı anlam ve yakın anlam konusunda verilen örnekler karışıklık yaratabilmektedir.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Orta boylu, **güçlü kuvvetliydi**. (17)

Namazı da **doğru dürüst** kılamadı. (55)

4.1.8.1.3. Zıt Anlamlı Sözcüklerden Kurulan İkileme

Karşıt anlamlı sözcüklerin, yan yana ikileme biçiminde kullanılması, çok defa açıklanması istenilen kavramın sınırlarını belirtir: “büyüklü küçüklü tekerler; az çok bilgin vardır; er geç dize getireceğim onu; alt üst etmek; yer gök onun eseri; dosta düşmana karşı; başı kıcı ayır; alır almaz gitti” vb.

Anlam bakımından birbirine karşıt olan sözcüklerin meydana getirdiği gruplardır. Böylelikle anlatılmak istenilen kavramın sınırları belirtilmek amaçlanır (Özkan vd. 2009: 41).

Bu tür ikilemelerde “alır almaz; çıkar çıkmaz; atar atmaz” vb. örneklerde olduğu gibi, aynı kelimenin farklı ek almış biçimleri peş peşe kullanılır (Özmen, 2013: 79).

Ancak Mehmet Özmen bu tasnifi *Aynı Kelimenin Farklı Ek Almış Biçimlerinden Oluşan İkilemeler* başlığı altında vermiştir. *Zıt Anlamlı Kelimelerden Oluşan İkilemeler* başlığı altında olumsuzluk eki ile zıtlastırılan aynı kelimelere değinmeden sadece bir örnek vermiştir (Özmen, 2013: 77).

Zıt anlamlı ikilemelerin sadece karşıt anlamlı sözcükler ile değil aynı zamanda aynı anlama sahip sözcüklerden birinin olumsuzluk eki ile zıt hâline getirilerek de elde edildiği görülmektedir: “alır almaz; atar atmaz; çıkar çıkmaz; fırlar fırlamaz; olur olmaz” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Öyle **olur olmaz** şeyler için kendi adamlarını öldürmezdi. (106)

Ama **er geç** dize getireceğim onu. (109)

4.1.8.2. Bir Sözcüğü Anlamlı İkileme

Bu tür ikilemelerde, ya birinci sözcük ya da ikinci sözcük tam anlamlıdır, öteki sözcükler, anlamlı sözcüğün gölgesidir ama anlamı güçlendirmede yardımcıdırlar. Bu bakımdan, gölge sözcüklere de “yarı anlamlı” denebilir: “ufak tefek; tek tük; yırtık pırtık; evirdi çevirdi” gibi.

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Yollara köylüler dökülmüştü, **çoluk çocuk**, kadın erkek. (78)

Osman **ufak tefek**, çakı gibiydi. (175)

4.1.8.3. İki Sözcüğü de Yarı Anlamlı İkileme

Yarı anlamlı sözcük, zorlama olmazsa, tek başına kullanılamaz. Bununla birlikte anlama katkıları olduğu için büsbütün anlamsız da sayılmazlar. Bu tür sözcüklerden kurulan ikilemelerde de güçlü bir anlam, bir pekiştirme apaçık ortadadır.

Bu tür ikilemelerin önemli bir kısmı yansımalarıdır. Yansımalar çok defa tek başına yaşayamazlar: “*çatır çatır, tıklar tıklar, bas bas, cıgıl cıgıl, tin tin, kıyık kıyık, yılın yılın, tir tir, harıl harıl,*” vb. Bazen de birleşerek tek sözcük kurarlar: “*çırçır, gırgır, dırdır, hırgür*” gibi (Hatiboğlu, 1981: 59).

Görüldüğü gibi bu tür ikilemelerdeki sözcüklerin, başka bir ek almadan, kendi başlarına yaşama yetenekleri yoktur ama birlikte kullanılarak anlam bakımından güç sağlarlar. Osmanlıcada bu tür sözcükler, “ihmal edilmiş, anlamsız” sayılarak “mühmelat” terimiyle karşılanmıştır (Hatiboğlu, 1981: 60).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Hükümet kapılarında yılın yılın süründüm. (63)

...müfrezenin ateşi saat gibidir. Tıklar tıklar işler. (178)

4.1.8.4. İkilemeyle Resim Çizme

İkilemeler bir hayali, düşünceyi, olayı ve görüntüyü sözle, yazıyla ana çizgileri bakımından resim gibi aktarılabilir. İkilemede, iki sözcükle küçük bir resim çizilir ki etkisi kolayca silinemez. Bazı ünlü şairlerden alınan dizelerde, resim çizer gibi ikilemeler kullanıldığı görülmektedir (Hatiboğlu, 1981: 60):

Karlı dağların başında

Salkım salkım olan bulut

Saçın çözüm benim için

Yaşın yaşın ağlar mısın (Yunus Emre)

Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden (Ahmet Haşim)

Sen *çiçek çiçek* elma (Söz Yazarı: Necati Cumalı) (Hatiboğlu, 1981: 60).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

Hacı Eşkıya küçücük, kara kuru, avurdu avurduna geçmiş, yaşlı bir adamdı. (13)

Pınar, yosun tutmuş eski bir çam oluktan cıgıl cıgıl akıyor, ta aşağılara kadar bir *gümüş çizgi* gibi iniyordu. (34)

4.1.9. DEYİMLERDE İKİLEME

Deyimlerde, etkinliği ve anlatımda kolaylığı sağlayan başlıca özelliklerden biri de ikilemelerdir. Pek çok deyimde ikileme türlerinin bol bol kullanıldığını görmekteyiz: “*Boyu*

boyuna, huyu huyuna uyuyor”; “Çocuklar *alt alta, üst üste* güreşiyorlar”, “Kara Ali *hop otura hop kalka*, her çalıda bir Çakırcalı”, “*başa baş* geldi”, “*Bire bir* berabere kaldılar”, “*dediği dedik*, çaldığı düdüğü”, “*dik dik* bakmak”, “*elini kolunu sallaya sallaya* çıkar gider”, “*ne yapıp yapıp* başarmak”, “*taş taş* üstünde bırakmamak”, “*topu topu* bir bölük candarma” vb.

Deyimlerde, ses ve biçim benzerliğinden yararlanarak, aralıklı ikileme türleri bol bol kullanılır: “*astığı astık, kestiği kestik*”, vb.

İkilemeyi yerli yerinde, tam değerinde kullanan, yüzyıllar boyunca hafızalara işleyen atasözleri ve deyimlerdir. Hemen hemen, iki atasözünün ya da iki deyimden birinde, güzel bir ikileme vardır. İkilemenin psikolojik değerini, öğretme, anlatma, hafızalarda etkisini sürdürme gücünü, atasözleri ve deyimler en açık biçimde belirtmektedir (Hatiboğlu, 1981: 80).

Çalışılan eserden cümle içerisindeki örnekler ve sayfa numaraları:

O ölünce kolum kanadım kırıldı. (15)

Çakırcalı gibi bir efenin dalgündüz, elini kolunu sallaya sallaya bir kasabaya girmesi elbette niyet kötülüğüdür. (59)

Korkunç bir boğuşma başladı. Alt alta üst üste. (25)

4.1.10. ATASÖZLERİNDE İKİLEME

Atasözlerindeki anlatımın daha da etkili bir duruma getirilebilmesi için çoğu zaman ikilemeler ile birlikte örüldüğü görülmektedir.

Atasözlerinde öğüt ve yargılar en iyi ikileme ile anlatılır: “*damlaya damlaya* göl olur”, “*bal bal* demekle ağız tatlanmaz”, “*bol bol* yiyen, *bel bel* bakar”, “*ödünç güle güle* gider, *ağlaya ağlaya* gelir”; “*şık şık* eden nalçadır, iş bitiren akçadır”, “*üzüm üzüme baka baka* kararır”, “*dağ dağa* kavuşmaz, *insan insana* kavuşur”, “*dağ dağ* üstüne olur, *ev ev* üstüne olmaz”, “*erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır*”, “*komşu komşunun* külüne muhtaçtır” (Aksoy, 1988: 31, 177, 201, 227, 228, 262, 368, 405, 438, 457).

Eserde peş peşe kurulan ikilemeler ile örnek tespit edilememesine rağmen, atasözüne işaret olarak kabul edilen düzenlerden birinde atasözlerinde ikileme örneklerinden birinin varlığından söz edilebilir: “*dönüp dolaşıp döneceği yer...*” işaret kabul edilen ve metinde geçtiği şekildedir. “*tilkinin dönüp dolaşıp geleceği yer kürkçü dükkânıdır.*” ise işaret neticesinde ulaşılmak istenilen ve anlamsal olarak aynı değer ve yargıları bildiren atasözünün kendisidir.

4.1.11. ESERDE TESPİT EDİLEN İKİLEMELER

İkileme	Geçtiği Sayfalar	Adet
acılı acılı	82	1
adım adım	94-124-158	3
ağır ağır	34-40-42-106-133	5
ağlaya ağlaya	12	1
alıp alıp vermek	11	1
alır almaz	124-156-176	3
Ali Efe! Ali Efe!	129	1
alt alta	25	1
alttan alta	24-25-115-142	4
aptal aptal	26	1
ardı ardına	19	1
asıp kese	122	1
astığı astık kestiği keстик	62-141	1
atadan dededen	133	1
atılır atılmaz	25	1
azıttıkça azıtıyordu	155	1
baktı baktı	131	1
basa basa	51	1
başı kıcı	125	1
bazı bazı	79	1
belli başlı	163	1
beş altı	36-45-58	4
bıkıp usanmıştır	74	1
bir bir	26-44-77-138-165	5
bir deri bir kemik	36-88	2

İkileme	Geçtiği Sayfalar	Adet
aç biilaç	63	1
ağaç ağaç	158	1
ağlamsı ağlamsı	22	1
alaylı alaylı	116	1
alıp bıraktılar	119	1
alır verir (alıp vermek)	11-47	2
allak bullak	45	1
alt alta üst üste	25	1
anlı şanlı	70	1
arada sırada	128	1
ardı arkası	71-94	2
astı kesti	106	1
aşağı yukarı	174	1
atar atmaz	145	1
az çok	165	1
bağı bahçeyi	62	1
bas bas	69-115	2
baş başa	25-77-146	3
başka başka	49	1
belirdi belirecek	87	1
ben de benim	53	1
beş on	154-178	2
bilse bilse	168	1
bir daha bir daha	18-85	2
bir iki	11-12-15-17-32-40-57-60-96-97-115-117-129-135-152-171	17

bir köyden bir köye	115	1
bir telaş bir kıyamet	59	1
bir uçtan bir uca	59-137-149	3
birdenbire	51-65-174	3
biri alır biri bırakır	147	2
bitmez tükenmez	70	1
bol bol	120	1
boşu boşuna	169	1
bölük bölük	151	1
büyük küçük	24	1
çabuk çabuk	11	1
Çakırcalı Efe! Çakırcalı Efe!	181	1
çal babam çal	68	1
çıkır çıkmaz	26	2
çıktı gitti	30-41	2
çifter çifter	148	1
çoluğunu çocuğunu	113	1
çoluk çocuk	59-78-90-115-120	5
dağ dağ	33	1
dağı taşı	76	1
dağlardan dağlardan	15	1
dayalı döşeli		1
dayayıp döşedi	81	1
deli divane	26-79-88	3
dik dik	37	1

bir o yana bir bu yana	79	1
bir ucundan bir ucuna	60	1
bir yerden bir yere	107	1
birebir gelmek	181	1
bitip tükenmeyen	13	1
biz ettik sen etme	148	1
boş boş	67	1
boyunu bosunu	169	1
böyle böyle	20-31	2
cıgıl cıgıl	34	1
Çakırcalı Çakırcalı	106	1
Çakırcalı var! Çakırcalı! Çakırcalı var...	120	1
çatır çatır	122	1
çıktı çıkalı	113	1
çıktım çıkalı	125	1
çok çok	80-175	2
çoluk çocuğu	47-97-114-137	6
dağ bayır	29	1
dağda da efedir yüzde de	63	1
dağlardan bellerden	59	1
dallı budaklı	68-69	2
dayansa dayansa	102	1
dediği dedik	15	2
delik deşik	19-94-101-103-149	5
dilediklerini diledikleri	152	1

dileğinin üstüne dilek	35	1
dirsek dirseğe	102	1
doğru dürüst	55	1
dolu dolu	14	1
donuk donuk	40	1
döner durur	89	1
dönüp dönüp	115	1
dövüyor ha dövüyor	101	1
durup işleye	178	1
duyup işitmek	142-149	2
düğüne seyrana	130	1
düşünmüşler taşınmışlar	40	1
Efem Efem!	101	1
eli kolu	28-105	2
elini ayağını	140	1
elini kolunu sallaya sallaya	59-90-143-154	4
ellerini ayaklarını	116	1
evden eve	44	1
ezen ezene	120	1
feryat figan	88	1
fırsat bu fırsat	36-37-119-172	1
geldim geleli	152	1
gelir gelmez	14-152	2
gerisin geri	159	1
gidelim mi gitmeyelim mi ?	60	1
giderse gitsin	71	1
girdi girecek	101	1
girip çıkmak	60-139	2

diri diri	45-110-125-126	5
dişi dişini	69-112	2
doğrudan doğruya	77	2
dolup taşıyordu	68	1
dosta düşmana	35	1
dönüp dolaşp	72	1
dövdü dövdü	30	1
durup duruyordu	19	1
duya duya	12	1
düğün bayram	14-59	2
düpedüz	65-70	3
düşüp kalktığını	87	1
eli ayağı	34-66-132	3
eline ayağına	47	1
elini kolunu	29-59-90-143-154	5
elleri ayakları	116	1
er geç	109	1
evirdi çevirdi	14	1
fakir fıkara	37-63-85-87-125	9
fırlar fırlamaz	123	1
gam keder	131	1
gelip geçiyor	129	1
gelmesine gelip	116	1
gezip dolaşmak	30	1
gider gitmez	25-177	2
gidip gelmeler (geliyor)	44-60-100	3
girer girmez	39	1
gitti geldi	74	1

giyindi kuşandı	79	1
göre göre	64	1
görmüş geçirmiş	23	1
görüşüp konuşmak	144	1
göz göze	170	2
göz kulak	123	1
gülün oynayın	129-131	2
günler günü	20-47	1
ha çıktı ha çıkacak	108	1
haklara haksızlıklara	110	1
harıl harıl	25	1
hatırından hayalinden	71-139	2
hemen hemen	21-155	2
hiç mi hiç	20-34-62-110	4
hod be hod	119	1
huyunu husunu	163	1
hürmette ikramda	31	1
ikide bir	33	1
in cin yok	90	1
ineden inceye	44-77-156-162	4
inip inip	167	1
iş işten <i>geçti</i>	19	1
işleri güçleri	85	1
kaçan kazanır kovalayan kaybeder	113	1
kaçmak kurtulmak	66	1

gönülsüz gönülsüz	41	1
görenler görmeyenlere	44	1
görür görmez	9-31-94	3
göstersinler de gösterin	91	1
göz gözü	39	1
güçlü kuvvetli	17-24-158	3
günahı vebali	113	1
günü gününe	45-57-67	3
haber üstüne haber	94	1
halim selim	23-84-119-169	4
Hasan Çavuş! Hasan Çavuş	48	1
hayretten hayrete	84	1
hey gidi günler hey	15	1
hocalı Kuranlı	55	1
hop otura hop kalka	129	1
hükmetmiş oğlu hükmetmiş	32	1
iğne iğne	87	1
ikide birde	24-161	2
in hele in	9	1
iner inmez	80	1
iri iri	125-127	2
işimiz gücümüz	165	1
it oğlu it	64	1
kaçar gider	173	1
kadın erkek	59-78-88	4

kahveler yemekler	43	1
kalan kalana	120	1
kapkara	9-42-80-101-135	5
karısına kızına	81	1
kavuştu kavuşacak	180	1
kesti attı	45	1
kırış kırış	135	1
kıs kıs	45	1
kızdı köpürdü	111	1
kol kola	128	1
kolum kanadım	15	1
konuştı danıştı	57	1
koydukça koymaya	11	1
kör kör	117	1
köy köy	33-94	2
kuruldu kurulalı	32	1
küçük küçük	124	1
malım mülküm	22	1
namaz niyaz	44	1
ne demek ne demek	100	1
ne etti, ne eyledi	164	1
ne olur ne olmaz	62-84	2
ne üstünde üst	36	1
ne yapar yapar	105	1

kalakalmıştı	81-116	1
kalan kalır	177	1
kara kuru	13-168	2
karşı karşıya	49-174	2
kendi kendine	11-19-76-100-101-103-112-128-132-135-152-170	13
kılı kılına	39	1
kırmış yakmıştı	91	1
kıyık kıyık	26-83-87	3
kocaman kocaman	100	1
kolay kolay	37-126-137-163-179-180	7
konuş konuş	54	1
koşup yorulduğu	89	1
köpoğlu köpeğin	112	1
kötü kötü	165	1
kulun kurbanın	88-148-149	3
kuruşu kuruşuna	73	1
madde madde	24	1
mektup üstüne mektup	81	1
ne başında baş	36	1
ne deyip demeyeceğime	150	1
ne gelen var ne giden	114	1
ne olursa olsun	134-137-139-167-173-174	6
ne üstünde üst ne başında baş	36	1
ne yiğitlik ne yiğitlik	76	1

neşeli neşeli	118	1
o gün bugündür	180-181	2
olacak olacaktı	100	1
olanı biteni	45-115-138-165	4
oldum olalı	11	1
olmaz olaydı	110	1
olmuş olsaydı	95	1
olup olmadığını	37	1
olura olmaza	50	1
on beşer on beşer	44	1
oraya buraya	57-125-135	3
öğüt üstüne öğüt	129	1
ölçüp biçiyordu	77	1
ölü diri	164	1
ölüm ölümse	127-135	2
ötelere ötelere	135	1
parça parça	123-125-126-151-177	5
rahat rahat	76	1
rezilliklerden rezillik	81	1
sağ salim	124	1
sağına soluna	44	1
sallana sallana	127	1
sen sensen	53	1

o Çakırcalı... o Çakırcalı	142	1
oba oba	32	1
olacak olur	101	1
oldu olalı	22-28-82-90-173	5
oldum olası	9-57-175	3
olmaz olsun	131	1
olsun olmasın	151	1
olur olmaz	106-143	2
olursa olsun	28-29-62-64-86-88-99-100-106-108-109-134-137-139-166-167-173-174	19
oradan buradan (ordan burdan)	50	1
Ödemişten Aydın	37	1
ölçüp biçmiş	71	1
ölen ölür	177	1
ölüm kalım	162	1
önüne gelen önüne gelene	114	1
öyle de olsa ölüm böyle de olsa ölüm	175	1
pırıl pırıl	10-78-142	3
rezil rüsva	96	1
saç baş	26	1
sağa sola	102-137	2
salına salına	154	1
sallaya sallaya	59-90-96-143-154	5
sen sensen ben de benim	53	1

sen...sen...	60	1
seve seve	37	1
sıkı... Sıkı olsun	119	1
sigara üstüne sigara	55	1
sivri sivriydi	126	1
sorma! sorma!	146	1
sümsük sümsük	131	1
sürüne sürüne	16	1
şehir şehir	59	1
şöyle böyle	24	1
şu bu	13	1
şunu şunu yaptı	62	1
tadı tuzu	85	1
tehdit üstüne tehdit	82	1
teker teker	44-71-73-81-82-91-121-143-148-149-164	13
tel üstüne tel	153-178	2
tepeden tırnağa	78	1
tın tın	120	1
topu topu	117	1
ufak tefek	97-169-175	3
uykulu uykulu	29	1
uzaktan uzağa	137	1
uzun uzun	58-130-131-153-156-166	6
üç dört	116	1
vah ismail vah!	108	1
var git	16-30-164	4
vay (yezit) vay	44-126	2

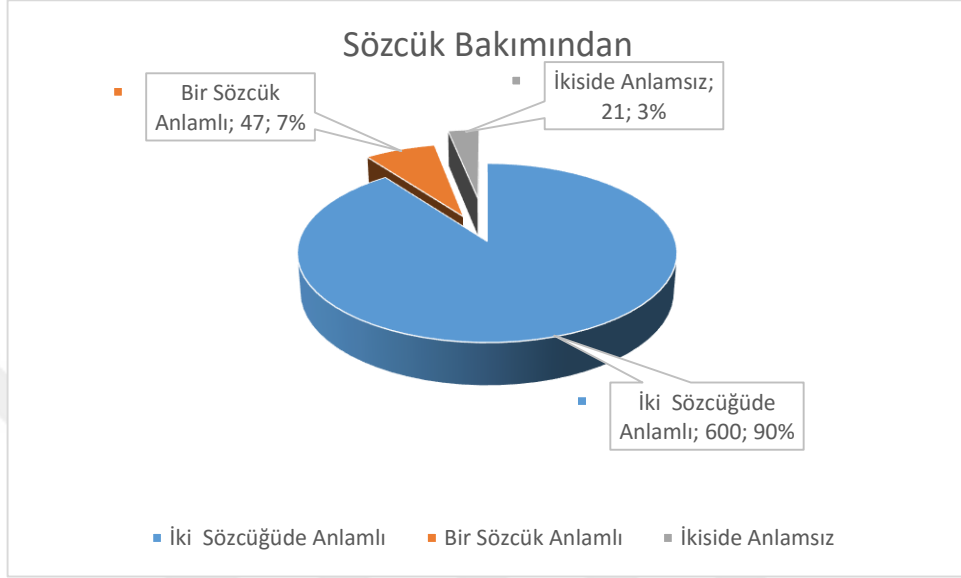
ses sada	59-146	2
sıkı sıkıya	64	1
sıra sıra	102	1
sine sine	60-147	2
sonu son	28	1
sözünün üstüne söz	35	1
sürdü sürdü	123	1
şanlı şöhretli	55-128	2
şımardıkça şımarıyor	153	1
şöyle yap böyle yap	20	1
şunu bunu	138	1
tabancası bıçağı	24	1
taş taş	158	1
tek tük	65-178	3
tekrar tekrar	104	1
telgraf üstüne telgraf	94-152	2
tıkır tıkır	178	1
tir tir titremek	14-82-88	3
uçurumdan uçuruma	96	1
usul usul	127-130-136-173	4
uzak yakın	176	1
uzana uzana	28	1
üç beş kişi	101	1
üst üste	25-167	3
vallahi billahi	128	1
varırsa varsın	72	1
vay kahpe dinli vay!	126	1

vur kır	29	1
vura vura	130	1
ya ona ya ona vercek	111	1
yangın var! yangın var! Mutatların evinde yangın var!	120	1
yapacağını yapmıştı	81	1
yaralı yaralı	133	1
yavaş yavaş	10-11-16-21- 26-37-39-63- 70-121-163	11
yazıyı yabancı	34-76	2
yemeden içmeden	79	1
yeri göğü	147	1
yeter de artar	46	1
yılın yılın	63	1
yırtık pırtık	36	1
yok oğlu yok	177	1
yok, yok, yok!	89	1
yollardan bellerden	15-141	2
yorgun yorgun	20	1
yürüye yürüye	154	1
zengin mi zengin	119	1
Toplam		298

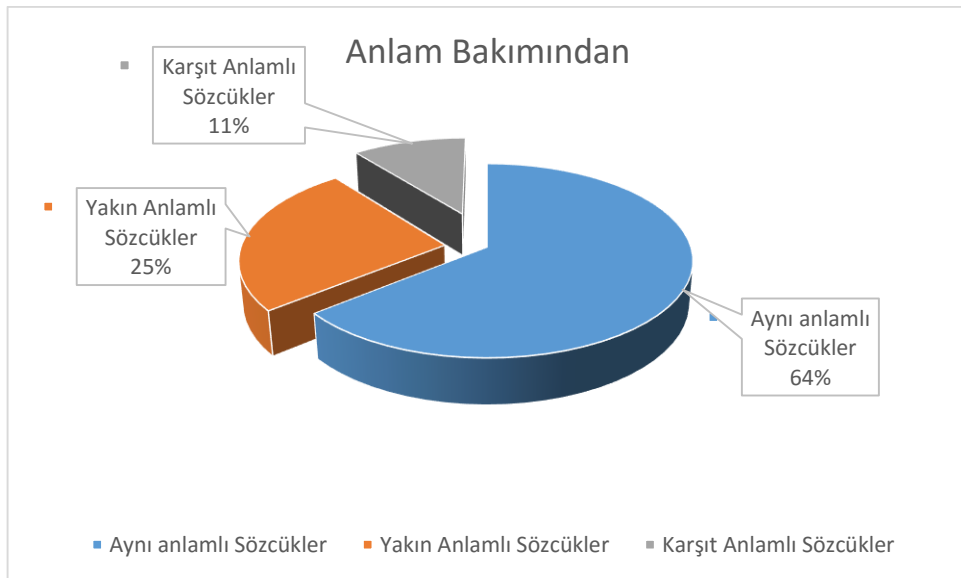
vura kıra	122	1
vurup vurmadığı	177	1
yan yana	103-144	2
yap yapacağını	148	1
yaparsan yap	82	1
yarım yamalak	135	1
yaya(n) yapıldak	12	1
yediden yetmişe	91	1
yer gök	69-93-101	3
yerli yerince	50	1
yetiştii yetişecek	115	1
yıllar yılı	12-13-22-46- 63-107-110- 111-113-125- 163	13
yiğitler yiğidi	10	1
yok yok	20	1
yola yola	12	1
yorgan döşek	103	1
yuvarlaya yuvarlaya	123	1
yüzde yüz	57-93-141- 159-163-168- 175-177	10
zorsa zor	81	1
Toplam		370

Eserde 398 adet ikileme tespit edilmiştir. Bu ikilemelerden bazılarının tekrarlanarak romanda 668 kere geçen bir ikileme hacmine ulaşılmıştır.

4.1.12. ESERDE TESPİT EDİLEN İKİLEMELERİN ANA HATLARIYLA SINIFLANDIRILMASI



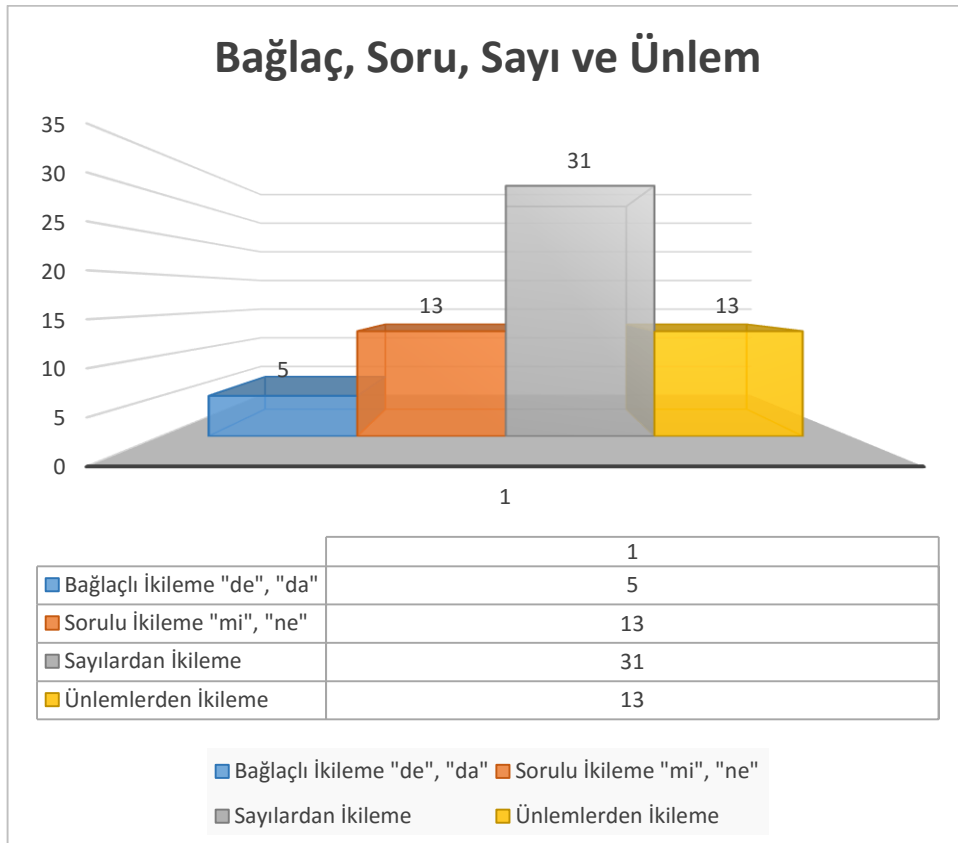
Sözcüklerin herhangi bir kavramı açıklayıp açıklayamaması bakımından incelenmesi sonucunda eserde yer alan 668 ikilemeden 600 tanesinin her iki sözcüğünün de anlamli olduğu tespit edilmiştir. Bu veriyi 47 adet ile bir sözcüğü anlamli takıp etmektedir. 21 adet ile her iki sözcüğü de anlamsız ikileme son sırada bulunmaktadır. Her iki sözcüğü de anlamsız sınıfını yansımalardan oluşan ikilemeler oluşturmaktadır. Bilindiği gibi sözcüklerden her biri ayrı ve ek almadan kullanılmamaktadır.



Tespit edilen ikilemelerin 428'i aynı anlamı taşıyan sözcüklerden kurulurken, bunu 169 adet ile yakın anlamlardan meydana gelen ikilemeler takip etmektedir. 71 adet de zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler son sırada yer almaktadır.



İkilemelerin genel özelliklerinden birisi de aynı sözcüklerin tekrarlanmasıdır. Bu durum eserde tespit edilen ikilemelere uyarlandığı zaman aşağı yukarı iki kat fark ile aynı sözcüklerden kurulan ikilemelerin eserde daha çok yer aldığı tespit edilmiştir. Rakamsal değerler olarak 425 adet aynı sözcüklerden, 243 adet de ayrı sözcüklerden meydana gelen ikilemelerin eserde geçtiği tespit edilmiştir.



Çalışma, bağlaçlı, soru ekli ve sözcüklü, sayılardan ve ünlemlerden oluşan ikilemeler dikkate alındığında eserde çok yer verilmediği dikkat çekmektedir. Bu dört unsurun eserde toplam geçme sayısı 62 adettir.

4.2. ATASÖZLERİ

Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler (Aksoy, 1988: 37).

“*” işareti eserden alınan örnekleri simgelemektedir. Konunun bütünlüğü bakımından eserde bulunmayan atasözleri türleri için örnekler eldeki kaynaklardan kullanılmıştır.

4.2.1. YAPISAL ÖZELLİKLERİ

1- Kalıplaşmış sözlerdir:

Belli kalıplara dayalı vücuda gelen atasözlerinde sözcüklerin yerini değiştirmek, eş anlamlı da olsa farklı bir sözcük kullanmak söz konusu olamaz. Bu şekil uygulamalar atasözlerinin kalıplaşmış sözler olma özelliğini bozarken yargı değerlerini de düşürebilir (İlhan, 2019: 186).

Damlaya damlaya göl olur yerine *damlaya damlaya birikir* denilemez. Denilse de atasözü niteliği taşımaz (Aksoy, 1988: 228).

Atasözlerinin genel tasnifi kalıplaşmış olması, genel bir kural ve yargı niteliği taşıyor olması nedeni ile eserde tespit edilen atasözlerinin tamamının bu nitelikleri taşıdığı söylenebilir.

2- Atasözleri kısa ve özür. Az sözcükle çok şey anlatır:

**Gün bugündür.*

** Alında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir.*

Dikensiz gül olmaz. ...gibi.

3- Atasözlerinin çoğu bir, iki cümleden oluşur. İki cümleli atasözlerinin zaman ve kafiye gibi unsurlar ile birbirine bağlılığı görülmektedir. Bazı atasözlerinde parçalardan her birinin hece sayılarının da aynı olması dikkat çekicidir ve bu da bir sınıflandırma çeşidi olarak değerlendirilebilir. İki cümleden daha uzun olan atasözleri sayıca azdır:

**Ağır taş batman döver.*

**Düşmanın karınca ise de hor bakma.*

Vakit nakittir.

Atadan gören ok yontar, anadan gören don biçer. (8+8)

**El mi yaman, bey mi yaman. (4+4)*

4- Zaman kipi olarak en çok geniş zaman kipleri atasözlerine hâkimdir. Emir kipli atasözleri de bulunmakla beraber diğer zaman kipleri ile örülü atasözleri sayıca azdır (İlhan, 2019: 186).

** Göl yerinde su eksik olmaz.*

** Can çıkmadan umut kesilmez.*

** Kurt eniği kurt olur.*

4.2.2. KAVRAM ÖZELLİKLERİ

Atasözleri bir yaşam felsefesidir. Sevgi, kıskançlık, düşmanlık, gibi içgüdüleri yansıtan atasözleri aynı zamanda evrenseldir. Pek çok ulusun atasözleri karşılaştırıldığında birçoğunun aynı ya da benzer olduğu görülmektedir. Evrensel oluşu yanında bir ulusa özgün değerleri de yansıtır (Hengirmen, 2002: 437).

Atasözleri kavram bakımından birkaç başlık altında incelenebilir (Aksoy, 1988: 17).

1- Sosyal olayları tarafsızca bildirenler:

**Altın anahtar her kapıyı açar.*

**Can çıkmadan umut kesilmez.*

**Düşmanın karınca ise de hor bakma.*

Minareyi çalan kılıfını hazırlar.

Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür.

Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek içer... gibi.

2- Doğa olaylarının nasıl oluştuğunu belirten atasözleri:

**Göl yerinde su eksik olmaz.*

**Kuş uçmaz, kervan geçmez.*

Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.

Mart yağar nisan övünür, nisan yağar insan övünür... gibi.

3- Toplumsal olayların oluşumunu bildirirken bundan ders almamızı, üstü örtülü olarak, hatırlatan atasözleri vardır:

**Denize düşen, yılanı sarılır.*

**El mi yaman, bey mi yaman? (el yaman)*

**Geleceği varsa göreceği de var.*

**Şeriatın kestiği parmak acımaz.*

Tilkinin döntüp dolaşıp geleceği yer, kürkçü dükkânıdır.

Sona kalan dona kalır... gibi.

4- Doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt veren atasözleri vardır:

**Sabrın sonu selamettir.*

Ayağım yorganına göre uzat.

Bugünkü işini yarına bırakma.

5- Bilgece düşünceler bildirerek, yol gösterir:

**İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara.*

Korkunun ecele faydası yoktur.

Taşıma su ile değirmen dönmez ... gibi.

6- Töre ve gelenek bildirenler:

**Su testisi su yolunda kırılır.*

Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var.

Kızını dövmeyen dizini döver.

7- Kimi inanışları bildiren atasözleri vardır:

** Alında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir.*

**İnsanoğlu çiğ süt emmiş.*

**Kurt enüğü yine kurt olur (Oğuz Türkçesi) “kurdun oğlu akıbet kurt olur.*

Akacak kan damarda durmaz... gibi.

4.2.3. BİRKAÇ KALIBI BULUNAN ATASÖZLERİ:

Atasözlerinin evrensel oluşu onun toplumlar arasında kullanım yapısının aynı olduğu anlamına gelmez. Evrensellik duygu, düşünce, yaşam gibi değer ve yargılar ile sınırlandırılmıştır. Yani Atasözleri kalıbında sözcük dizilimi olarak hatta sözcük olarak farklılıklar görülebilmektedir. Bu farklılıklar, atasözleri gibi kültürel değerleri günümüze kadar taşınmasına vasıta rolü üstlenen sözlü gelenek ile yayılmasıdır. Sözlü geleneğin, yazılı gelenek gibi kalıplaşmış bir ifade olmadığından dolayı da bölgelere, lehçelere ve ağızlara göre farklılıklar gösterebilmektedir.

Kimi atasözlerinin farklı kalıplar hâlinde görüldüğünü de söylemek gerekir. Farklı kalıplarda görülseler de her biri ayrı bir atasözü olarak kabul edildiğinden, atasözlerinin kalıplaşmış sözler olduğu kuralı bozulmaz (Aksoy, 1988: 19). Örneğin:

**El mi yaman, bey mi yaman?*

**Bey mi yaman el mi yaman?*

Ayağını yorganına göre uzat.

Yorganına göre ayağını uzat.

4.2.3.1. Bölgelere Göre Değişim:

Kimi atasözleri kullanıldığı bölgelere göre farklılık gösterebilir. Örneğin:

**Kurt eniği yine kurt olur.* (Kalafat, 2009: 217).

Kurt eniği yine kurt olur.

Kurdun oğlu akıbet kurt olur. (URL9).

Nadir İlhan (2019: 190), *Türk Halklarının Ortak Dil Mirası: Atasözleri* bildirisinde bu durumu daha net bir şekilde gözler önüne sermiştir:

ttü. Göçülen yurdun kadri yerleştiğinde belli olur.

trkm. Göçülen yurdun gadri gonanda belli.

krgz. Köçkön curttun barkı canı curtta bilinet. ... gibi.

Lehçeleşmenin sonucu olarak farklılıklar olsa da Türk Dilinin bütün lehçelerinde varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

4.2.3.2. Özel Bir Maksatla Uzatmak:

Kısa ve özlü olan atasözlerinin bazen özel bir maksat için açıklayıcı ve pekiştirici olması için uzatıldığı görülmektedir (Aksoy, 1988: 20).

Ayıpsız yar olmaz.

Ayıpsız yar isteyen yarsız kalır.

4.2.3.3. Genel Kural Gibi Olanlar:

Zaman içerisinde atasözlerinin sözlü geleneğe dayanmasından dolayı farklılaştığına da rastlanmaktadır. Farklılaşmak derken mana açısından değil sözcük ve sözcük diziminden farklılık gösterebilmektedir.

“*Suyu getiren de bir, testiye kıran da*” biçiminde bilinen atasözünün, 15. yüzyılda yazılmış olan *Atalar Sözü* kitabındaki biçimi şudur:

İyilik bilmeyen katında su getirenle senek sıyan biridir (Aksoy, 1988: 21).

4.2.4. ATASÖZLERİNDE SÖZ SANATLARI:

Atasözlerinin tazeliğini her daim koruyan, söylenilişinde ahenk barındıran sözler oluşunun yanı sıra bu sözlerin ustaca üslup neticesinde çeşitli söz ve anlam sanatlarını barındırdıkları da görülmektedir.

Söz sanatları ayrı bir konu oluşundan üzerinde çok durulmamıştır. Yapılan çalışmada, sadece genel hatları ile gösterilmeye çalışılmış, örnekler ve kısa tanımlar ile sınırlandırılmıştır. Örnekler:

4.2.4.1. Atasözlerinde Mecaz

Atasözleri çoğunlukla mecazi sözler olarak tanımlanıyor olsa da mecazi olmayan atasözleri de az sayılmaz. Örnekler:

* *İnsanoğlu çiğ süt emmiş.* “İnsanoğlu her zaman iyi değildir. Kimi zaman sütsüzlük damarı tutar, soysuzca davranışlarda bulunur; iyiliğini gördüğü kimseye kötülük yapar. Nankörlük. (Aksoy, 1988: 327). (Mecazlı)

İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara. (Mecazlı)

Damlaya damlaya göl olur. (Mecazlı)

Bugünkü işini yarına bırakma. (Mecazsız)

Dost ile ye iç, alışveriş etme. (Mecazsız)

4.2.4.2. Seci (İç Uyak)

Düzyazı cümleleri içinde ya da sonlarında yapılan uyaklara seci denir.

**Kuş uçmaz, kervan geçmez.*

**El mi yaman, bey mi yaman?*

**İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara.*

4.2.4.3. Tevriye

Bir sözcüğün bir beyitte, bir cümlede, birden çok gerçek anlamı sezdirecek biçimde ve yakın anlamdan çok uzak anlamı kastedilerek kullanılmasıdır. Bir başka deyişle sesteş sözcüklerin birden çok anlamıyla kullanılmasına “tevriye” denir.

Sarmısak da acı amma evde lazım bir dişi. (Aksoy, 1988: 23).

4.2.4.4. Kinaye

Bir sözcüğün ya da sözün hem gerçek hem de mecaz anlamının birlikte kullanılmasıdır. Geçerli olan mecaz anlamdır.

**İnsanoğlu çiğ süt emmiş.*

**Kurt enügi yine kurt olur.*

Can boğazdan gelir vb.

4.2.4.5. Aliterasyon (Ses ve Hece yinelemesi)

Ses ya da hecelerin tekrarı

Kardeşten karın yakın.

Kızını dövmeyen dizini döver.

Ses güzelliği yaratmadır.

Aşını, eşini, işini bil.

4.2.4.6. Cinaz

Sesteş sözcüklerin ayrı ayrı anlamlarda kullanılmasıdır.

Dilim seni dilim dilim dileyim.

Köpekle dalaşmaktan çalıyı dolaşmak yeğdir (Aksoy, 1988: 23).

4.2.4.7. İstiare (Eğretilme)

Bir sözün gerçek anlamını kaldırarak, benzerliği olan başka bir anlamı eğreti olarak vermektir. Cesur insana “aslan”, kurnaz kimseye “tilki” demekle istiare yapılmış olur.

**Düşmanın karınca ise de hor bakma.*

Çay geçerken at değiştirilmez.

Dikensiz gül olmaz.

Ağaç yaşken eğilir.

4.2.4.8. Mecaz-ı Mürsel (Ad Aktarması)

Benzetme amacı taşımadan, gerçek anlamı dışında başka bir sözcüğün yerine (Parça-bütün, iç-dış, neden-sonuç, yazar-yapıt, yer-insan, yer-olay gibi ilgiler kurularak) kullanma sanatıdır.

Hamama giren terler.

Kefenin cebi yok.

Kendi düşen ağlamaz (Aksoy, 1988: 24).

4.2.4.9. Tezat (Zıtlık Karşıtlık)

Karşıt kavramların anlamı güçlendirmek için bir arada kullanılmasıdır. Zıt kavramlardan birinin gerçek, diğerinin ise mecaz anlamda kullanılmaktır.

Ak akçe kara gün içindir.

Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun.

Güvenme varlığa düşersin darlığa (Aksoy, 1988: 24).

4.2.4.10. İham-ı Tezat

Birden fazla anlamı olan bir sözcüğünün mısra ya da beyit içinde söylenmeyen anlamıyla karşıt anlamı olan bir sözcük arasında ilgi kurularak yapılan iham sanatıdır. İham-ı tezat ise iham sanatı ile tezat sanatının birlikte kullanılmasıdır.

Öksüzün karnına vurmuşlar, vay arkam demiş. (Aksoy, 1988: 25).

4.2.4.11. Akis (Çaprazlama)

Bir cümle ya da dize içindeki sözleri ters çevirerek söylemeye akis denir.

Buldum bilemedim, bildim bulamadım.

4.2.4.12. İstifham (Soru Sanatı)

Anlatımda sorudan yararlanma sanatıdır. Amaç soru sormak değil, okuyucunun dikkatini devamlı kılmaktır.

**El mi yaman, bey mi yaman?*

Erkek aslan aslan da dişi aslan aslan değil mi?

Kabahat ölümlü mi öldürümlü mi?

4.2.4.13. Şibhi İştikak (Türetme)

Aynı kökten türeyen sözcükleri bir arada kullanmaya iştikak denir.

Geç olsun da güç olmasın.

4.2.4.14. Lef-ü Neşr (Açma Ve Yayma)

Dizelerde ya da yazıda bir tür söz simetrisi yapmaktır.

Yaman komşu, yaman avrat, yaman at. Birinden göç, birini boşa, birini sat.

4.2.5. EKSİLTİLİ ATASÖZLERİ

Kimi atasözleri eksiltili anlatım görülmektedir. Yüklemler bulunmaz (Aksoy, 1988: 26).

Örnekler:

Ana hakkı Tanrı hakkı.

Bakarsan bağ, bakmazsan dağ.

Sen sen, ben ben.

4.2.6. ÖYKÜ BİÇİMİNDEKİ ATASÖZLERİ:

Kısa öykü biçimine söylenegelmiş atasözleridir. Örnekler:

Katıra baban kim demişler; dayım at demiş.

Tilkiye tavuk kebabı yer misin demişler; adamın güleceğini getiriyorsunuz demiş.

Yalancının evi yanmış; kimse inanmamış.

4.2.7. ATASÖZLERİNDE DEVRİK CÜMLE:

Daha güçlü bir anlatım katan devrik cümle birçok atasözünde karşımıza çıkmaktadır.

Örnekler:

Say beni sayayım seni.

Açma sırrını dostuna o da söyler dostuna.

Besle kargayı oysun gözünü.

Açtırma kutuyu söyletme kötüyü.

4.2.8. CÜMLE TÜRLERİNE GÖRE ATASÖZLERİ

Mehmet Hengirmen (2002: 430) Türkçe Dil Bilgisi'nde atasözlerini cümle türüne göre sınıflandırır. Bunlar yalın cümle, bileşik cümle, sıralı cümle ve devrik cümledir.

Çalışmanın dil alanında olmasından dolayı anlamsal yönden sınıflandırma yapılacağına dil bilimi açısından sınıflandırma yapılması daha uygun görülmüştür.

Genelde tek yargı bildiren cümleler yalın, iki yargılı olanlar bileşik, ikiden fazla yargı bildirenlerin sayısı az olmakla beraber sıralı cümle olarak adlandırılır.

* Alında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir. (Yalın cümle)

* Kuş uçmaz, kervan geçmez. (Bileşik cümle)

Dost ile ye, iç, alışveriş yapma. (Sıralı cümle)

Gülme komşuna, gelir başına. (Devrik cümle)

Yine çalışma sınıflandırması için kullanılan isim soylu, eylem soylu ve ek eylemli atasözleri için örnek:

Kurt eniği kurt olur. (Eylem)

El mi yaman, bey mi yaman. (İsim)

Sabrın sonu selamettir. (isim soylu sözcüğün “-Dİr, -DUr” eki alarak ve “var, yok” sözcüklerinin eklenerek ek eylem oluşturulmasıdır.) (Hengirmen, 2002: 432).

Son olarak da sınıflandırma için zaman kiplerinden faydalanılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi yoğunluk olarak geniş zaman kipli atasözleri daha fazla görülmektedir.

4.2.9. ESERDE ELDE EDİLEN ATASÖZLERİ VE ATASÖZLERİ İŞARETLERİ

Alında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir. (1)

Yiğidin alnına yazılan gelir. (130) Atasözüne işaret.

Kişinin doğuştan gelen bir alın yazısı vardır. Buna kader denir. Kişi ne yapsa da kaderini değiştiremez.

Altın anahtar her kapıyı açar. (3)

...Ahmet Ağanın dilini açacak altın anahtardır.” (169-170) Atasözüne işaret.

Para olduğunda her güçlük yenilebilir.

Can çıkmadan umut kesilmez. (1)

Ne yapsın Paşa, can çıkmayınca umut çıkmaz. (94) Atasözüne işaret.

1) İnsanların ölümü ve dirilişi Yüce Allah'ın takdirine bağlıdır. Bu bakımdan eceli gelmeyen kimsenin, ölümcül halde de olsa canı çıkmadığı sürece iyileşeceğinden umut kesilmez; 2) İş ve çalışma hayatı için de durum böyledir. Kötü giden, felakete uğrayan işlerin yok olma noktasına gelmiş olsa da düzelmeyeceği söylenemez. Yüce Allah'tan hiçbir durumda umut kesilmez anlamlarını karşılamaktadır.

Denize düşen, yılanı sarılır. (1)

Tesadüfler, can kurtarmak için yılanı sarılmalar başka. (106) Atasözüne işaret.

Son derece tehlikeli bir durumla karşı karşıya gelen, çaresiz kalan, kurtuluş için bir çıkar yol bulamayan kişi, bu kötü durumdan kurtulmak için her türlü yola başvurur. Öyle ki en tehlikeli şeylere bile sarılmaya çalışır, onlardan yardım bekler. Çünkü hiçbir tutar seçeneği kalmamıştır.

Düşmanın karınca ise de hor bakma. (2)

“*Tedbir iyidir. Düşmanın karıncaysa da...*” (96-154) Atasözüne işaret.

Düşmanın ne kadar güçsüz olursa olsun dikkat et, uyanık ol.

El mi yaman, bey mi yaman? (el yaman), (Bey mi yaman, el mi yaman?) (3)

El mi yaman, bey mi yaman? El yaman geliyordu. (45-76-106)

Baştaki ne kadar güçlü görünürse görünsün, asıl güç halktır. Yüzyıllardır örnekleri görülmektedir: Halk mı beye aman dediriyor, bey mi halka? (Değil halk topluluğu, o topluluk arasından adı sanı bilinmeyen bir kişi bile zorba beyin hakkından geliyor.)

Geleceği varsa göreceği de var. (1)

Çıkacağı varsa göreceği de var. (141) Atasözüne işaret.

Kötülük yapmaya kalkışacak olursa karşılığını elbette görür.

Göl yerinde su eksik olmaz. (1)

Göl yerinde su eksik olmaz. (13)

İyiliğin bulunduğu ortamda iyilik, kötülüğün bulunduğu ortamda kötülük bolca bulunur. Aksini beklemek bizi hayal kırıklığına uğratmaz, aslında gerçekleri tekrar hatırlatır.

Gün bugün. (1)

Gün bugündür yavrum. (22)

1) Bugün ne yapabilirsen kazancın odur; 2) Bugün kim işbaşında, kim itibarda ise onun sözü geçer.

İnsanoğlu çiğ süt emmiş. (4)

İnsanoğlu çiğ süt emmiş. Güven olmaz. (133-170)

İnsanlardan tam bir doğruluk beklenmez.

İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara (1)

İsteyenin bir yüzü... (77) Atasözüne işaret.

Darda kalanın, ihtiyacı olanın, bir şeyi başkasından istemesinde utanılacak bir yan yoktur. Birinden bir şey istemek zorunda kalmak elbette hoş değildir, kişi isteğini utanıp sıkılarak söyler. İmkânı olduğu halde isteği yerine getirmeyen kişinin daha çok utanması gerekir. Kişi bencillik yapmış, yardımlaşmamış, ayıp etmiş olur. Ancak yardım yapacak kişi de isteyenin gerçekten ihtiyacı olup olmadığını öğrenmeli, duygu sömürsü yaparak dilenenlere karşı dikkatli olmalıdır.

Kurt eniği kurt olur. (Kurdun oğlu akıbet kurt olur.-Kurt enüğü yine kurt olur.)

(2)

Ta ezelden beri kurt eniği kurt olur. (13-31)

Kişi sonunda kendi karakterini, aslını, düşüncesini atalarına benzer biçimde ortaya koyar.

Kuş uçmaz, kervan geçmez. (2)

Bu kuş uçmaz dağlarda ne işleri var?(15-172) Atasözüne işaret.

Kimsenin uğramadığı ıssız ve sapa yer.

Sabrın sonu selamettir. (1)

Sabrın sonu selamet. (24)

Karşılaştığı güçlükleri sabırla yenmeye çalışan kimse, sonunda başarıya ulaşır.

Su testisi su yolunda kırılır. (1)

Su testisi su yolunda kırılır... (28)

Bir kişi amaç edindiği işte kazaya uğrar.

Şeriatın kestiği parmak acımaz. (1)

“Şeriatın kestiği parmak acımaz. Varın sağ olun,” (130)

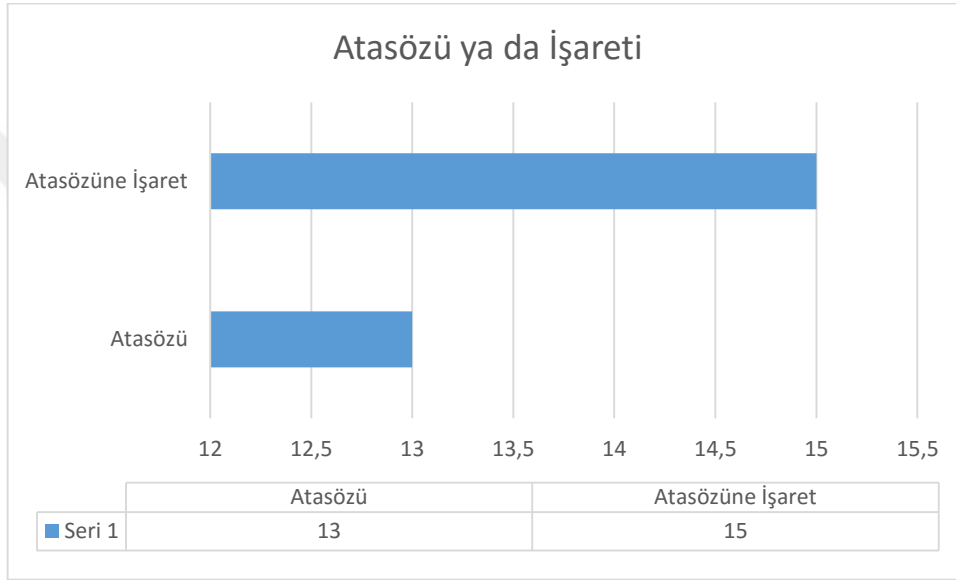
Kanunların uygun gördüğü cezaya katlanmak gerekir.

Tilkinin dönüp dolaşıp geleceği yer, kürkçü dükkanıdır. (1)

Dönüp dolaşıp döneceği yer bu boğazdır. (72) Atasözüne işaret.

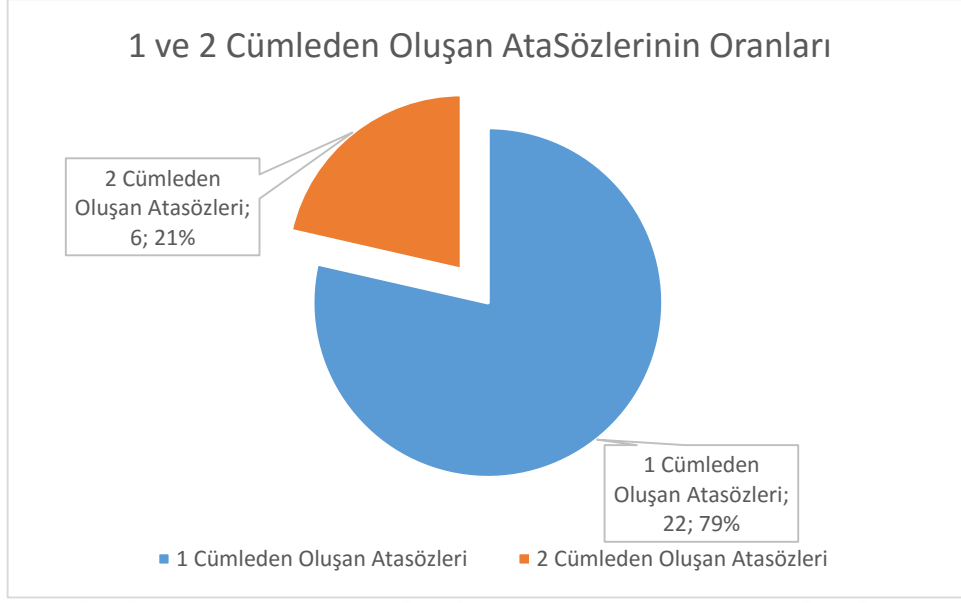
Kişi ne kadar kendi bildiği gibi yaşarsa yaşasın, meslek veya alışkanlık gereği olan bir sonuçtan kaçamaz. Daha önce kopup ayrılmış olsa da, kişi bağlı olduğu çevreye, işe veya bir alışkanlığa eninde sonunda, şu ya da bu sebepten ötürü döner. Tilkilerin derisi genel olarak kürk yapımında kullanılır. Yani tilki ne kadar yaşasa da sonunda derisi kürkçüye gelir.

4.2.10.ESERDE TESPİT EDİLEN ATASÖZLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

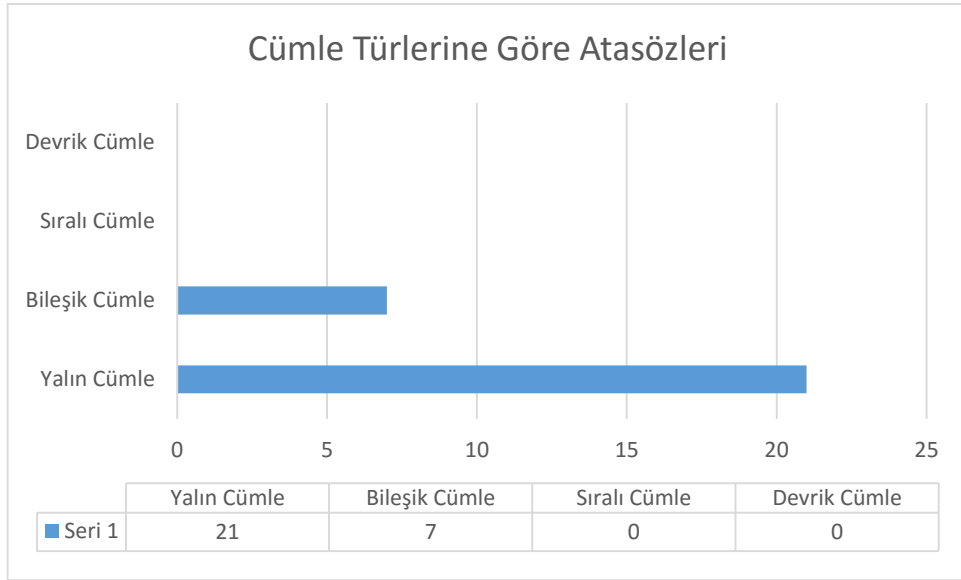


Çalışmada elde edilen veriler yapısal bir bozukluğa uğramadan ve eksiltili olarak kullanılmayan atasözlerini “Atasözü” olarak kabul edilmiştir. Atasözlerini anımsatan ve asıl sözün eksiltili kullanımları da “Atasözüne İşaret” olarak kabul edilmiştir.

Eser içerisinde 18 adet atasözü varlığı tespit edilmiştir. Yine eser boyunca tekrarları ile toplamda 28 adet atasözü bulunmuştur. Böylece elde edilen veriler ışığında eserde tespit edilen Atasözüne işaret unsuru 15 iken, kalıpsal bir değişikliğe uğramadan geçen atasözü sayısı 13 adet olarak tespit edilmiştir.

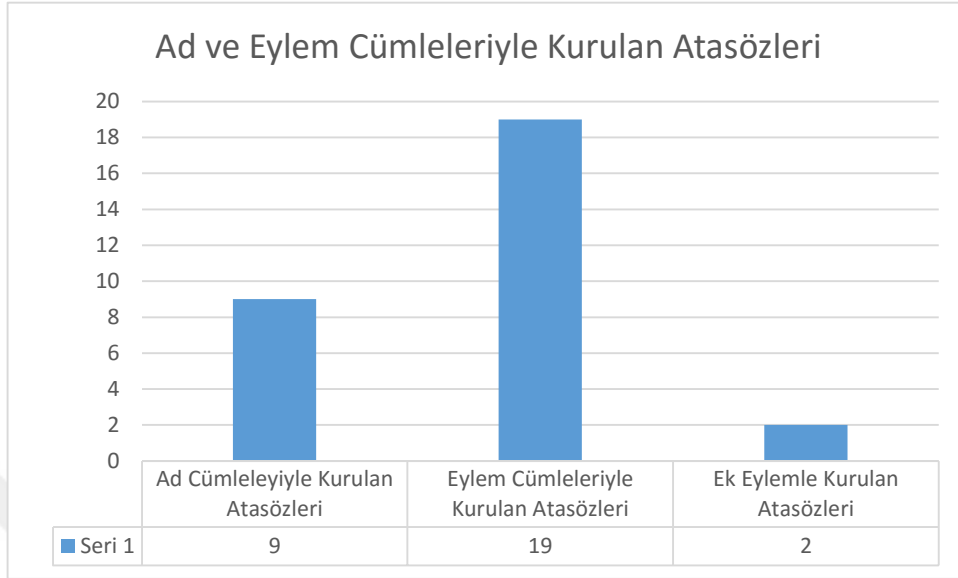


Atasözlerinin yapısı içerisinde bir ya da iki cümleden kurulu atasözlerinin yoğun olduğunu ve daha fazla cümleden oluşmaların dağa az görüldüğü belirtilmişti. Bunun neticesinde bu eserde tespit edilen atasözleri içinde iki cümleden daha fazla cümleden oluşan atasözünü tespit edilememiş olmakla beraber çoğunluğu oluşturan atasözlerinin bir cümleden oluşan atasözleri olduğu söylenebilir. Sadece 6 adet 2 cümleli atasözünü barındıran eser 22 adet bir cümleli atasözünü barındırmaktadır.

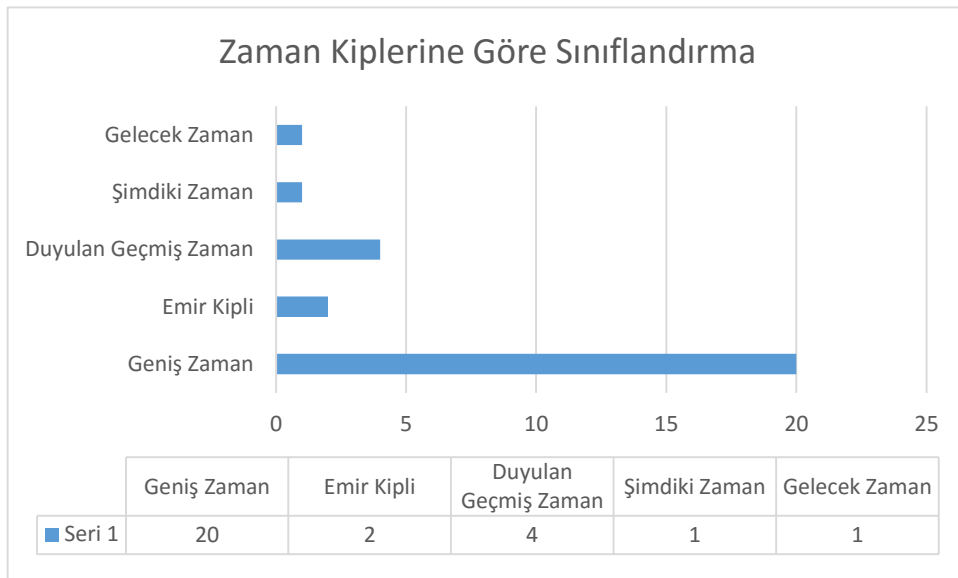


Genelde tek yargı unsuru bulunduran atasözlerinin yalın cümle olduğu bilinmektedir. İki yargılı olanlar bileşik, daha fazla yargı içerenler ise sıralı cümle olarak “Cümle Türüne Göre Atasözleri” başlığı altında değerlendirilmiştir. Devrik cümle olanları içinde ek bir başlık atılmıştır. Elde edilen veriler ışığında eserde devrik cümle ve sıralı cümle türlerine

uyan atasözü tespit edilememiş ve pastadaki payın çoğunluğunu 21 adet ile yalın cümle oluştururken 7 adet de bileşik cümle türüne uyan atasözü tespit edilmiştir.



Yine cümleler üzerinde ad ya da eylem soylu cümleler olarak bir değerlendirilme yapılmıştır. Bunun sonucu olarak 9 adet ad cümlelerinden oluşan atasözü tespit edilirken 19 adeti eylem soylu cümleden oluştuğu görülmüştür. Ek eylemle kurulan sözcükler genelde isim soylu sözcüklere getirilen “-Dir” eki ile olduğundan isim soylu 2 atasözünün aynı zamanda ek eylemle kurulan atasözü olduğu da tespit edilmiştir.



Son olarak da Nadir İlhan'ın (2019), *Türk Halklarının Ortak Dil Mirası: Atasözleri* bildirisinde dile getirdiği gibi, zaman kipleri açısından, bu çalışmada da tespit edilen atasözlerinin büyük bir oranı geniş zaman kipli olduğu görülmektedir. Sayısal değerler

olarak 20 adet geniş zaman, 2 adet emir, 4 adet duyulan geçmiş zaman, 1 adet şimdiki zaman, 1 adet de gelecek zaman ekleri ile atasözlerinin eser içerisinde yer aldığı söylenebilir.

4.3. DEYİMLER

Ömer Asım Aksoy deyimleri oldukça yoğun bir tanımla işlemiştir. Oysa İsmail Parlatır deyimleri daha basit ve anlaşılır tasnif etmiştir. Söz varlığında deyimlere hangi yönleri ile bakılabileceği Ömer Asım Aksoy'un tanımlamalarından yararlanarak göz geçirildikten sonra *Çakırcalı Efe* adlı eser İsmail Parlatır'ın bakış açısı ile sınıflandırılmıştır.

4.3.1. DEYİMLERİN ÇEŞİTLERİ

Deyimler, özel nitelikleri (ya da yan özellikleri) bakımından çeşitli kümelere ayrılabilirler. “Özel nitelikleri” sözüyle belirtilmek istenilen şey, onların (ulusal ruh, düşünüş, zevk, yaşayış, tarih, eğitim, kültür, âdet, gelenek, inanç, dünya görüşü... gibi) çeşitli yönlerden inceleme konusu olabilecek değerleri değil, dil yapıdan, kuruluş ve anlamlar açısından deyimler için belirtilen genel niteliğin yanı sıra gösterdikleri yan niteliklerdir (Aksoy, 1984: 403).

Aşağıda böyle bir kümeleme denenmiştir:

4.3.1.1. Anlatım Özgünlüğü Bulunan

Kavramları, mecazen, sanatsal bir anlatım güzelliği ile yansıtan, kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da cümlelerdir, örnekler:

Göz kulak olmak.

Kan ağlamak.

Tereyağından kıl çeker gibi.

Çantada keklik.

Çorbada tuzu bulunmak.

Diken üstünde durmak.

Göze batmak.

Gün görmüş.

Kılı kırk yarmak.

4.3.1.2. İki yargılı ve Uyaklı

Anlam bakımından gerekli olmayıp sadece ahenk ve uyak için getirilmiştir. Örnekler:

Anca beraber, kanca beraber.

Ayrarı yok içmeye, atla gider sıçmaya.

Doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı.

Herkes gider Mersin'e biz gideriz tenine.

İki arada bir dere.

Saldım çayıra, Mevlâ kayıra.

Yere bakan yürek yakan.

4.3.1.3. Öykücük ve Konuşma Biçiminde Olanlar

Konuşma biçiminde ya da öykücük biçimindedirler, örnekler:

— *Bırak. —O beni bırakmıyor.*

— *Cehenneme kira var. —Paradan haber ver.*

Deveye “boynun eğri” demişler; “nerem doğru ki?” demiş.

— *Tencere dibin kara. — Seninki benden kara.*

4.3.1.4. Bir Olayı İmleyenler

Bir olaya ya da öyküye dayanan deyimlerdir, örnekler:

Altından Çapanoğlu çıkmak.

Buyurun cenaze namazına.

Karamanın koyunu, soma çıkar oyunu.

Lamı cimi yok.

4.3.1.5. İnanışa ve Geleneğe Dayananlar

Âdetleri, inanışları, gelenekleri bildiren deyimlerdir. Örnekler:

Günahına girmek.

Tuz ekmek hakkı.

Vebali boynuna.

Cinleri başına çıkmak-

Dut yemiş bülbüle dönmek.

Söz kesmek.

Yası benzemesin.

4.3.1.6. Bir Kavramın Kalıbı Olanlar

Bir kavramı belirtmek için kurulan, kalıplaşmış söz topluluğudur. Örnekler:

Belli başlı.

Bir bu eksikti.

Bundan böyle.

Canı sağ olsun.

Ne de olsa.

Ne var ne yok.

O gün bu gün

Olan oldu.

Olur şey değil.

4.3.1.7. Özel Biçimde Kurulmuş Olanlar

Belli dilbilgisi kuralları ile değil, özel biçimlerle kurulmuş olan deyimler, örnekler:

Ara sıra- Az daha - Başlı başına - Bire bir - Biz bize - Boku bokuna - Boşu boşuna - Boş yere - Boylu boyunca - Günden güne-Her ne kadar-Hiç olmazsa-İnan olsun - İnceden inceye - Kendi kendine - Kim kime - Körü körüne - Oldum olası- Tek başına - Uzun uzadıya - Yan yana - Yarı yarıya -Zoru zoruna... (Aksoy, 1984: 412).

4.3.1.8. Eksiltili Anlatımlar

Birkaç sözcüğü söylenmemiş söz öbeğidir, örnekler:

**Az çok (Az da sayılsa, çok da sayılsa)*

**Baştan ayağa (... değin)*

Bilir bilmez (Bilir de olsa bilmez de)

Bugün yarın (Ya bugün ya yarın)

Buyur etmek (Buyur diye konukseverlik etmek)

El etmek (El ile işaret etmek)

**Er geç (Erken ya da geç olarak)*

Göze göz dişe diş (Göze karşılık göz...)

Göz etmek (Göz ile işaret etmek)

İster istemez (İster olarak da istemez olarak da)

İyi kötü (iyi de olsa kötü de)

Kaş göz etmek (Kaş ve gözle işaret etmek)

Laf aramızda (... kalsın)

Ne fayda (Ne faydası var)

**Ne olur ne olmaz (Kimse bilmez...)*

4.3.1.9. İkilemeler

Deyimlerin bir türü de ikilemelerdir, örnekler:

*Boy bos - Delik deşik - Eski püskü - Hır güür - Kaba saba - Konu komşu - Muin kırın
- Paldır küldür - Soy sop - Sürü sepet - Süs püs - Şaka maka - Teker meker - Yalan dolan -
Yorgun argın...*

Bir sözcüğün yinelenmesiyle oluşan ikilemeleri deyim saymıyoruz. Örnekler:

*Ağır ağır -Ayrı ayrı - Az az - Bol bol - Çatır çatır - Didik didik - Gürül gürül - İçin
için - Öyle öyle - Sıra sıra-Şakır şakır - Tıkır tıkır - Üçer üçer - Yer yer... (Aksoy, 1984:
414).*

4.3.1.10. Özel Yardımcı Eylemlikle Kurulanlar

Bir sözcüğün eylemlikle (masterla) kurulmasından oluşmuştur. Bunların deyim sayılmasının nedeni, o sözcüğün sadece o eylemlikle bir araya gelmesinden belli bir anlamın ortaya çıkması, başka bir eylemlikle o anlamın verilememesidir. Örnekler:

Çok olmak - Damarına basmak - Güneş doğmak-(batmak, tutulmak) - Namaz kılmak - Öne sürmek - özen göstermek - Rahatına bakmak - Sıkıntı çekmek - Sona ermek - Sonuç almak - Tadına varmak - Taş kesilmek - Uygun bulmak (görmek) - Üstüne düşmek - Yağmur yağmak (başlamak, durmak, dinmek, kesilmek) - Yas tutmak - Yola düşmek (çıkılmak, düzılmek) (Aksoy, 1984: 414).

4.3.2. DEYİMLERİN SINIRI

Kimi çeşitlere deyim demeyip ayrı adlarla ananlar bulunabilir. Hangi çeşitten olursa olsun, deyim ve ona benzeyen kalıplaşmış, sıradan bir söz, kimileyin birbirlerine o denli yaklaşırlar ki bunları deyim mi yoksa öteki kalıplaşmış söz mü saymak gerektiği kolayca söylenemez ve deyimlerle birleşik sözcükler, deyimlerle süslü, özgün sözler, deyimlerle bayağı sözler, deyimlerle terimler, deyimlerle dualar, dilekler, ilençler birbirlerine karıştırılır. Bununla birlikte ayırıcı nitelikleri çok belirgin olan söz çeşitlerinin sınırları hemen hemen kesinlikle çizilebilir (Aksoy, 1984: 415).

4.3.2.1. Deyimler ve Bileşik Sözcükler

Birleşik Sözcük, birden çok sözcüğün bitişirilerek tek sözcük gibi yazılmış biçimidir. Birleşik sözcüğü oluşturan sözcükler, öylesine kaynaşmışlardır ki yazılışlarını olduğu gibi anlamlarını da ayrı ayrı düşünemeyiz, örneğin:

İki parçaya ayrılamayan “kabadayı” bileşik sözcüğünde “dayı” anlamını yitirmiştir.

Fakat öyle sözcüklerle karşılaşılır ki bitişik mi, ayrı mı yazılması doğru diye çelişkiye düşülür. “Baldırı çıplak” sözünü bitişik mi, ayrı mı yazılması gerekir diye çelişki yaşanılır. İki sözcük olarak yazılırsa deyim, tek sözcük biçiminde yazılırsa birleşik sözcük sayılmaktadır (Aksoy, 1984: 416).

Cümle biçiminde olmayan deyimlerden kimisi, zamanla kaynaşarak bileşik sözcük kimliğini kazanmaktadır. Öyle ki bir yapıtın sekiz on yıl ara ile çıkan iki baskısından birincisinde deyim sayılarak ayrı ayrı yazılmış olan birtakım sözcük öbekleri, ikincisinde bileşik sözcük sayılarak bitişik yazılmaktadır. Bu tutarsızlıklar ya bileşik sözcüklerin eski yazı ile

ayrı yazılır olmasından kalma bir alışkanlıktan, ya da yeni yazınım ve dilbilgisi kurallarının oluşum döneminde bulunmasından ileri gelmektedir, örneğin 8. baskı (1975) “*Yazım Kılavuzu*” da *abuk sabuk, bölük pörçük, dedi toplu, kem küm, konu komşu, ufak tefek* gibi ikilemeler ayrı yazılmıştır da aynı nitelikte olan *çar çur, çör çöp, deli dolu, iri yarı*, ikilemeleri bitişik yazılmıştır (Aksoy, 1984: 416).

Yapıları birbirine benzeyen *açık kalpli, ağır başlı, iyi kalpli* sıfat tamlamaları ayrı, *açıkgözlü, sıcakkanlı, soğukkanlı*, sıfat tamlamaları bitişiktir (Aksoy, 1984: 417).

4.3.2.2. Deyimler ve Süslü Sözler

Her süslü söz de deyim değildir. Deyimler bayatlamayan özelliğe sahipken, deyim sayılan ve deyime benzeyen bazı süslü sözler zamanla bayatlamaya mahkum kaldıkları görülmektedir. Örneğin şu örnekler deyim sayılmamaktadır:

Ayrılık ateşi - Badem (kömür, üzüm, ahı) gözlü - Baygın bakışlar - Dudu dilli - Durum muhakemesi - Fidan boylu - Güler yüzlü - Kalem kaşlı-Kiraz dudaklı- Servi boylu...(Aksoy, 1984: 417)

4.3.2.3. Deyimleşmekte Olanlar

Dilin sürekli geliştiği birçok kişi tarafından kabul edilmektedir. Bu gelişim neticesinde bir zamanlar sadece süslü söz olarak kabul edilen sözlerin çok güçlü olanları deyim düzeyine yükselmektedir. Örnekler:

Ağırlığını koymak - Beyin yıkamak - Dar boğaz - Gölge düşürmek - Kızağa çekmek - Kilo almak - Yatırım yapmak... (Aksoy, 1984: 418).

4.3.2.4. Deyimler ve Bayağı Sözler

Özgünlüğü, güzelliği ve ahengi bulunmayan bazı sözlerin deyim olmasalar da, deyim olarak adlandırıldığını da görülmektedir.

Adama benzemek - Bez bebek - Cepte cephanе tükendi - Çulsuz tazı - Feleğe baş eğmez - Hanım iğnesi - Hasta çorbası - İnadı inattır - İt sürüsü - Keyfince gitmek - Kış güneşi - Kumda oynasın - Ne dost belli ne düşman - Pırlanta değerinde - Sarı çıyan...(Aksoy, 1984: 418).

4.3.2.5. Deyimler ve Terimler

Deyimlerle terimlerin ayırt edilmesi gerekmektedir.

İki ve daha çok sözcükten meydana gelen ve bitişik yazılmayan terimler, kuruluş yönünden deyimlere benzerler. Bunları ayırt ederken kavram ve görevlerine bakmak gerekir:

Anlatım yitimi (Ruhbilim)

Asma kilit, köprü kat (Teknik)

Doğru orantılı (Matematik)

Dolaylı tümleç (Dilbilgisi)

Eşkenar üçgen (Geometri)

Güdümlü sanat (Güzel sanatlar)

Renk körlüğü (Hekimlik)

Kimi terimler sık sık kullanıldıklarından deyim yapısına bürünmektedirler. Bu nedenle bunlar Terimler listesinde de, deyimler listesinde de yer alabilirler, örnekler:

Açık oturum - Aşağılık duygusu - Canlı yayın - Kara borsa - Kısır döngü- Rest çekmek - Yüz görümlüğü... (Aksoy, 1984: 420).

4.3.2.6. Deyimler ve Dualar, Dilekler, İlençler

Deyimlerle dualar, ilençler ve dileklerin iç içe geçtiği bilinmektedir.

Dualar ve İlençler, iyi ve kötü dileklerin, deyimler ise ayırım yapmadan herhangi bir kavramın kalıplaşmış söz topluluklarıdır. Eğer bir dua ya da ilenci oluşturan söz topluluğu, onun deyim sayılmasına elverişli bir anlatım özgünlüğü, güzelliği ve çekiciliği taşıyorsa o dua ve ilenç konu bakımından özel adını taşımakla birlikte deyim de olur. Örnekler:

Başını yesin - Kurban olayım - Yolun açık olsun...

Bu nitelikte olmayan dua ve ilençlerin deyim sayılmaması doğru olur (Aksoy, 1984: 421):

Allah kolaylık versin-Allah korusun - Eli kırılınsın - Lanet olsun...

4.3.3. ESERDE TESPİT EDİLEN DEYİMLER

Tespit edilen deyimlerin karşıladıkları kavramlar sözlüklerden elde edilmiş verilere dayanmakla beraber eser içerisinde karşıladıkları kavramlar dikkate alınmamıştır. Sadece eser içerisinde karşıladıkları kavramlar dikkate alınmayarak, çalışma söz varlığı üzerine

genel bir çalışma olarak nitelendirilebilir. Yine de eser içerisinde hangi anlamda kullanıldı ise o anlamın sözlük karşılığı normal yazılırken alternatif olarak verilen sözlük karşılıkları parantez içinde gösterilmiştir. Böylece parantez içindeki kavramlar incelenen metin için geçersiz sayılmıştır. Eğer aynı atasözü birden fazla kavramı karşılıyorsa her birine çalışılan eserden ayrı örnek verilmiştir.

Örnek cümleler ise eserde geçtiği gibi alınmış imla ve yazım hataları düzeltilmemiştir. Böylelikle basım hataları da tespit edilmiş olmaktadır.

Tarama kolaylığından ve TDK'nın daha kapsamlı olduğu düşünülmesinden dolayı deyimler için veriler TDK'nın online Atasözleri ve Deyimler Sözlüğünden elde edilmiştir ve bunlara atıfta bulunulmamıştır. Bunların dışında diğer yayımlanmış kaynaklardan yararlanılmıştır ve atıflarda bulunulmuştur. Yayımlanmış kaynaklarda bulunamayan deyim olduğu düşünülen, deyimleşmekte olan ya da günümüzde deyim olarak yer alan veriler de (URL10: <https://www.dersimiz.com/deyimler-sozlugu/>)'den tespit edilmiştir.

Verinin TDK'nın online sözlüğünde bulunamaması ve diğer sözlüklerde var olması, sözlüğün içeriğinde eksiklik olması açıklamasının yanı sıra sonradan yapılan çalışmalar sonucu verinin deyimler tasnifinden çıkarıldığı anlamına da gelebilir. Çalışma verinin tespit edilebilirliği üzerine olup ayrıntılar için farklı bir çalışma gerekmektedir.

(başı) dara gelmek (1)

1) Mecbur olmak; 2) (Aceleye gelmek.)

Başları dara gelince, bir saatlik bir yere on beş dakikada varmalarıdır. (50)

(başına) bir hâl gelmek (1)

Kötü bir duruma uğramak, ölüm ihtimali olmak.

“Söyleyin bir hal mi geldi Alinin başına?” (134)

(bir durum birinin) sinirine dokunmak (1)

Hoşuna gitmemek, sinirlendirmek.

Arkadaşları, “ko git başını kurtar, biz nasıl olsa yandık,” demişler. Posluya dokunmuş bu. (52)

(bir işe) eli yatmak (3)

Eli alışmak.

Dağdan indiklerinde Memed biraz olmuş, eli tüfeğe yatmıştı. (14-20-149)

(bir işin) içinden çıkmak (1)

Karışık bir işin güçlüklerini yenebilmek, üstesinden gelmek.

Sen efesin şimdiden. Çıkılmaz içinden. Şimdi gitsek köye, sarılsak sabanın kulpuna, beş paralık haysiyetimiz kalmaz. Rahat bırakmazlar. (29)

(bir işin, bir kimsenin) arkasına düşmek (takılmak) (4)

1) Birini gözden ayırmayarak arkasından gitmek; 2) (Bir işi sona erdirmek için sıkı çalışmak.) (Parlatır, 2008: 104)

...kendisini öldürmek için arkasına düşenlere kıymıştı. (47-84-110)

(bir söz, birilerinin) ağzında çalkalanmak (1)

Üzerinde çok konuşulmak.

Hapisane ne olacak diye çalkalanıyordu. (Eksiltili kullanım mevcut) (24)

(bir şey birinin) zoruna gitmek (3)

Onuruna dokunmak, gücüne gitmek.

Çakırcalıya yenilgisi Kara Sait Paşa gibi mağrur bir kumandanın zoruna gitmişti. (85-90-111)

(bir şey için veya bir şeye) deli olmak (3)

1) Çok sevmek, sevinmek; 2) Çok sinirlenmek; 3) Delirmek.

Hırsından deli olacak.

Sait Paşa deli olmazsa, bana da Çakırcalı demesinler! Kuşanın.

Sevinçten deli oluyordu. (21-96-114)

(bir şey, bir sevi) ağır basmak (1)

Taşıdığı özellikler üstün gelmek, bir işte gücü ve etkisi üstün gelmek.

Hükümet de ağır basar. (73)

(bir şeyde, kişide) hayır kalmamak (1)

İşe yarar durumu kalmamak, artık işe yaramaz olmak.

Sonra yavaş yavaş ayıktı ama, artık adamda hayır kalmamıştı. (26)

(bir şeyden) baş / başını alamamak (1)

Çok uğraştıran bir konu yüzünden vakit ve fırsat bulamamak.

İşten başını alamaz. (63)

(bir şeyden) ileri gelmek (1)

Oluşmak, meydana gelmek, neden olmak, bağlı bulunmak.

...belki de hapistekilerin ona bunu yakıştırmalarından ileri gelmişti bu söylenti. (26)

(bir şeyden) söz etmek (1)

O şey üzerinde konuşmak.

Bazı yerlerde, benim aleyhimde olmadık sözler ediyormuşsun. (104)

(bir şeye) ... gözüyle bakmak (2)

Yerine koymak.

Bir çalıkakıcı gözüyle bakarlar. (37-69)

(bir şeye) elini (bile) sürmemek (1)

1) Eliyle dokunmamak; 2) (mec. hiç karışmamak, bir şey yapmamak); 3) (mec. bir işi kendine yakıştırmayarak tenezzül etmemek); 4) (mec. ilgi göstermemek.)

Az sonra yemek geldi. Çavuş elini bile sürmedi. (11)

(bir şeye) yüzü olmamak (2)

(bir şeye) Yüzü olmamak.

Elaleme bakacak ne bende yüz var, ne onda... (31-77)

(bir şeye, bir kimseye) yazık olmak (2)

Boş yere zarar verilmek.

“Gelme Hüsnü Efendi. Yazık olur sana. Aramızda tuz ekmek var. Gelme!” (48-134)

(bir Şeye, kimseve) vazık etmek (1)

Boş yere zarar vermek.

“Rüştü,” dedi, “Osmana yazık ettin.” (177)

(bir Şeyi) geri vermek (2)

Aldığı yere veya kimseye vermek, iade etmek. (Parlatır, 2008:390)

Çakırcalı tüfeği yerden aldı Hacı Mustafaya geri verdi... (41-100)

(bir Şeyi) hazır etmek (1)

Hemen kullanabilecek duruma getirmek. (URL9)

...yarısını da yarın hazır edeceğini söylediğini, Efeye söyledim. (171)

(bir Şeyi) hedef almak (1)

1) Nişan almak; 2) (Ulaşılmak istenen amaca göre davranmak.); 3) (Bir kimseyi, bir yeri yıpratmak, eleŐtirmek amacıyla karşısına almak.)

Birbirlerini tahrik edip hedef almak için ha bire sövüŐüyorlardı. (65)

(bir Şeyi) mesele yapmak (1)

Önemsiz bir Şeyi önemli bir sorun durumuna getirmek.

Bunu bir yiğitlik meselesi yapma. (19)

(bir Şeyin-kişinin) altında kalmak (1)

1) Ezilmek; 2) (mec. karşılığını verememek.)

...Mutatların evleri önünde görenlerde bir kaçış başladı ki, olmayagörsün. Birbirini ezen ezene. Düşüp ayaklar altında kalan kalana. (120)

(bir Şeyin-kişinin) çaresine bakmak (2)

Gerekeni yapmak, çözümlü yolu aramak.

Sonra Efeyle onların bir çaresine bakarız, dedim. (11-70)

(bir Şeyin-kişinin) gözü kör olsun (1)

1) Bazı zorunlu durumlarda zararı istemeyerek kabullenmeyi anlatan bir söz; 2) (Gereksinim duyulan Şeyin yokluğunda söylenen bir söz.)

“Gözün kör olsun Çoban,” diye bağırdı. ... (68)

(bir şeyin-kişinin) pençesine düşmek (4)

Yakalanmak.

Bir kere pençemize düşürdük onu. (29-123-140-174)

(bir şeyin-kişinin) yerini tutmak (2)

1) Bulunmayan bir nesnenin ya da kişinin yerini almak, onu aratmamak; 2) (Görevinden ayrılan birinin yaptığı işi yapabilmek.)

Gençler bilmezler, o devirlerde Reji teşkilatı vardı. Şimdiki Tekel İdaresinin yerini tutardı. (21-158)

(bir şeyle veya biriyle) başa çıkmak (9)

Bir şeye gücü yetmek.

Bunlarla başa çıkacak kuvvet yok bizde. (57-63-73-75-124-150-158-161-162)

(bir yer) adam almamak (2)

Son derece kalabalık olmak.

Kasabanın sokakları adam almıyordu. (61-130)

(bir yer) zindan olmak (1)

Yaşanmaz, huzursuz, rahatsız, zevk alınmaz duruma gelmek.

Efesiz dağ onlara zindan olurdu. (58)

(bir veri) sel götürmek (2)

1) Çok yağmurdan dolayı bir bölgede, yollar zor geçilir duruma gelmek; 2) (Çok yağmur yağmak.)

Bu köprüyü sel götürdü. Dert mi ararsın!.. (138)

(birbirini) çekememek (2)

Kıskanmak (URL9).

Çakırcalıyı çekemeyen, ona düşman hangi efe var? (Eksilteli kullanım) (49-64)

(biri) çok olmak (4)

Haddini aşarak karşısındakini usandırmak.

Bu Çakırcalı çok oluyor. (63)

(biri) fena olmak (1)

1) Hasta gibi olmak, fenalaşmak; 2) (Kötüleşmek); 3) (Çok üzülme, bozulmak.)

Mektubu alan Sait Paşa hiddetinden fena olur. Bu da nasıl iş? (88)

(birinde) şafak atmak (2)

1) Korku ve telaşa kapılmak; 2) Öfkelenmek; 3) (Birden önemli bir durumla karşı karşıya olduğunu anlamak).

Başıyla bir anladım işareti yaptı. Hacı Mustafaya gelince onda şafak atmıştı. Bir ordu geliyordu.

Delikanlıda şafak atmıştır. Paşa bu işe şaşmış kalmıştır. (101-145)

(birine) diş bilemek (2)

Kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir bir durum almak.

Memede diş biliyordu. (24)

(birine) haddini bildirmek (1)

Sert bir karşılıkla usandırmak, yola getirmek, cezalandırmak.

Şimdi döneyim diyorum, yakınlardadırlar nasıl olsa, şunlara hadlerini bildireyim. (11)

(birine) kan kusturmak (1)

Çok eziyet çektirmek.

Efemiz öldükten sonra, ağalar, beyler, efeler, çalıkakıcılar kan kusturdu bize. (43)

(birine) karşı durmak (1)

Direnmek, dayanmak.

...koca bir imparatorluğa tek başına karşı durdu. (106)

(birine) korku salmak (1)

Korkutmak.

Arnavutu diri diri yakışı da ortalığı allak bullak etmiş, dört bir yana korku salmıştı. (45)

(birine) kul köle olmak (2)

Tam bir doğruluk ve özveri ile bağlanarak bütün isteklerini yerine getirmeye hazır olmak.

Memed dağda oldukça, köylü ona kul köle olacaktı. (31-54)

(birine) zincir vurmak (1)

Elini ayağını bağlamak, özgürlüğünü elinden almak

Yörüğe, Memede zincir vurdular. (26)

(birine, bir şeye) güveni olmak (1)

Güvenmek, inanmak.

...kendine büyük bir güveni var. (154)

(birine, bir şeye) pabuç bırakmamak (1)

Yapacağından vazgeçmemek, hiçbir şeye aldırmmamak, korkmamak.

Kim olursa olsun pabuç bırakacaklardan değildi. (108)

(birini veya bir şeyi) kurşun tutmak (2)

Kurşuna hedef olmak, kurşun değecek gibi olmak.

Kurşun tutsa parça parça edeceklerdi. (123)

(birini veya bir şeyi) kurşun yağmuruna tutmak (1)

Çok sayıda ve sürekli kurşun atmak.

Paşa bizi kurşun yağmuruna tutsa... (71)

(birini) adamdan saymak (1)

Bir kimseye gereğinden fazla değer vermek, saygı duymak.

...Hacı kimse bizi adamdan saymaz. (36)

(birini) anasından doğduğuna pişman etmek (1)

Çok eziyet etmek, çok üzme, bezdirmek.

...*Şu Sait Paşayı oynatmak, anasından doğduğuna pişman etmek gerek. (91)*

(birini) avucunun içinde tutmak (1)

Ona istediğini yaptıracak güçte olmak.

...*Sait Paşa avucunun içindedir. (72)*

(birini) gafil avlamak (1)

Umulmadık, beklenmedik bir zamanda yakalamak, zor duruma düşürmek.

“*Bey,*” diyordu, “*Bey, gafil avladın. Benden çekindiğin şeyiaları olmasaydı...*”

(155)

(birini) gözü ısırma (2)

Bir kimseyi tanıyacak gibi olmak.

Gözüm ısırıyor seni. (168)

(birini) haraca kesme (1)

Zorbalıkla para koparmak veya çıkar sağlamak.

Ortalığı haraca kesmiş. (153)

(birini) kanadı altına almak (1)

Korumak, himayesine almak.

...*Memedi kanatlarının altına almış, ona babasızlığını unutturmuştu. (13)*

(birini) kurşuna dizme (1)

1) Öldürmek; 2) (Verilen ölüm cezasını askerî bir kıtanın attığı kurşunlarla yerine getirmek.)

...*ikisini de orada kurşuna dizersiniz. (172)*

(birini) parmağında oynatma (1)

Her istediğini yaptırmak, kukla gibi kullanmak.

...*Paşayı parmağına takmış oynatıyor babam oynatıyor. (70)*

(birini) rezil etmek (2)

İsteyerek veya istemeyerek birini çok utanacak güç bir duruma sokmak.
Efemi sizin gibilerine rezil ettirmem. (83-91)

(birini) şaşkına çevirmek (1)

Şaşırtmak.

...insanları şaşkına çeviren Çakırcalının bu çabuk hareketidir. (107)

(birini) telaş almak (8)

Herhangi bir sebeple heyecanlanmak, endişelenmek, acele etmek.

Hükümeti, Hasan Çavuşu telaş almıştı. (9-26-59-73-167)

(birini, bir şeyi) salık vermek (1)

1) esk. Haber vermek; 2) (Tavsiye etmek).

...Mustafa Ağanın evde olup olmadığını bize salık versin. (37)

(birinin veya bir şeyin) üstüne yüklenmek (4)

1) Saldırmak; 2) (mec. Israr etmek.)

Müfrezenin arka kanadı açıldı. Birden üstüne yüklendi. (51-70-119-176)

(birinin) ağzını bıçak açmamak (3)

Üzüntüsünden söz söyleyecek durumda olmamak.

Ağzını bıçak açmıyordu. (55-60-134)

(birinin) aleyhine dönmek (2)

Destek vermekten vazgeçip karşı duruma geçmek.

Halk dayak yedikçe hükümetin aleyhine döner. (89-93)

(birinin) başına gelmek (6)

Beklenmedik, şaşırtıcı bir olay veya durumla karşılaşmak.

Dağa çıktı çikalı böylesi başına gelmemişti. (11-77-110-132-162)

(birinin) gözünü korkutmak (1)

Yıldırmaq.

O dümdüz ovalar gözümüzü korkutur. (172)

(birinin) gözünün (gözlerinin) içine bakmak (3)

1) Buyruğunu yerine getirmeye hazır bulunmak; 2) (Bir kimsenin üstüne titirmek); 3) (Bir arzunun gerçekleşmesi için gözleriyle birine yalvarmak).

Bütün Ege köyleri emrine hazırdı. Gözünün içine bakıyordu. (119)

(birinin) hatırı için (1)

Bir kimsenin, gönlü hoş olsun diye.

Sana babanın hatırı için bir fiske bile vurmuyacağım. (168)

(birinin) hoşuna gitmek (4)

Beğenmek.

Gelip işi anlatınca hoşuna gitti. (20-61-63-85)

(birinin) işini bitirmek (1)

Öldürmek.

Bir yolunu bulup, işini bitirmeli. (63)

(birinin) kılığına girmek (5)

Onun gibi giyinmek.

Her biri Yörük kılığına girmiş, tüfekleri develere saklamışlar...(76-121-137-167)

(birinin) kılına dokunmamak (2)

Bir kimseye dokunacak, zarar verecek en ufak bir davranışta bile bulunmamak.

...gücüne böbürlenerek, tek kişinin kılına dokunmuyordu. (62-170)

(birinin) öl dediği yerde ölmek, kal dediği yerde kalmak (1)

Onun sözünden çıkmamak.

Hepsi de birinin öl dediği yerde ölecek cinsten. (Eksiltili kullanım) (25)

(birinin) sırtını sıvazlamak (1)

Birini desteklediğini göstermek.

Hacı onun arkasını sıvazladı... (20)

(birinin) üstüne varmak (2)

1) Baskı kurarak bir kimseden bir şey yapmasını istemek; 2) (Saldırmak); 3) (Kadının evli bir erkekle evlenmesi.)

...bekledi durdu da üstüne varamadı Çamlıcalının... Üstüne giderse, töreyi, kendisinin sıkı sıkıya bağlandığı töreyi bozacaktı. (64-66)

(birinin) üstüne yürümek (1)

Korkutmak, yıldırma amacıyla saldıracağı gibi yapmak.

...ovadaki takipçilerin tümü Salihlideki Çakırcalının üstüne yürüdü. (119)

(birinin) yakasını bırakmamak (1)

Bezdirecek kadar üstüne düşmek, rahat vermemek, ısrar etmek.

...o sebepler sonuna kadar da onun yakasını bırakmamıştır. (105)

(birinin) yüreğine oturmak (1)

Çok üzme.

Çakırcalının yüreğine taş gibi oturmuştu. (69)

(biriyle) düşüp kalkmak (1)

1) Erkek kadınla veya kadın erkekle yasa ve töre dışı yakın ilişki kurmak; 2) (Biriyle çok yakın arkadaşlık etmek.)

...avradının kardeşiyle düşüp kalktığını duyan biri... (87)

(biriyle, bir şeyle) ilişki olmamak (1)

Bağlantısı olmamak.

... hükümetle ilişki olan hiç kimse giremeyecek. (77)

(ciğeri) beş para etmez (2)

İşe yaramaz, fayda sağlamaz, hiçbir değeri yok, aşağılık.

Senin babanın tüfeği kanı ciğeri beş para etmezlerin elinde. (14-37)

(etekleri) tutuşmak (1)

Telaşlanmak.

Çakırcalının çıktığını duyan Hasan Çavuş tutuşmuş... (Eksilteli kullanım) (30)

(her şeye) baş sallamak (4)

Her söze onay vermek, karşısındakinin her sözünü uygun bulur görünmek.
(Parlatır, 2008: 163)

“Demek Hacı iş başa düştü.” Hacı başını salladı. (34-35-52-170)

(içi) kan ağlamak (2)

Çok üzüntü duymak.

Memedin içi kan ağlıyordu. (18-132)

(kendi) kendini yemek (7)

Açığa vurmadan gizli gizli üzölmek.

Kendi kendimi yiyorum. (11-19-59-63-69-80-152)

(parayı) avucuna saymak (1)

Peşin olarak ödemek.

On dört kızın avucuna teker teker saydı. (44)

(siz) sağ olun (1)

Ne yapalım, ziyarı yok.

“Şeriatın kestiği parmak acımaz. Varın sağ olun” dedi. (130)

... bir hâl almak (hâle girmek) (5)

... bir duruma gelmek.

Çakırcalının yüzünün böyle alaycı bir hal alması... (29-52-101-102-115)

... gibi yapmak (2)

... imişçesine davranmak.

Efe durur gibi yaptı. Ona döndü. (135-154)

abdest almak (4)

1) Müslümanlar, belli ibadetleri yapabilmek için bir düzen içerisinde bazı organları yıkayıp bazılarını mesh ederek arınmak; 2) (Boy abdesti almak.)

“Bir aptes alıp, namaz kılmalıyım.” (44-55-73)

âciz kalmak (3)

Çok uğraşmasına karşın bir işi yapamamak.

Niçin aciz kalıyoruz? (153-160-162)

aç biilaç (1)

Sürekli olarak aç ve bakımsız. (URL10) ve (Ünlü, 1976: 10)

Gelinim, torunlarım aç bilaç kaldık ortalıkta. (63)

aç kalmak (1)

1) Yoksulluğa düşmek; 2) Karnını doyuramamak.

...öksüzlerim aç kaldıktan sonra, ben niderim Efem? (63)

açık vermek (4)

1) Gizlenmek istenen bir olayı, bir düşünceyi veya durumu elde olmayarak ortaya koymak, açıklamak; 2) (Geliri, giderini karşılamamak.)

Her insanın bir zayıf yönü, açık verdiği bir yan vardır. (113-124-125-163)

adam olmak (4)

1) Bir kişi yetişip topluma yararlı duruma gelmek; 2) (İşe yaramayan bir şey onarılıp işe yarar duruma gelmek.) (Aksoy, 1984: 434)

“Oğlum Memed,” dedi, “büyüdüün, adam oldun. (22-29-33-65)

adım adım (3)

Yavaş fakat sağlam olarak. (Ünlü, 1976: 14)

Dağa çıktığından bu yana Çakırcalıyı adım adım takip etmişti. (94-124-158)

affa uğramak (1)

Bağışlanmak.

Geriye kalanların çoğu ayıngacı ve affa uğramış eşkiyaydı. (158)

ağırina gitmek (3)

Onuruna dokunmak veya gücüne gitmek.

Bu, insanın ağırina gidiyor. (104-152-180)

ağız (ağzını) açmak (6)

1) Konuşmaya başlamak, söz söylemek; 2) (Kesici aletleri keskin duruma getirmek); 3) (Ağır sözler söylemeye başlamak); 4) (Azarlamak, paylamak); 5) (Alık alık bakmak.)

Biliyordu ki ağzını açsa kurşunu yiyecekti. (34-40-45-106-116-134)

ağız (ağzını) açmamak (4)

Hiç bir şey söylememek. (Aksoy, 1984: 439)

Ağa taş kesilmiş ağzını açmıyordu. (41-50-90-101)

ağzına almak (1)

1) Söylemek; 2) (Yemek, içmek.)

Bir gün boyunca, efelik meselesini ne Hacı ne de Çakırcalı ağzına aldı. (30)

ağzına almamak (2)

1) Dile getirmemek, bahsetmemek, söylememek; 2) (Bir şeyi yememek, içmemek); 3) (Ağız içine sokmamak.)

Çakırcalı lafını ağzına almamıştı. (90)

ağzına geleni söylemek (1)

1) Nezaket dışına çıkarak ağır ve kırıcı sözler söylemek; 2) (Gelişigüzel, saçma sapan konuşmak.)

Ağzına geleni söyledi. (112)

ağzına kadar (1)

Boş yeri kalmayacak bir biçimde.

...ağzına kadar dolu çuval yan yana sıralanmış bekliyordu. (103)

ahını yerde koymamak (2)

Öcünü almak.

Benim ahımı yerde koma. (22)

akıl erdirememek (ermemek) (1)

1) Ne olduğunu anlayamamak, sırrını çözememek; 2) (Kabul edememek.)

“Vallahi aklım ermedi Efe.” (60)

akıp gitmek (2)

Çabuk geçmek.

Vakit de boyuna akıp gidiyordu. (71-175)

akla hayale gelmemek (1)

İnanılmamak.

Paşa bana Çakırcalının hakkında akla hayale gelmedik şeyler anlattı. (162)

aklı başına gelmek (1)

1) Davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolu bulmak; 2) (Ayılmak, kendine gelmek.)

Çakırcalının akli başına geliyor. (71)

aklına gelmek / gelmemek (6)

1) Hatırlamak, anımsamak / bildiği bir şeyi hatırlayamamak ; 2) Bir şeyi yapmayı düşünmek, tasarlamak / düşünememek.

Bu sıkı takipte kimin aklına gelirdi ki Çakırcalı evinde kalıyor!

Şimdi korku falan gelmiyordu aklına. (17-52-71-110-134-139-166)

aklına takmak (1)

Sürekli olarak bir şeyi düşünmek, bir düşünceye saplanıp kalmak.

Efe bir şeyi aklına taktı mı takardı. (139)

aklından geçmek (3)

Bir şeyi yapmayı düşünmek, içinden geçirmek, (çeşitli olasılıkları) düşünmek.

Birden aklından geçti. Efe gelmeyecek mi yoksa? (86-131-175)

alacağı olsun (2)

“günün birinde ondan öcümü alırım” anlamında göz korkutmak için söylenir, yapılanın acısını çıkarmak (Aksoy, 1984: 458).

Böyle mi Tevfik Bey? Alacağın olsun! Efe dağlardan indi. (86-107)

aldırış etmemek (1)

1) Önemsememek, aldirmamak, umursamamak; 2) (İlgi göstermemek, ilgilenmemek, ilgisiz kalmak.)

...hiçbir ihbara aldırış etmemeye başladı. (94)

alet olmak (1)

Bilerek veya bilmeyerek kötü bir işe aracılık etmek, vasıta olmak.

Hiçbir zaman onların aleti olmadı. (106)

alın yazısı (1)

Kader, talih, yazgı. (Aksoy, 1984: 461)

Yiğidin alınına yazılan gelir. (130)

alıp vermek (1)

1) Kalp çarpıntısı geçirmek; 2) (Herhangi bir konu üzerinde yoğun olarak düşünmek.)

Körük gibi alıp alıp veriyordu atlar. (11)

Allah belasını versin (1)

Kötü bir duruma düşmesi istenilen kişi için söylenen ilenme sözü. (URL10)

Allah belasını versin. (173)

Allah için (2)

Gerçekten, doğrusu.

Allah için arkadaş adam, yiğit adam... (134-137)

Allah kerim (1)

Allah büyüktür, Allah'a güvenmeli, anlamında kullanılır. (URL10)

“Hele bir köye gidelim de, sonrasına Allah kerim.” (30)

Allah vergisi (1)

Bir kimsenin doğuştan gelen yeteneğini, özelliğini belirtmek için kullanılır.
(Çotuksöken, 2004: 106)

“Atıcılık Allah vergisi değildir. (18)

Allah'a ısmarladık (1)

Ayrılanın kalan veya kalanlara söylediği bir iyi dilek sözü.

Çıkarlarken Memed mahkuma, “Allahaismarladık kardaş,” dedi. (27)

Allah'ın belası (1)

Varlığı üzüntü veren, varlığından huzursuz olunan şey.

*...gene dağa çıkar da başa iş açar diye bu Allahın belası, onu reddedemez.
(144)*

Allah'ın emri (1)

Kader.

“Allahın emri başım üstüne ya, Ağalar, olmaz.” (81)

Allah'ın günü (1)

Hemen hemen her gün.

Babasına yapılan kancıklığı her Allahın günü duya duya büyüyordu. (12)

allak bullak olmak (1)

Altı üstüne gelmek, karma karışık olmak. (Aksoy, 1984: 464)

...Arnavutu diri diri yakışı da ortalığı allak bullak etmiş, dört bir yana korku salmıştı. (45)

alnından öpmek (1)

Beğenmek, takdir etmek.

Beni kucakladı. Alnımdan öptü... (160)

alt alta üst üste (1)

Birbirleriyle itişir kakışır durumda.

Korkunç bir boğuşma başladı. Alt alta üst üste. (25)

altüst etmek (1)

1) Çok karışık duruma getirmek, düzenini bozmak; 2) (Alt yüzünü üst yüzüne getirmek); 3) (Yıkmak, harap etmek); 4) (Huzursuz etmek, rahatsızlık vermek.)

“Bu oğlan altüst edecek ortalığı.” (44)

aman vermemek (2)

1) Rahat bırakmamak, göz açtırmamak; 2) (Acımayıp öldürmek.)

Sait Paşa aman vermiyor. Peşinde... (70-158)

anasından emdiği sütü burnundan getirmek (1)

Birine bir iş yaptırırken çok sıkıntı çektirmek.

...anasından emdiğini burnundan getirmek gerek. (91)

anasını bellemek (3)

Kaba en büyük kötülüğü yapmak.

...De gidin, de gidin de ananızı bellesin! (90-115)

anlaşmazlık çıkmak (1)

Bir konuda uyuşmazlık söz konusu olmak.

Aramızda anlaşmazlık çıktığından Salihlide müfrezeden ayrıldı. (158)

arada sırada (1)

Seyrek olarak, zaman zaman. (Aksoy: 1984: 412)

Arada sırada kedere düşüyor, (128)

araya (aralarına) soğukluk girmek (1)

Arada kırınlık oluşmak.

Araya bir soğukluk girdi ama Çakırcalı bozmadı. (53)

araya girmek (1)

1) İki kişinin arasındaki bir işe karışmak, iki kişiyi uzlaştırmaya çalışmak; 3) (Bir iş yapılırken ona engel olacak başka bir şey çıkmak.)

Efe duyuyor ki Tevfik Bey hükümetle İsmail Efe arasına girerek, (107)

arayı açmak (1)

1) Aradaki uzaklık artmak; 2) (mec. Görüşmemek.)

Benim derdim, Efeyle arayı açmamak, ... (174)

ardı arkası kesilmemek (1)

Aralıksız olarak gelmek. (Çotuksöken, 2004: 110)

Yalan ihbar verenleri dövüyor ama ihbarın da hiç ardı arkası kesilmiyordu. (94)

ardından gitmek (2)

1) Peşine takılmak; 2) (mec. Aynı düşünceye sahip olmak.)

Kızanları önden gönderip, kendileri ardından gitmeleri, Çakırcalıya hem itimat ettiklerini... (53-84)

arka olmak (1)

Maddi veya manevi yönden destek olmak.

Hasan Çavuşun arkalarında olduğunu biliyor, ona göre davranıyorlardı. (31)

arkada kalmak (1)

1) Geriden gelmek, geride kalmak; 2) (Değerce ileride olanların arkasında kalmak, ileri gidememek.)

Hasan Çavuş Ahmed Efenin suya bakmasından faydalanarak arkada kaldı, bu ara altı silah birden patladı. (12)

astığı astık, kestiği kestik (2)

Acımasız, çok sert veya istediği gibi davranan kimse.

Eşkiyaların astığı astık, kestiği kestik. (62-141)

aşağı yukarı (1)

Yaklaşık olarak, hemen hemen, tam değil de tama yakın. (Aksoy, 1984 : 482)

Aşağı yukarı müsademe üç saattir devam ediyordu. (175)

ateş açmak (6)

Ateşli silahla mermi atmaya başlamak.

Güneyden yana aşağı ateş açtılar hep birden. (11-16-178)

ateş etmek (18)

Ateşli silahla mermi atmak.

Onlar ateş ettiler. Ben de dayanamadım ateşi iki misline çıkardım. (16-18-19-66-68-125-145-174-176-177-180)

ateş kesmek (2)

Ateşli silahlarla yapılan atışa son vermek.

“Ateşi kesin. Yürüyün. Çıtırıtı yok!” (125-176)

ateş vermek (2)

Tutuşturmak.

...evden çıkarıp binaya ateş verdiler. (114-180)

ateş yağdırmak (1)

1) Ateşli silahlarla aralıksız mermi atmak; 2) (mec. Çevresindekilere ağır sözler söylemek.)

Kara Sait Paşanın askerleri ateş yağdırıyorlar evin üstüne. (102)

ateşe vermek (2)

1) Bir yeri kasten yakmak, kundak sokmak; 2) (Ateş içine sokmak); 3) (mec. Aşırı telaşa ve sıkıntıya düşürmek); 4) (mec. Bir ülkeyi savaşa sokarak veya kargaşa ve karışıklık yaratarak sıkıntı ve yıkıma uğratmak.)

...kaldıkları eve yakın evlerini ateşe verdim. (180)

ateşe vurmak (1)

Bir yemeği pişmek üzere ocağa koymak.

...on köyü, bir vilayeti ateşe vurup yakabilirdi. (134)

atıp tutmak (1)

1) Birisinin arkasından ileri geri konuşmak, kötü sözler etmek 2) (Kendi gücünü aşacağı işler yapacağını söylemek, abartılı konuşmak.)

Pırl pırl tüfekleri kucaklarında Çakırcalı aleyhine atıp tutarlar. (142)

avucunun içi gibi bilmek (1)

Bir yeri, bir şeyi çok iyi ve ayrıntılı olarak bilmek.

Çünkü buralarını onlar avuçlarının içi gibi bilirlir. (173)

avurdu avurduna geçmek (1)

Çok zayıflamak.

Hacı Eşkiya küçücük, kara kuru, avurdu avurduna geçmiş, yaşlı bir adamdı. (13)

ayağa kalkmak (11)

1) Ayakları üzerinde durmak, dikilmek; 2) Harekete geçmek; 3) Hasta iyi olmak, iyileşmek; 4) (Saygı göstermek için oturma durumundan ayaküzeri durumuna geçmek); 5) (İsyan etmek); 6) (mec. telaşlanmak, telaşa kapılmak, heyecanlanmak.)

Gün batarken ayağa kalktılar, kuşandılar, yola düştüler.

Efe iyi olup, ayağa kalktığı gün ilk olarak: “Haydi hazırlanın. Doğru Ödemişe!... Paşa ayağa kalktı. (11-35-42-43-44-55-66-134-147-160)

ayağına çağırmak (1)

Yanına gelmesini istemek.

...altıncı mı yılı, Tevfik Bey iş için onu tekrar ayağına çağırır. (105)

ayağına düşmek (2)

Çok yalvarmak.

Çocuk olma Efe. Saray ayağımıza düşmüş... (77)

ayağına gelmek (2)

1) Alçak gönüllülük göstererek birinin yanına gelmek; 2) (Emek çekilmeden elde edilmek.)

İşte ben ayağınıza kadar geldim. (142)

ayak basmamak (1)

Bir yere hiç uğramamak

Bir daha buraya ayak basmayacaksın. (32)

ayıp kaçmak (1)

Uygun düşmemek.

Gönderelim ama, ayıp kaçacak. (74)

az çok (az da sayılsa çok da sayılsa) (1)

Oldukça, ne az ne çok. (Eksilteli anlatım) (Aksoy, 1984: 412)

...hepsi bana işkence yaptı, az çok. (165)

bana bak! (7)

tkz. "beni dinle" anlamında kullanılan bir seslenme ve gözdağı sözü.

"Bana bak oğlum," dedim, ...(77-82-129-168-169-176)

bardaktan boşanırcasına yağmak (1)

Yağmur çok şiddetli yağmak.

Ben kasabadan çıktıktan sonra bardaktan boşanırcasına yağmur başladı. (154)

baskın yapmak (1)

1) Düşmana ansızın saldırmak; 2) (Suç işlendiği veya suçluların bulunduğu sanılan bir yere ansızın girmek); 3) (mec. Ansızın konuk gelmek.)

"Sen dağıt, dön gel, bir iki baskın yapar, çoğaltırız parayı..." (57)

baskına uğramak (1)

1) Düşmanın beklenmedik bir saldırısıyla karşılaşmak; 2) (Bir yerde suçüstü yakalanmak); 3) (Beklenmedik bir zamanda konuklar gelmek.)

Düzce dolayları bunların ilk baskınına uğrayacak yerlerden biriydi. (150)

baş başa vermek (3)

1) İki veya daha çok kimse bir kenara çekilip konuşmak; 2) Dayanışmak
*...yaşlı bir karıkoca büzülmüşler, baş başa vermişler, ağlaşıp dururlar.
...gece Memedle baş başa verip, planlar kuruyorlardı. (25-77-146)*

baş edememek (1)

1) Gücü yetmemek; 2) (Engel olamamak.)

Deli Yörük bütün iriliğine, gücüne rağmen Memedle baş edemiyordu. (25)

baş tacı etmek (1)

Çok sevmek ve saymak, el üstünde tutmak.

Onlara azıcık iyilik et, seni baş tacı etsinler. (133)

baş üstüne (başıyla beraber) (9)

Buyurduğunuz yaparım, emredersiniz, peki efendim, krş. “Başıyla beraber”
(Aksoy, 1984: 519).

“Baş üstüne Efe,” diye mukabelede bulundu. (31-35-43-54-80-81-140-162)

başarısızlığa uğramak (1)

Başarısız olmak.

Başarısızlığa uğramışların çöküntüsü içindeydi. (126)

başı darda olmak-kalmak (2)

Çok sıkıntılı, çaresiz bir durumda olmak; parasızlıktan dolayı güç bir durumda kalmak. (Çotuksöken, 2004: 124)

“Başım darda Efe!” (9)

başı dönmek (1)

1) İnsana, eşyanın dönmesi, ayağının altından yerin çekilmesi vb. bir duygu gelmek; 2) (Sıkıntı yaratan bir durum karşısında bunalmak); 3) (Görkemli bir şey karşısında şaşırarak); 4) (Para veya makam sebebiyle şaşırıp şımarmak.)

Dünyayı unutmuştu. Başı dönüyordu. Dört yanında dünya, çam ağacı fır dönüyordu. (19)

başına bela olmak (kesilmek) (8)

Sıkıntı vermek, tedirgin etmek, musallat olmak.

Bu adam hükümetin değil, yalnız benim başıma bela. (12-49-63-80-96-162)

başına dert açmak (1)

Kendini kötü ve zor bir duruma düşürmek.

Başına büyük bir dert açmıştı, bu küçük eşkıyalar. (84)

başına iş açmak (1)

Uğraştırıcı ve üzücü bir işin çıkmasına yol açmak.

...gene dağa çıkar da başa iş açar diye bu Allahın belası, onu reddedemez. (144)

başına toplamak (6)

Bir iş ya da bir şey konuşmak için başkalarını çevresine toplamak. (Aksoy, 1984: 512)

Efe namazı kıldıktan sonra kızanları başına toplar... (64-79-86-88-118)

başında durmak (2)

1) Yakınında durup gözetlemek; 2) (Hastanın yanında bulunmak.) (Aksoy, 1984: 513)

Kararını vermişti. Yüzü taş gibi olmuştu. Geldi Hacı'nın başında durdu. (34-100)

başından aşağı kaynar sular dökülmek (1)

Üzüntülü veya kötü bir olay karşısında birdenbire büyük bir sıkıntı duymak.

Sait Paşa başından kaynar sular dökülmüşe döndü. (109)

başını alıp gitmek (1)

İzin almadan ve gideceği yeri bildirmeden gitmek, savuşmak.

Efe başını almış uzaklaşmış gitmişti. (135)

başını kurtarmak (1)

1) Canını korumak; 2) (Geçimini sağlayacak bir duruma gelmek.)

Arkadaşları, “ko git başını kurtar, biz nasıl olsa yandık,” demişler. (52)

başlık vermek (2)

Bazı bölgelerde, evlenirken kızın babasına oğlanevi tarafından para veya mal vermek. (Çakırcalı evlilik çağındaki erkeklere yardım amaçlı kız tarafına verilmek üzere başlık paralarını vermektedir.)

Delikanlılara başlık verdiler. (14-45)

baştan çıkarmak (1)

1) Kötü yola sürüklemek, doğru yoldan saptırmak; 2) (Karşı cinsi bir ilişkiye ikna etmek.)

Ne yapar yapar onu baştan çıkarırlar, ya katil edip hapisaneye düşürürler ... (105)

bayram etmek (yapmak) (1)

Çok sevinmek

Tüm köylü bayram etti. (43)

benzi (yüzü) kül gibi olmak (1)

Yüzünden kan çekilmek, yüzü sararmak.

Yüzü kül gibi olmuştu. (78)

bereket versin (3)

1) Bir kimsenin bir durumdan hoşnutluğunu anlatan söz; 2) (Para alan kimsenin söylediği iyi dilek sözü.)

Bereket versin tam pusuya düşmemişiz. (11-33-125)

beş paralık etmek (1)

Zor durumda bırakmak, dile düşürmek, rezil etmek.

...*Efeliği beş paralık etmesin.*" (64)

beş paralık olmak (2)

Zor durumda kalmak, dile düşmek, rezil olmak.

Efe ise, efe gibi dursun. Efeliği beş paralık etmesin." (29-147)

bıçak gibi (1)

İnce, keskin (URL9).

Kayalar sivri sivriydi, bıçak gibi. (126)

bıkıp usanmak (1)

Çok bezmek, yılmak. (URL10)

Hükümet bıkıp usanmıştır. (74)

bıyık altından gülmek (1)

Birinin durumunu belli etmemeye çalışarak gülümsemek.

Hacı bıyık altından güldü: "Öyle olsun." (30)

bıyık burmak (veya bükme) (1)

Çalım yapmak amacıyla bıyıklarını kıvırmak.

Böyle tavırlarla mahpusanede dolaşiyor, bıyık buruyordu. (131)

bildim bileli (ezelden beri) (1)

Öteden beri, eskiden beri.

...*Ta ezelden beri kurt eniği kurt olur.*" (13)

bin derde deva-her derde deva olmak (2)

1) Pek çok işe yarayan, her sıkıntıyı gideren, birçok şeye çare olmak.

...*ne kadar derde deva ot varsa toplamış, merhem etmiş...* (133-181)

bir ara (11)

1) İşler arasında kısa bir süre; 2) (Geçmişte bir zaman.) (Aksoy, 1984: 530).

Bir ara çiftlik sahibini çağırttı.

Memed bir ara ayağa kalktı. (42-54-55-75-82-115-175-176-177-178)

bir araya gelmek (4)

Bir yerde toplanmak, buluşmak.

Yolda bütün müfreze bir araya geldik. (69-91-101-180)

bir avuç (1)

1) Az sayıda, çok az; 2) (Bir avucu dolduracak kadar.) (Aksoy, 1984: 531)

Bir avuç toprak, bir dilim ekmek... (63)

bir ayağı çukurda olmak (1)

1) Yaşayacak çok az zamanı kalmış olmak, yaşlanmış olmak. (Karakter yaşlıdır.)

Bir ayağım çukurda. Ölürüm de yüreğime dert olur. (22)

bir baştan (uçtan) bir başa (uca) (4)

Bir yerin bir sınırından öbür sınırına kadar.

...tüfekleri kucaklarında, bir uçtan bir uca İzmirli geçecekler... (59-60-137-149)

bir çatı altında (olmak, bulunmak) (1)

Aynı yapı, kurum, kuruluş vb. içinde (olmak).

Dün gece, bir köyde Hasan Çavuşla Çakırcalı aynı çatı altında kalmışlar. (47)

bir deri bir kemik (kalmak) (2)

Çok zayıf (olmak).

Çocuk bir deri bir kemikti. (36-88)

bir düşüncedir (düşünce) almak (1)

Bir konuda kaygılanarak çözüm yolu bulmaya çalışmak.

Çakırcalıyı bir düşüncedir aldı. (53)

bir hoş olmak (1)

1) Hüzünlenmek; 2) (Şaşırarak.)

Ortada bir perperişanlık vardı. Çakırcalı bir hoş oldu. Gözleri yaşardı. (138)

bir iki (18)

Birden çok, dörtten az sayıda. (Aksoy, 1984: 535)

“Sen dağıt, dön gel, bir iki baskın yapar, çoğaltırız parayı...” (11-12-15-17-32-40-57-60-96-97-115-117-129-135-152-171)

bir o yana, bir bu yana (1)

Rastgele, birçok yere, çeşitli yönlere.

... yemeden içmeden tek başına ovada bir o yana, bir bu yana dolaşıyor, ... (79)

bir şey söylemek (8)

1) Konuşmak, belirtmek, anlatmak, ifade etmek (URL9).

Kimse bir şey söylemez. (23-26-60-82-94-101-143)

bir taşla iki kuş vurmak (2)

Bir davranışla iki veya birden çok yararlı sonuç elde etmek, bir girişimle iki iş yapmak.

Çamlıcalı Hüseyin bu işle bir taşla iki kuş vurmuştur. (64-119)

birbirine girmek (karışmak) (2)

1) Karışmak; 2) (İplik vb. dolaşmak, çözülmeyecek duruma gelmek);
3) (mec. Kavga etmek, dövüşmek.)

Üstlerinden bir bölük kuş geçti. Birbirine girmiş, kapkara. (32-42)

bire bin (beş) katmak (1)

Çok abartmak.

Anasının söylediklerini bire beş katarak anlattı. (Deyimin varyantı) (31)

birebir gelmek (1)

Etkisini hemen ve kesin olarak göstermek.

Sıtmaya, sızıya, ağrılara birebirdir denir. (181)

birlik olmak (1)

Bir işi yapmak için anlaşmak (URL9).

...bazı kimseler kendisiyle birlik olmuşlardı. (93)

Bitmez (bitip) tükenmez (2)

Bitmeyen, sonu gelmeyen, uçsuz bucaksız.

Çakırcalı Sait Paşanın bu bitmez tükenmez takiplerinden bıkmıyor... (13-70)

boğazından geçmemek (1)

Sevdiği bir kimsenin yokluğu veya yoksulluğu dolayısıyla bir yiyeceği yalnız başına yemekten üzüntü duymak.

“Yemek falan boğazımdan geçmez Efe. Ben kahrımdan ölüyorum!” (11)

boş durmamak (2)

1) Her zaman bir işle uğraşmak; 2) Birinin yaptığına karşılık olarak bir harekette bulunmak.

Fakat Çakırcalı da boş durmuyor, o da uyumuyordu.

Bütün bunlara rağmen Çakırcalı boş durmuyor, şurada on adam öldürüyor... (69-118)

boş gözlerle bakmak (1)

Anlamsız bakmak.

Boş gözleri Memedin üstüne çevrildi, dikildi kaldı. (27)

boş kalmak (3)

1) Kimse oturmamak, yeri dolmamak; 2) (İşsiz kalmak.)

Yiğit yatağı boş kalmaz. (13-21-43)

boşa çıkmak (1)

Umut, düşünce vb. şeyler sonuç vermemek, gerçekleşmemek.

Aylarca süren takipler boşa çıkıyordu... (162)

boşu boşuna (1)

Gereksiz yere (Aksoy, 1984: 545).

...ben buraya boşu boşuna gelmedim. (169)

boynunu bükmek (2)

1) Bir durumu, bir işi ister istemez kabul etmek; 2) (Acındırıcı, çaresiz bir durumda kalmak); 3) (Bitki canlılığını yitirmek.)

Umudunu kesti. Boynunu büktü, içeriye girdi. (117-134)

boyu devrilsin (devrilesi) (1)

“Ölsün” anlamında kullanılan bir ilenme sözü.

Boyu devrilsin. İnşallah yağlı kurşunlardan gider. (146)

boyunun ölçüsünü almak (1)

1) Giriştiği bir işi başaramayıp yetersizliğini anlamak, biri tarafından haddi bildirilmek; 2) (Beklediği yakınlığı görememek.)

Bir de biz boyumuzun ölçüsünü alalım. (170)

bozguna uğramak (1)

Yenilip perişan olmak, dağılmak, hezimete uğramak.

...Çakırcalı hepsini bozguna uğratmıştı. (155)

bundan böyle (1)

Artık bundan böyle bütün bunlara son verecekti. (Aksoy, 1984: 551)

Artık bundan böyle bütün bunlara son verecekti. (110)

burnu bile kanamamak (4)

Tehlikeli bir durumdan yara bere almadan kurtulmak. (Aksoy, 1984: 551)

...onlardan da burnu bile kanamadan, yağdan kıl çekercesine çıkmıştı. (21-106-120-155)

burnundan getirmek (1)

Yaptığına pişman etmek.

...anasından emdiğini burnundan getirmek gerek.” (91)

burnunun dibine sokulmak / gelmek (4)

Çok yaklaşmak, iyice yaklaşmak.

Tam burunlarının dibine gelirler. (147-152-155-163)

buyur etmek (8)

1) Buyurun diyerek konuğu saygı ile içeri almak, davet etmek; 2) (Sofraya çağırarak.)

Köylüler buyur ettiler. Rüstem Bey oturdu. (43-82-111-112-121-169)

can atmak (3)

Şiddetle arzu etmek, çok istemek.

Zaten terhis için asker can atıyordu. (24-44-151)

can damarı (1)

Bir şeyin en önemli noktası, en mühim unsuru; bir şeyin yaşaması için en önemli araç. (Çotuksöken, 2004: 146)

Herif can damarımızı kesiyor. (99)

can pazarı (1)

Herkesin kendi canının kaygısına düştüğü ve kendi canını kurtarmaya çalıştığı tehlikeli bir durum, yer. (Parlatır, 2008: 232)

Kusura kalmasın, can pazarıdır bu! (72)

can vermek (4)

1) Ölmek; 2) (Ruha güç vermek); 3) (Canlanmasına yol açmak); 4) (Bir şeyi çok istemek.)

Halk o hale geliyor ki, Efe uğruna can verecek. (73-90-102-137)

cana kıymak (6)

Öldürmek.

Dört cana kıymıştı. (23-51-55-101-110)

cancığەر olmak (1)

Birbiriyle çok yakın arkadaş olmak.

Ama yüze indikten sonra, cancığەر olmuşlardı. (9)

canı istemek (1)

Heves duymak.

Efe, canımız isteyip de Ödemiş'e gittiğimiz zaman... (78)

canına minnet (olmak) (1)

Beklenilmeyen iyi bir durumla karşılaşıldığında duyulan memnunluğu anlatmak için söylenen bir söz.

Kızanların canlarına minnetti. (112)

canından bezmek (bıkmak, usanmak) (1)

Çektiği sıkıntılar yüzünden yaşadığı hayatı artık istemeyecek bir duruma gelmek.

Paşa yılmıştı. Canından bezmişti. (94)

canından usanmak (1)

Çektiği sıkıntılar yüzünden yaşadığı hayatı artık istemeyecek bir duruma gelmek.

...halkı canından usandırmıştı. (85) (bkz. canından bezmek)

canını almak (2)

1) Öldürmek; 2) (Canını verdirecek kadar memnun etmek); 3) (Sıkıntıya sokmak.)

Ödemiş'e girmeden Efe hepinizin canını alacak. (9-115)

canını bağışlamak (2)

Öldürülmesi gerekirken vazgeçmek.

Canını bağışlayalım. (51-176)

canını dişine takmak (1)

Büyük sıkıntıları, tehlikeleri göze alarak bir işi başarmaya çalışmak.

Hacı canını dişine taktı, Efenin ardından koştu. (135)

canını sıkmak (2)

Sözlerle veya davranışlarla kişinin neşesini kaçırmak, huzurunu bozmak.

Canını sıkma. Haydi al tüfeğini de ateş et. (19)

cesaret etmek (2)

Riskli veya ürkütücü bir işe korkmadan girişmek, göze almak. (Çotuksöken, 2004: 151)

...memleketi ihlâlâ cesaret edeceklerin akıbetleri vahim olup... (78-101)

cin gibi (1)

Anlayışlı ve zeki.

“Bu köylerden elli tane acar delikanlı seçeceksin. Cin gibi. ... (91)

çakı gibi (2)

1) Canlı ve atik; 2) (Sağlıklı.)

Osman ufak tefek, çakı gibiydi. (157-175)

cantada keklük (5)

Elde edilmesi o denli kesin ki elde edilmiş sayılır. (Aksoy, 1984: 572)

Onu şimdi keklük gibi avlarım. (Eksilteli kullanım) (33-37-62-71)

çekilmez olmak (1)

Dayanılamayacak bir duruma gelmek. (URL10)

...Çakırcalı artık çekilmez olmuştu. (69)

çekip almak (1)

Uzaklaştırmak, uğraşısına son vermek, koparmak.

...Çakırcalı kızını kendi rızası olmadan, aşktan ölse de çekip almaz. (81)

çekip gitmek (1)

Bırakıp gitmek, ayrılmak, savuşmak.

Gece olunca da Çamlıcalı çekip gidiyor. (66)

çember içine almak (çembere almak) (3)

Kuşatmak.

*Seni burada, uyurken çembere alan, saran müfrezenin elinden kurtulamazsın.
(124-152-174)*

çemberi yarmak (7)

Bir veya birkaç noktayı delerek kuşatmadan kurtulmak.

Yorulmuşlardı. Çemberi yarıp kaçmalıydı. (102-120-123-124-152)

çeyiz düzmek (1)

Çeyiz hazırlamak

Fıkara kızların çeyizini düzer, delikanlıların başlığını verirdi. (14)

çıt çıkmamak (10)

En hafif bir ses bile çıkmamak.

Mustafa Efendiden çıt çıkmıyordu. (52-59-60-76-88-91-142-173)

çift sürmek (1)

Saban, pulluk kullanarak toprağı ekilebilir duruma getirmek.

Gene çift sürmek, gene vergi, gene bir bela... (58)

çiğ süt emmiş (4)

İyiliğini gördüğü insana kötülük yapan kişiler için kullanılan bir söz.

Şu insanoğlu var ya, Hacı, çiğ süt emmiş, güven olmaz derler ya, yalan! (133-170)

çileden çıkmak (2)

- 1) Olup bitenler karşısında sabrı ve dayanıklılığı kalmayıp taşkınlık göstermek;
- 2) (Çile süresini bitirmek.)

Kara Ali bunların bu durumlarını seyreyliyor, çileden çıkıyordu. (24-129)

çocuk gibi (sevinmek) (5)

- 1) Çok sevinmek, aşırı mutlu olmak;
- 2) Yetenekleri gelişmemiş, çocuk kalmış;
- 3) (Kolay kanar, kolay inanır.)

*O mahkum parmaklıklardan öylece dışarıya bakıyordu, üfürsen yıkılacak.
Çocuk gibi küçülmüştü.*

Çocuk gibi yerinde duramıyor, ha bire tüfeğinin kundağıyla oynuyordu. (27-68-113-133)

çocuk olmak (1)

Çocuklaşmak.

Çocuk olma Efe. (77)

çocukluk etmek (1)

1) Çocukça davranışlarda bulunmak, gereği gibi düşünmeden deneyimsizce davranmak.

Kusura kalma Efe,” dedi. “Bir çocukluktu ettiim... (100)

dağ taş (2)

Kent dışında gidilebilecek her yer. (Aksoy, 1984: 585)

Müfrezeler dağları taşları arıyorlardı. (76-139)

dağa çıkmak (27)

Eşkıyalık etmek, hükümete karşı gelmek için dağlara çekilmek.

*Memed hapisaneden çıkar çıkmaz dağa çıkacak, babasının intikamını alacak.
(19-26-30-33-37-62-64-68-69-78-82-84-86-105-110-113-124-125-144-164)*

dağa kaldırmak (19)

Birini, herhangi bir amaçla, zorla dağa veya ıssız bir yere götürüp orada tutmak.

Parası yoksa, dağa kaldıracağız. (37-69-73-84-97-118-122-166-171-178)

dal gibi (2)

İnce uzun yapılı.

“Hacı,” dedi, “şu Poslunun boyuna bak, dal gibi...” (55)

dalavere çevirmek (dalaveresini döndürmek) (2)

Yalan dolanla gizlice kötü iş görmek.

Türlü dalavereler dönüyordu. (23-56)

dava görmek (1)

Açılan davaları incelemek ve sonuca bağlamak.

Davaları eşkıya görüyor. (141)

davet etmek (7)

1) Çağırarak; 2) Birinin bir şeye uymasını istemek; 3) (mec. Yol açmak.)

Kahveye bir masa kurun, Rüstem Beyi davet edin.

Öyleyse ben de Çakırcalıyı düze inmeye davet edeceğim. (47-74-75-109-112-160)

dayak atmak (3)

Dövmek, sopa ile dövmek.

...köylülere candarmalar tarafından ha bire dayak atılıyor... (76-90-169)

dayak yemek (3)

Dövülmek, sopa ile dövülmek.

Halk dayak yedikçe hükümetin aleyhine döner. (89-107-169)

dayayı döşemek (1)

Evi, odayı mobilya vb. ile döşemek.

Hayim nasıl dayayı döşedi. (81)

dediği çıkmak (1)

Dediği şey gerçekleşmek.

En sonunda Çakırcalının dediği çıkmıştı. (76)

dediğim dedik, öttürdüğüm (çaldığım) düdük - (Dediği dedik (Parlatır, 2008: 279)) (2)

Bir insanın sözünde direndiğini anlatmak için söylenen bir tekerleme (URL9).

Osman Ağanın dediği dediktir. Aldırma... (15)

deli etmek (1)

1) ılgına çevirmek, sinirlendirmek; 2) (Sağlıklı düşünemeyecek duruma getirmek.)

Ortalıkta insanı deli eden bir koku vardı. (34)

delik deşik olmak-etmek (5)

1) Bir canlının vücudunda bir araçla birçok yara, kesik oluşmak; 2) Bir şeyin her yanı delinmek.

*Her uval atılışta dereye binlerce kurşun yağıyor, çuval delik deşik oluyordu.
amın bedeni delik deşik oldu. (19-94-103-103-149)*

deliye dönmek (3)

1) Çok kızmak; 2) (Çok üzölmek); 3) (Çok sevinmek.)

Sait Paşa deliye dönmüştü. (81-94-103)

dem sürmek (1)

Gönenç ve neşe içinde bir ömür yaşamak. (URL12)

Çakırcalı evinde, karısının koynunda dem sürüyordu. (139)

deme gitsin (1)

Anlatılması güç, anlatılamaz' anlamında kullanılan bir söz.

Gözü yaşlı ihtiyarlarda bir sevinç, bir şadımanlık, deme gitsin. (147)

derde (derdine) derman olmak (2)

Soruna özüm bulmak, sıkıntıyı geçirmeye çare göstermek.

“De söyle, be koca! Belki derdine bir derman oluruz.” (26-146)

derin uyku (1)

Uyanılması güç uyku, ağır uyku, deliksiz uyku, taş uykusu. (URL10)

...şimdi Kara İsmail derin uykuda... (155)

derisini yüzmek (4)

1) Derisini soyarak, sıyırmak, işkence ederek öldürmek; 2) (mec. Birinin bütün varlığını elinden almak.)

Keskin hançerlerini çıkarıp tabanlarının derisini yüzmeye başladılar. (52-142-178)

ders vermek (2)

1) Azarlamak, sert davranmak, sert bir karşılıkla yola getirmek; 2) (Öğretmek, yetiştirmek.)

Rüstem Beyin dersini vermeliydi... (99-112)

dert olmak (kesilmek) (2)

Bir kimse veya olay sıkıntı vermek.

Mahpusun derdi herkesin derdi olmuştu. (26-48)

dert yanmak (2)

Derdini sızlanarak anlatmak.

Köylüler dert yanıyorlardı. (54-162)

dev gibi (1)

İri ve korkunç (URL9).

Nah böyle! Dev gibi kocaman. Boyu devrilsin. ...(146)

dışına çıkmak (1)

Tanınan hak ve yetkileri aşmak.

Törenin dışına çıkan, en küçük bir itirazda bulunan kızan haklı da olsa kurşunu yerdı. (35)

dik dik bakmak (1)

Çok sert bir biçimde, sert sert, öfkeli öfkeli bakmak.

Çakırcalı bir zaman Hacıya dik dik baktı. (37)

dikilip durmak (kalmak) (5)

Bir yerde kısa bir süre ayak üstünde durmak.

Efe başını kaldırıp da bir kere olsun karşısında dikilip kalmış kızlara bakmadı.
(27-43-60-67-135)

dilden düşmez olmak (2)

Herkes tarafından sürekli tekrar edilir olmak.

Halk arasında o günlerde dillerden düşmeyen bir laf vardı. (9-13)

dilden düşürmemek (2)

Sürekli tekrar etmek.

...onun yiğitliğini, iyiliğini dilden düşürmemişlerdi. (9-13)

dilediği gibi (1)

Kendi düşünce, görüş ve isteğine göre.

Bütün eşkıyalar dilediklerini diledikleri gibi yapıyorlar. (152)

dili açılmak (1)

Herhangi bir sebeple konuşmayan kimse, konuşmaya başlamak

...Ahmet Ağanın dilini açacak altın anahtardır. (169)

dillere destan olmak (1)

Herkes tarafından konuşulur olmak.

Dillerde destan gibi söyleniyor. (141)

diş gıcırdatmak (2)

Öfkesini davranışlarıyla göstermek.

Çakırcalı Bayındırlıyı görüyor, diş gıcırdatıyordu. (115-124)

dişini sıkmak (3)

Darlığa, sıkıntıya dayanmak, katlanmak.

Memed dişini sıkıyor, ver ediyordu kurşunu. (19-97-132)

dize getirmek (1)

Kendisine karşı geleni yenerek buyruğuna uyacak duruma getirmek.

Ama er geç dize getireceğim onu. (109)

dizinin dibine (2)

Sürekli yanında, anlamına gelir. (URL10)

Mahkemeleri iyi biliyordu. Memed mahkemeye çıkmadan önce onu dizinin dibine almış, hakimlere şöyle böyle diyeceksin diye öğütler vermişti. (13-24)

dizlerinin bağı çözülmek (1)

Korkudan ayakta duramayacak duruma gelmek.

İdam lafını öteki arkadaşları duyunca dizlerinin bağı çözüldü. (130)

doğru dürüst (1)

Kusursuz, yanlışsız. (Aksoy, 1984: 608)

Namazı da doğru dürüst kılamadı. (55)

doludizgin gitmek (8)

1) Son hızla koşmak; 2) mec. Kendini kaptırıp sürüklenmek.

Yanına beş kişi al, doludizgin o çadırlara sür. (9-12-21-79-83-111-167)

dolup taşmak (1)

1) Gereğinden çok olmak, gereğinden çok kaplamak; 2) (Çok kalabalık olmak.)

Dolup taşıyordu. (68)

donup kalmak (6)

Donakalmak.

Ne donup kaldınız, ülen kara dinliler? (52-88-94-132-142)

dosta düşmana karşı (1)

“Dostlara üzüntü vermemek, düşmanları da sevindirmemek için, ele güne karşı” anlamında kullanılan bir söz.

“Allah yüzümüzü kara çıkarmasın, dosta düşmana karşı.” (35)

dönüp dolaşmak (1)

1) Uzun süre gezmek; 2) (mec. Arayış içinde olmak, her çareye başvurmak.)

Dönüp dolaşıp döneceği yer bu boğazdır. (72)

dört bir taraf (yan) (16)

Her yan, bütün çevre.

...Çakırcalı itlaf edilmiştir” diye dört bir yana telgraflar gönderilmiş... (14-19-42-45-58-76-88-94-100-102-114-117-124-139-165)

dört dönmek (2)

1) Telaşla çare aramak; 2) (Bir iş yapmak için telaşla sağa sola koşmak.)

...sabaha kadar odada dört dönmüştü. (55-58)

duman olmak (1)

1) Durumu, düzeni, işi bozulmak. Kötü olmak; 2) (Bir şey, bir kimse ortadan kaybolmak.) (Aksoy, 1984: 613)

“Gördün mü Hacı, Sait Paşayı? Nasıl hali? Nasıl da duman? Rezil rüsva oldu!” (96)

düğün bayram etmek (2)

Çok sevinmek, çok sevinç duymak.

Yenipazar düğün bayram edecekti. (14-59)

dünya ahret kardeşim (bacım) (kardeşim) (1)

Bir kişiye kardeşlik duygusundan başka bir gözle bakılmadığını anlatan bir söz.

Raziye dünya ahret benim kardeşimdir. (149)

dünyaya gelmek (2)

İnsan, doğmak.

Son karısından bir de kızı gelmişti dünyaya. (110-144)

düşman olmak (9)

Kin beslemeye başlamak.

...düşmanı olup da yüze inmiş öteki efelerden ediniyorum. (64-69-76-84-106-111-163-173)

düze inmek (13)

Eşkıyalıktan vazgeçmek.

“Yakında düze ineceğiz. Beş parasız olur mu? Olur mu Efem?” (12-52-57-70-71-3-96-97-109-118-163-165)

ekmeğini yemek (1)

1) Geçim yönünden birisinin yardımından yararlanmak; 2) (Birisinin işinde çalışarak kendi geçimini sağlamak.)

...fakir fıkaranın ekmeğini yemek, parasını çalmak için dağa çıkmadı. (37)

eksik etmemek (2)

Her zaman bulundurmak.

Allah seni başımızdan eksik etmesin. (19-138)

eksik olmamak (2)

Her vakit ve her fırsatta bulunmak.

Göl yerinde su eksik olmaz. (10-13)

el vermek (1)

1) Yardım etmek; 2) (Eski tarikatlarda mürşit, bir müride, başkalarına yol gösterme izni vermek); 3) (Halk hekimliği ile uğraşan kimse bilgilerini bir başkasına öğretmek); 4) (Kâğıt oyunlarında elde olan veya olmayan sebeplerle oyun üstünlüğünü karşı tarafa bırakmak.)

Dosttular, birbirlerine el vermişlerdi. (9)

elde etmek (3)

1) Bir şeye sahip olmak; 2) Bir kimseyi kendi hizmetine almak veya kendinden yana çekmek.

Müsademe edecek, iyi bir mevki elde etmeli gün ışıyınca kadar.

Posluoğlu bu Posluoğludur. Nişancıdır, merttir. Çakırcalı bunların hepsini bilir. Yakında dağa muhakkak çıkacaktır. Elde edip, çeteye almak büyük bir kardır. Yoksa rakip olacaktır. (53-153-174)

elden bırakmamak (1)

Bir Şeyle sürekli ilgilenmek, elden düşürmemek.

...elden bıraksa bütün Eğeyi Şehir Şehir dolaşacaktır. (59)

elden gelmemek (1)

Yapamamak, dayanamamak.

Elinden hiçbir Şey gelmiyor. (74)

elden kaçmak (1)

1) Sahip olamamak; 2) (Değerlendirememek.)

...yakaladım derken eşkıya elimden kaçıp kurtuluyor. (152)

elden ne gelir? (4)

Çaresiz bir durumda yapılacak bir Şey olmadığını anlatan bir söz.

Ne gelirdi elinden?(81-94-111-146)

ele / eline geçirmek (3)

1) Aranana bir kimseyi yakalamak; 2) Bir Şeyin sahibi olmak, kazanmak, edinmek, elde etmek, rastlamak, bulmak.

Bir kaırırsak, kolay kolay bir daha ele geiremeyiz onları.

Kara Sait Paşa ilk fırsatı ele geçirmişti. (93-161-180)

ele / eline geçmek (9)

1) Yakalanmak; 2) Edinilmek.

Çakırcalı bir kerecik ele geçmişti.

Çakırcalı bir kerecik ele geçmişti. Fırsat bu fırsattı. Bütün, var kuvvetiyle üstüne yklenmeliydi. (21-30-51-82-119-124-126-152)

ele avuca sığmamak (2)

1) Söz dinlememek, baskı altına alınmamak, zapt edilememek; 2) (Şımarık davranmak.)

Ne yapacağımı, ne edeceğimi şaşırdım. Ele avuca sığmıyor. Kayıyor. (162-175)

ele vermek (1)

1) Suçlu bir kimseyi haber verip yakalatmak, ihbar etmek; 2) (Herhangi kötü bir şey yapanın yaptığını herkese bildirmek); 3) (Ortaya çıkarmak.)

Şu muhbir var ya, arkadaşlarını teker teker ele veren muhbir. (149)

eli (ayağı) tutmak / tutmamak (1)

1) Güçsüz, dermansız kalmak; 2) (Donup kalmak); 3) (Korku, heyecan ve üzüntüden ne yapacağını bilemez duruma gelmek.) (Aksoy, 1984: 631)

Ayakları parçalandı. Elleri tutmaz oldu. (132)

eli alışmak (3)

1) Bir işte uzluk, ustalık kazanmak; 2) (Herhangi bir davranışı âdet edinmek.)

Atıcılık Allah vergisi değildir. El alışkanlığıdır.... (18-19-62)

eli ayağı kesilmek (2)

Korkudan bir şey yapamayacak kadar kuvvetsiz kalmak.

Bu ölüm üstüne eli ayağı kesiliyor. (34-66)

eli ayağı titremek (1)

Korku, sinir vb. sebeplerle heyecanlanmak.

Nasıl korkacaklar, nasıl yalvaracaklar, elleri ayakları nasıl titreyecek, bir seyreylemeliydi. (116)

eli boş çıkmak (1)

Umduğunu alamamak, başarısızlığa uğramak.

Kızdı köpürdü. Eli boş çıkmıştı. (111)

eli boş dönmek / gelmek (4)

Umduğunu alamadan geri dönmek.

...Çakırcalı takibinden eli boş dönmek, ölümden de kötü. (94-161-169-174)

eli silah tutmak (1)

Silah kullanabilmek.

...her eli silah tutanı Çakırcalı diye göstereyim ihbar etsin. (85)

eli varmamak (2)

Bir işi yapmaya istekli olmamak, gönlü razı olmamak.

...Bir türlü elim varmadı. (71-75)

elinden (gelen) geleni yapmak (10)

Gücünün yettiğini yapmak.

...hangi şart içinde olursa olsun halk ona elinden gelen yardımı yaptı. (22-26-76-87-94-106-110-151)

elinden almak (2)

Bir şeyden mahrum etmek.

...tam hapisanenin kapısında bizi candarmaların elinden alır. (116-129)

elinden kurtulmak (6)

Birinden kaçmayı başarmak.

Bu adamın elinden kurtuluş yok. (22-70-152-169-174-180)

eline almak (1)

1) Bir işin veya yerin yönetimini üstlenmek, işi kendi yapmaya başlamak.

Takdir buyurursunuz ki ben eline aldığı işi başarmak zorunda olan bir adamım. (159)

eline ayağına kapanmak (sarılmak, düşmek) (3)

Birine çok yalvarmak.

Efenin eline ayağına sarılır: "Etme Efem! (47-76-147)

eline düşmek (1)

- 1) Yakalanmak, egemenliği, buyruğu altına girmek; 2) (Birine muhtaç olmak); 3) (Rastlamak, tesadüf etmek.)

Bunda da kaçırırsak bir daha düşmez elimize. (123)

elini kana bulamak (bulaştırmak) (2)

Öldürmek.

Bizim elimiz kana bulaştı. (29)

elini kolunu sallaya sallaya gezmek (6)

Ortada görünmemesi gereken kimse pervasızca dolaşmak, çekinmeden dolaşmak.

...burada elini kolunu sallaya sallaya dolaşıyordu. (29-59-90-96-143-154)

elle tutulur (1)

- 1) Çok açık ve belli, somut.

Hiçbir duygusunu belli etmeyen Çakırcalının yüzü sevinç içindeydi. Elle tutulacak gibi. (58)

emrine vermek (4)

- 1) Görevlendirmek, atamak; 2) (Yararlanması için ayırmak).

Bundan başka da İzmirdeki takip alayı emrine verilmişti. (69-150-159-161)

er geç (1)

Ne zaman olsa, mutlaka. (Aksoy, 1984: 643)

Ama er geç dize getireceğim onu. (109)

erkek gibi (1)

Erkeğe yakışır, erkeğe benzer.

Gerçekten de erkek gibiydi. (62)

etekleri zil (ıslık veya çalpara) çalmak (1)

Çok sevinmek, sevinçli bir haber üzerine telaşa ve heyecana kapılmak.

Muhtarın etekleri zil çalıyordu. “Baş üstüne Efem, baş üstüne. Sağ ol Efem! Ahmed Efem de böyleydi.”

(43)

ev tutmak (1)

Ev kiralamak.

İmamın evini tuttum. (80)

ezbere bilmek (1)

1) Bir şeyin bütün niteliklerini çok iyi öğrenmiş olmak; 2) (Bir yerin her yanını iyice bilmek.)

Ceza Kanununu madde madde ezbere biliyordu. (24)

eziklik duymak (1)

Kendini mahcup hissetmek.

İçinde bir eziklik var. (65)

eziyet etmek (1)

Zahmet ve sıkıntı vermek, canını yakmak.

Kimseye eziyet etmiyordu. (118)

fark etmek (3)

1) Görmek, seçmek; 2) Anlamak, sezmek; 3) Değişmek, başkalaşmak; 4) (Ayırt etmek.)

Tüfeğini kucağına almış, ağzını Çakırcalıdan yana çevirmişti. Çakırcalı bunu hemen fark etti.

Bir gün bile kullanmazsan fark eder. Ben her gün atış yaparım.

...Çakırcalı ilkönce acıyı fark etmemiş, sonra zaman geçip yara soğuyunca...

(53-85-132)

farkında olmak (3)

Görülmesi veya bilinmesi gereken şeylerden haberi bulunmak, kavranması gereken bir şeye dikkat etmek.

“Kusura kalma Efe, farkında olmadım.” (20-25-53)

faydası olmak (1)

Yararı olmak.

Çok geçmeden bu usulün onlara faydası oldu. (122)

feda etmek (1)

Kıymak, gözden çıkarmak.

Bunun için de Osmanı feda etmek zorunda kaldım. (176)

feda olsun! (1)

“Varsın gitsin, uğruna yok olsun!” anlamında kullanılan bir söz.

Çakırcalıya bir değil, bin kız feda olsun. (82)

fırsat bu fırsat (4)

“yararlanılacak en uygun zaman” anlamında kullanılan bir söz.

Fırsat bu fırsattı. (36-37-119-172)

fırsat bulmak (4)

Uygun, elverişli zaman bulmak.

Bir fırsatını bulup, ona bir şeyler yapmak için can atıyordu. (24-117-126-176)

fırsat kollamak (gözlemek) (1)

Yapmak istediği iş için uygun bir zaman veya bir durum beklemek.

Çavuşun fırsatını kollamalıyız Hacı. (36)

fırsatı kaçırmak (1)

Elverişli durumdan yararlanmamak.

Bu Efe de amma fırsatlar kaçırıyor. (130)

fırsattan istifade etmek (2)

Ele geçirilen imkân veya durumdan en iyi biçimde yararlanmak.

...askerin bu arzusundan istifade etmekte. (152-176)

fidan gibi (1)

İnce ve uzun (boy).

Yakışıklı, fidan gibi. (71)

fırar etmek (1)

Kaçmak.

Çakırcalı ya ölmüş, ya fırar etmişti. (125)

galip gelmek (1)

Yenmek, üstün gelmek.

...hükümet kuvvetlerine her zaman galip geliyor, onları perişan ediyordu. (56)

geceyi gündüze katmak (1)

Ara vermeden, devamlı çalışmak; büyük çaba göstermek.

Bir takım müfreze kur oralardan, geceyi gündüze katıp bana ulaş... (151)

geç kalmak (1)

Vaktinden sonra davranmak, gecikmek. (Aksoy, 1984: 662)

Efe neden geç kaldı acep?" dedi. Ve ipi boğazına geçirdi. (132)

gemi azıya almak (1)

1) mec. Söz dinlemez olmak; 2) (At, gemi azıları arasına alıp etkisiz bırakarak süvarisinin yönetiminden çıkmak ve alabildiğine koşmak.)

Kolcular son günlerde gemi azıya almışlar, yollardan bellerden kuş uçurtmuyorlardı. (15)

gerdeğe girmek (1)

Gelinle damat düğün gecesini bir araya getirmek.

Çakırcalı gerdeğe girdi. (83)

geri çekilmek (1)

1) Karıştığı bir işi sürdürmekten veya sürdürenler arasında bulunmaktan vazgeçmek; 2) (Bulunduğu yerden arkaya doğru gitmek.)

“Köyü basan Çakırcalı çetesi Köşk deresine doğru çekiliyor.” (101)

geri çevirmek (1)

1) Geri vermek, geldiği yere göndermek, iade etmek; 2) Kabul etmemek, reddetmek.

Bunca zaptiyeyi geri çevirmiş, bunca müfrezeyi yarmış çıkmış. (154)

geri dönmek (4)

Geldiği yere gitmek.

Çakırcalının geri döndüğünü dağ köylükleri, ova köylükleri, Yörükler bir anda duydular. (11-14-30-66-105-127-138-139-150-174-176)

geri kalmak (2)

1) Arkada kalmak; 2) (Çağdaşlarının ve yaşitlarının düzeyine gelememek veya düzeyinde olmamak); 3) (Gecikmek.)

Arkadaşlar geride kaldılar. Beklesek. (135)

gerisin geriye (2)

Geldiği yöne doğru. (Aksoy, 1984: 666)

...aramızdan ayrılсын, buradan gerisin geri evine dönsün,” dedim. (14-159)

gibi gelmek (1)

... sanısı vermek, ... sanısı yaratmak

“Düz yoldan, şoseden gitsek daha iyi ederiz gibime gelir.” (15)

gibi olmak (11)

Bir duruma, bir duyguya yaklaşmak.

Gene de kardeş gibi olmuşlardı. (9-23-34-48-68-79-85-94-100-130-132)

girip çıkmak (2)

1) Bir yere kısa süre kalmak üzere uğramak; 2) (Bir yere sık sık gelmek.)

Önde Efe, arkasında çeteleri, bir iki sokağa girip çıktılar. (60-139)

giyinip kuşanmak (1)

Özenle giyinmek.

Sonra bir gün Efe giyindi kuşandı dışarı çıktı. (79)

gökte ararken yerde bulmak (1)

Çok güçlkle ele geçirebileceğini sandığı şeyi veya kimseyi birdenbire bulmak.

“Rüştü Bey, seni gökte ararken yerde buldum,” dedi. (149)

gönül rızası ile (1)

İsteyerek.

...kızını Çakırcalı Efeye gönül rızasıyla verdiğini söylemiş... (83)

gör (görürsün) (2)

“işin sonucunu anla, anlarsın” anlamında kullanılan bir tehdit sözü.

O görür. Çakırcalı Çakırcalıysa onda koymaz öcünü. (29)

görmüş geçirmiş (1)

1) Bilge (Kişi); 2) (Geçmişte iyi günler yaşamış.) (Aksoy, 1984: 675)

Halim selim bir adamdı. Çok görmüş geçirmişti. (23)

göz açıp kapayınca kadar (3)

Çok kısa bir sürede.

Göz açıp kapayınca kadar sen tetiğe çökmüş, karşındakini devirmiş olacaksın. (20-111-126)

göz açtırmamak (1)

Başka bir iş yapmasına vakit veya imkân vermemek.

...bize göz açtırmıyordu. (175)

göz atmak (1)

Kısa bir süre, fazla dikkat etmeden bakıvermek.

Arkadaşlarına göz attı, hallerini gördü, üzüldü. (130)

göz bebeği (2)

Pek değerli, çok sevilen, sevgili, çok önem verilen (kimse). (URL10)

Küçük Osman, Efenin gözbebeği... (66-143)

göz göre göre (1)

1) Olacağı bilindiği hâlde önlem alınmadan; 2) (Apaçık şekilde, herkesin gözü önünde.)

Göz göre göre tuzağına düşeriz. (64)

göz göze gelmek (2)

Her iki tarafın bakışları karşılaşmak.

...Ahmet Ağayla göz göze gelmesinler. (170)

göz gözü görmemek (1)

Dumandan, yoğun sisten, karanlıktan, yoğun tozdan vb. hiçbir şey görülmez olmak.

Taş gibi ağır, karanlık bir gece. Göz gözü görmüyor. (39)

göz kırpmadan (1)

1) Acımadan, merhamet etmeden; 2) (Duraksamadan, çekinmeden.)

Dışarıda gözlerini kırpmadan adam boğazlamış...(24)

göz kulak olmak (1)

1) Görme, işitme yoluyla bilgi edinmeye çalışmak; 2) (mec. Gözetmek, korumak, bakmak.)

Göz kulak ol, o fırlar fırlamaz yapıştıralım kurşunu. (123)

gözden kaybetmek (1)

Görünmemek, ortadan çekilip gitmek.

Böyle giderse ardından yetişemeyecek, gözden kaybedeceklerdi. (135)

gözleri dolmak (dolu dolu olmak) (1)

Ağlayacak kadar duygulanmak.

Çakırcalının gözleri dolmuştu. (35)

gözleri kan çanağına dönmek (kanlanmak) (1)

1) Uykusuzluk, yorgunluk, ağlama vb. sebeplerle gözleri çok kızarmak; 2) (Sinirden, öfkeden, hiddetten gözleri irileşmek ve kızarmak.)

Sabaha kadar gözünü yummamıştı. Kalktılar. Hacı:

“Bekleyelim mi Kamil Ağanın haberini?” diye sordu.

Çakırcalı, gözleri kan çanağına dönmüş... (30)

gözleri parlamak (parıldamak) (1)

Gözlerinde sevinç ve istek belirlemek.

O anda yorgun çocuğun gözleri ışıdı. (36)

gözleri yaşarmak (2)

1) mec. Duygulanmak; 2) (Gözleri sulanmak.)

Ortada bir perperişanlık vardı. Çakırcalı bir hoş oldu. Gözleri yaşardı. (138-160)

gözleri yuvalarından (evinden) fırlamak (uğramak) (1)

Korku, öfke ve telaş gözlerinden belli olmak.

Çakırcalı kıpkırmızı kesilmiş, gözleri yuvalarından fırlamıştı. (31)

gözlerinde şimşek çakmak (1)

Aşırı parlamak.

Çakırcalının gözleri şimşek çakar. (146)

gözlerini fal taşı gibi açmak (1)

Şaşkınlıkla, hayretle bakmak.

Müfrezenin gözleri fal taşı gibi açılmıştır. (143)

gözü dönmek (3)

1) Aşırı istek ya da öfkeden saldırıya geçmek, ne yaptığını bilmez olmak; 2) (Hastalıktan gözün renkli bölümü göz kapaklarının altında kalarak görünmemek.) (Parlatır, 2008: 414)

Varıp, Çamlıcalıyı tutacak, tepesine çöküp boğuverecekti. Gözü dönmüştü.
(40-69-111)

gözü dumanlanmak (1)

Öfkeden gözü hiçbir şey görmez duruma gelmek.

Sonra gözleri dumanlanıp mahzunlaştı. (14)

gözü pek (6)

Korkusuz, atılgan, cesur, tehlikeli işlere tereddüt etmeden girebilen. (Ünlü, 1976: 127)

Ordudan bu işe yatkın, gözü pek, tecrübeden geçmiş kimseleri seçiyordu. (48-92-105-149-158)

gözü (gözleri) üstünde olmak (1)

Sürekli denetim altında bulundurmak. (Parlatır, 2008: 412)

O, bütün gözlerin kendi üstünde olduğunu bilmiyor muydu?(164)

gözünde büyütme (1)

Bir kimseyi, olayı veya şeyi abartmak.

...Paşanın ordusunu gözümde büyüttüm. (100)

gözüne uyku girmemek (6)

Uyuyamamak, uykusuz kalmak.

Çakırcalının gözüne uyku girmiyordu. (28-49-64-116-117-134)

gözünü açmak (1)

1) Bir kimseyi uyarmak; 2) (Birisine bilgiler vererek görüşünü genişletmek); 3) (Uykudan uyanmak); 4) (Uyanık, dikkatli olmak.) (Aksoy, 1984: 690)

Aç gözünü de bana iyice bak! (82)

gözünü dikmek (3)

Dikkatle bakmak, gözlerini ayırmadan bir yere ya da bir kimseye sürekli bakmak. (Aksoy, 1984: 690)

Gözünü Tire zenginlerinden birisine dikmişti. (26-27-97)

gözünü yummak (3)

1) Gözünü kapamak; 2) (mec. Ölmek.)

Gözünü yumup Çakırcalının üstüne atılır. (30-111-133)

gözünün içine bakmak (3)

1) Zarar gelmesin diye bir kimseyi özenle korumak, üstüne titremek; 2) Emir ve istekleri yerine getirmeye hazır olmak; 3) (İsteğinin gerçekleşmesi için gözleriyle birine yalvarmak.) (Çotuksöken, 2004: 210)

Bütün Ege köyleri emrine hazırды. Gözünün içine bakıyordu.

Her bir arkadaşını bir elinden tutup, gözlerinin içine baktı: “Kim bilir Efe ne düşünüyordur? Hiç üzülmeysin... (10-117-119)

gözülle görmek (1)

Bir olaya tanık olmak.

Gözümlen görsem gene yapamam. (97)

gururuna yedirememek (1)

1) Kendisinin başkasına yapması söz konusu olan davranışı, kişiliği için onur kırıcı saydığından yapmamak, kendine yakıştıramamak; 2) (Başkasının kendisine yaptığı olumsuz davranışı, onur kırıcı sayarak tepki ile karşılamak, hazmedememek.) (URL10)

Efe gururuna yediremiyor... (165)

gücü yetmek (2)

Eldeki imkânlarla ancak altından kalkabilmek, üstesinden gelebilmek.

Efe, ona hükümetin gücü yetmez, değil benim... (73-140)

gülüp oynamak (2)

Neşeli, sevinçli, keyifli, güzel vakit geçirmek.

Hiç yüreğimize hile gelmesin. Gülün oynayın. (129-131)

gün batmak (4)

Güneş batmak.

Akşam oldu, gün battı. (19-42-146)

gün doğmak (3)

Sabah olmak.

Gün doğarken uyandı. (19-79-135)

gün kavuşmak (2)

Güneş batmak, akşam olmak.

Gün kavuşurken Ayasurata geldi. (83-129)

günahı (günahı vebali) boynuna (1)

“Ben karışmam, sorumluluk sana veya ona düşer.” anlamında kullanılan bir söz.

Bütün ölenlerin günahı vebali varsa... (113)

günlerden bir gün (31)

Herhangi bir gün, önceden belli olmayan bir gün, vaktiyle. (URL9)

Bir gün köyünden bir haber geldi. (Aynı kavramın karşılandığı eksilteli kullanımlar tespit edilmiştir.)(13-22-23-24-26-45-48-62-63-70-79-80-90-93-96-109-111-115-118-128-133-145-153-154-173-178)

günü gününe (3)

Gününü geçirmeden, tam gününde. (Aksoy, 1984: 698)

...halk arasında yaptığı tepkiyi günü gününe haber alıyor, kendini, etrafını yokluyordu. (45-57-67)

ha babam de babam (4)

Durmaksızın, sürekli.

...homurdanarak mahpusanenin içinde dolaşüyor babam dolaşıyordu. (Deyime işaret bulunmakta. “babam sözcüğü aynı anlamda kullanılmaktadır.) (26-36-68-70)

ha bire (21)

Durmadan, ara vermeden, arka arkaya, sürekli olarak.

Haydi al tüfeğini de ateş et. Ha bire ateş et. (19-34-42-54-61-62-65-68-70-73-76-82-97-102-125-129-134-148-152)

haber almak (19)

Kendisine bildirilmek, öğrenmek, bilgi edinmek.

Bozdağda olduğunu haber aldılar. (14-26-45-48-69-70-77-94-115-122-128-151-154-165-172-179-180)

haber çıkmamak (1)

Biri veya bir şey için beklenen bilgi gelmemek.

Ama günlerdir onlardan bir haber çıkmıyordu. (139)

haber göndermek (6)

Herhangi bir araçla bildirmek.

Haber gönderin Ağaya gelsin...(40-58-65-74-82-119)

haber salmak (yollamak) (15)

Haber göndermek.

...Halil Beye, Teyfik Beye haberler salalım tedarikimizi görsünler. (31-32-33-37-53-64-78-81-105-119-138-151-163)

haber uçurmak (1)

Gizlice haber göndermek.

Sonra tez elden dağdaki tanıdıkları Yörüklere, Yörük beylerine haber uçurdu... (31)

haber vermek / vermemek (15)

1) Bildirmek, haber ulaştırmak; 2) (Bir durumun, bir olayın belirtisi olmak.)

Meğer İzmir, Çakırcalının yüze indiğini Yenipazara haber vermemiş. (14-43-53-59-72-92-100-112-116-134-142-154-172)

haberi olmak (1)

Bilgisi olmak, bilmek.

Ondan haberin olduğunu, onun yerini bildiğini ispat edersem, ne dersin?(170)

hacet görmek (2)

1) Gerekli bulmak, gerekli saymak, gereğini yapmak; 2) (Tuvalete gitmek); 3) (Alışveriş yapmak.)

Bu obada senin her bir hacetin görülür. (32-50)

hacet kalmamak (1)

Gereği olmamak.

“Muvaffak olursun da bunlara hacet kalmaz.” (161)

hadise çıkarmak (2)

Olay çıkarmak.

...adamları kaya gibi bu delikanlıdan ürkmüşler, bir hadise çıkaramamışlardı. (24-107)

hakkı olmak (9)

1) Sözünde, düşüncesinde, iddiasında haklı olmak; 2) (Payı, alacağı, hissesi olmak.)

“Hakkın var kardaşım,” dedi. (Eksilteli kullanım “olmak”) (11-36-51-63-110-138-146-165)

hakkından gelmek (3)

1) Zor bir işi başarı ile sona erdirmek; 2) Yenmek, öç almak veya cezasını vermek.

Osman bu işin hakkından gelebilirdi.

Onların da hakkından geliriz. (15-22-175)

hakkını aramak (1)

Hakkı olduğuna inandığı şeyi elde etmeye çalışmak.

Fakir fıkaranın hakkını aramadıktan sonra... (63)

hakkını vermek (1)

1) Birinin çalışmasının karşılığını gereğince değerlendirmek 2) (Gereğini bütün olarak yerine getirmek.)

Öteki ağa hakkımı vermedi. (138)

haklı bulmak (1)

Davasını, iddiasını, düşüncesini, davranışını doğru bulmak, yerinde görmek.

Ve kendini haklı buluyordu. (113)

haksızlık yapmak / etmek (2)

Adalete aykırı davranmak, gadretmek. (URL10)

Ben dağa çıktım çikali bir tek haksızlık yapmadım... (74-125)

hâli kalmamak (1)

Gücü, takati, eski durumu olmamak.

Çakırcalıda da hal kalmamıştı ama dişini sıkıyordu. (97)

halka olmak (1)

Bir çember biçiminde dizilmek.

Asker sıra sıra, dirsek dirseğe evin etrafına halka olmuşlardı. (102)

hapis yatmak (2)

Hükümlü olduğu süreyi hapisanede geçirmek.

Memed içerde sanki on beş yıldır hapisanede yatan, tecrübeli bir mahpusmuş gibi davranıyordu. (23-52)

har vurup harman savurmak (1)

Düşüncesizce ve hesapsızca harcamak, bol bol harcayıp tüketmek.

Memleketi har vurup, harman savuruyorlar. (152)

harac yemek (almak) (1)

Başkasının sırtından geçinmek.

Hapisanenin haracını alıyordu. (24)

harap etmek (2)

Harap duruma getirmek. (URL10)

Çocuk gibi büyüttüğü bahçesini harap etmeli... (113)

harekete geçmek (1)

1)) Bir yerden bir yere gitmeye başlamak; 2) (Bir işi yapmaya başlamak, bitirmek amacı ile bir işe girişmek.)

...karadan, denizden Anadoluya harekete geçmişlerdi. (150)

hata etmek (1)

Yanlışlık yapmak, yanılığa düşmek.

Ben hata ettim. (66)

hatır sormak (1)

Bir kimseye “Nasılsınız? Ne durumdasınız?” biçiminde nezaket sorusu sormak.

...selam edip yüksek hatırlarını sorarım. (104)

hatırından (veya hatır ve havalinden) geçmemek (2)

Aklına gelmemek, düşünmemek.

Şeytanın bile hatırından hayalinden geçmezdi. (71-139)

havsalasına sığmamak (3)

1) Aklı almamak, kavrayamamak; 2) (Kabul edememek.)

İnsan havsalasına sığmaz şeyler yapıyordu. (160-166)

hedef göstermek (1)

1) Birini kötü bir durumda kalması için hedef hâline getirmek; 2) (Bir kimseyi olumsuz, kötü bir amaç için bir yere veya şeye yönlendirmek.)

Ama Koca Memet de öyle küfürlere falan hedef göstereceklerden değildi. (123)

helal etmek (1)

Üzerinde hiçbir hak iddia etmeksizin bağışlamak. (URL10)

Sütümü helal etmem. (31)

helal olsun (1)

1) Bir hizmet veya özverinin istenilerek yapıldığını ve takdir edildiğini göstermek için kullanılan bir söz; 2) (“hakkımı helal ediyorum” anlamında kullanılan bir söz); 3) (Bir davranış karşısında sitemle söylenen bir söz.)

Helal olsun Efe,” der. (145)

hem de nasıl (1)

Hem de nasıl.

...zorla itildiği eşkıyalıktan yakasını sıyrabilmişti. Hem de nasıl!(62)

hey gidi (hey) (1)

Çeşitli duyguları pekiştiren veya özlem ve acınma bildiren bir söz

Hey gidi günler hey! (15)

hır çıkarmak (1)

Kavga, gürültü çıkarmak.

Bir ekmek yüzünden de hır çıkmasın. (37)

hız vermek (1)

1) Hızını artırmak, hızlandırmak; 2) mec. İsteklendirmek.

Müsademeye büyük bir hız verilmişti. (176)

hiç mi hiç (4)

Kesinlikle.

Sallamayacaksın tüfeği. Hiç mi hiç sallamayacaksın. (20-34-62-110)

hizmetinde olmak (1)

Birinin yanında çalışmak, işlerini yapmak.

On tane mahkum hizmetinde idi. (24)

hop oturup hop kalkmak (1)

Öfke, heyecan vb. duygular sebebiyle yerinde duramaz olmak, kalkıp kalkıp oturmak.

Kara Ali hop otura hop kalka, her çalıda bir Çakırcalı... (129)

hoş geldiniz (7)

Gelen kişiye söylenen selamlama sözü.

Buyur Efem! Hoş geldin Efem, Ahmed Efemizin oğlu... (23-43-60-76-121-169)

hoş görmek (1)

Gücenilecek ya da karşılık verilecek bir davranışı hoşgörü ile karşılamak, anlayışla karşılamak, kusur saymamak.

“Beni hoş gör, paşam,” dedi. (75)

hoş görünmek (1)

Göze girmek, beğenilmek. (Ünlü, 1976: 144)

Ona hoş görünmek zorunda kalır. (144)

ısrar etmek (3)

1) Çok istemek; 2) (Bir konuda, bir düşüncede sürekli direnmek, ayak diremek.)

İsrar ettiler, tehdit ettiler, adam dayattı. (11-81-143)

icabına bakmak (6)

1) mec. Bir kimseyi yok etmek, ortadan kaldırmak; 2) (Gereğini yerine getirmek.)

Şunların icabına bak gayrı. (11-22-25-105-123)

icat etmek (1)

1) Bir şeyi gerçekmiş gibi göstermek; 2) (İlk kez yeni bir şey yaratmak.)

...tevkif etmek için bahaneler icat etmeye başlamış...(30)

iceri girmek (1)

1) Hapse girmek; 2) (Bir iş veya alışverişte zarar etmek.)

Memed içeri girdiği gün bütün mahpuslar hoş geldine gelmişler... (23)

İçi titremek (1)

1) Duygulanmak; 2) (Çok üşümek); 3) (Özen göstermek).

İçi titriyordu. Ama bu duygusunu hiç kimseye söylemiyordu. (110)

İcinden geçmek (2)

Düşünmek, aklından geçmek.

Sonra düşündü. “Vay yezit vay!” geçti içinden. “Bu oğlan altüst edecek ortalığı.” (45-134)

İçine dert olmak (2)

Bir şeyi yapamamaktan dolayı üzülme.

Ama içine dert oldu. Bir efenin bu hale düşmesi ölümü demektir. (48-85)

İçine kurt düşmek (1)

Kendisine zararı dokunacak bir durum meydana geleceğinden kuşkulanan.

İçine kurt düşmüş. (67)

İçini boşaltmak (1)

1) Öfkesini açığa vurmak; 2) (Sıkıntı ve derdini söylemek); 3) (Banka, şirket vb.ni yasal görüntü verip soymak.)

Yolda habire söyleniyor, içini boşaltıyordu. (82)

İdare etmek (1)

1) Yetmek, yetişmek; 2) (Tutumlu kullanmak); 3) (Yönetmek, çekip çevirmek); 4) (Alışverişte yeterli olmak, kurtarmak); 5) (Göz yummak, hoş görmek); 6) (Örtbas etmek.)

...bir yandan da müsademeyi idare etmeye çalışmış. (52)

İflah olmamak (2)

1) Onmamak, düzelmemek; 2) (Doğru davranışta bulunmamak.)

Bundan sonra ben iflah olmam Hacı. (12-134)

İflahını kesmek (1)

tkz. Gücünü tüketmek, bir daha düzelemeyecek bir duruma getirmek.

Hele yeni gelenlerin iflahını kesiyorlardı. (23)

iftihar etmek (1)

1) Övünmek; 2) (Kendi değerini yükselten bir olaydan haz duymak.) (URL10)

Damadyla iftihar ediyordu. (83)

iğne atsan yere düşmez (1)

Çok kalabalık

Askerden, iğne atsan yere düşmeyecek. (101)

iğne ipliğe dönmek (1)

Çok zayıflamak.

Adam bir iğne ipliğe dönmüştü. (26)

ihtimal vermemek (1)

Bir şeyin gerçekleşeceğini, olabileceğini hiç düşünmemek.

Çetenin hiç ihtimal vermediği bir yerde... (175)

iki eli (kızıl) kanda olsa (1)

Ne kadar önemli olursa olsun, elindeki iş hiç bırakılmayacak derecede olsa bile.

İki eli kanda da olsa gelir bizi kurtarır. (129)

iki eli yanına gelmek (1)

Ölmek

Sonra pişman olmuş gibi, yakasından eli ölücesine yanına düştü. (Deyime işaret) (27)

iki gözü iki çeşme (2)

1) Sürekli ağlar durumda, sürekli ağlayan.

Anası iki gözü iki çeşme Memedim merak ediyordu. (20-147)

ikide bir (1)

Sık sık. (Aksoy, 1984: 738)

“Kara Sait Paşa gibi bir adam!” diyordu ikide birde. (161)

ikram görmek (1)

Ağırlanmak.

Arabaki çadırda üç gün izzeti ikram gördü. (76)

ileri gelenler (4)

Bir topluluğun önemli kişileri. (Aksoy, 1984: 740)

Köyün ileri gelenlerinden, yakın köylerin ağalarından birkaçını topladı. (81-82-95-159)

ileri gitmek (2)

1) Söz ve davranışta ölçü dışına çıkmak, gereksiz, aşırı davranışta bulunmak; 2) İlerlemek, gelişmek.

Biri ileri gidiyor, öbürü onu koruyordu.

Çok ileri gittiğini anladı. “Efem bilir,” diye kesti attı. (17-45)

ileri sürmek (1)

1) Bir düşünceyi veya tasarımı önermek, serdetmek; 2) (Öne doğru yürütmek.)

Çakırcalıyla Sait Paşa ne yoldan tanışmışlar, birlik kurmuşlar, bu da ileri sürülüyordu. (56)

ilgi çekmek (uyandırmak) (1)

Çevresinde ilgiyi, dikkati ve merakı üzerine toplamak, alaka çekmek, alaka toplamak veya alaka uyandırmak.

Eğedeki efelik tarihi üstüne çok ilgi çekici bir inceleme(57)

ilgi göstermek (1)

İlgisini esirgememek, belli etmek.

*...Londra gazeteleri Türkiyedeki bir eşkıyaya karşı bu kadar ilgi gösterebilirler!
(57)*

ilk göz ağrısı (1)

1) İlk sevgili; 2) (İlk doğan çocuk.) (Aksoy, 1984: 741)
Iraz kadındı. Dosttu. Fedakardı. İlk göz ağrısıydı. (80)

imdadına yetişmek (1)

Çok zor ve tehlikeli bir anda yardım etmek.

Onun her bir işini görür, sıkışınca imdadına yetişirdi. (105)

in cin yok (1)

Hiç kimse yok.

Fakat in cin yok. (90)

inan olsun (1)

“Bana inanınız” anlamında kullanılan bir söz.

“Demedim mi Efem sana! Demedim mi, Osmanlıya inan olmaz. Demedim mi Efem!” (12)

inceden inceye (4)

En küçük ayrıntısına kadar, çok dikkat ederek. (Aksoy, 1984: 742)

...müfrezedeki kimselerin kimler olduklarını inceden inceye anlatıyor. (44-77-156-162)

insan gibi (1)

İnsanlara yaraşır biçimde.

Korkusuzca, insan gibi bir hayat... (85)

insan hâli (1)

Her insanda görülebilen, olağan karşılanması gereken durum. (Aksoy, 1984: 743)

İyi bir insan hali vardı onda. (62)

intikam almak (2)

Öç almak.

Memed hapisaneden çıkar çıkmaz dağa çıkacak, babasının intikamını alacak.
(26-114)

ipe dizmek (1)

Boncuk vb.ni ipliğe geçirmek.

Bin kişiyi bir ipe dizebilir... (134)

ipucu vermek (1)

Aranılan gerçeğe ulaştırabilecek şeyle ilgili, onu bulmaya yarayan bilgi vermek.

Çakırcalıya ait en ufak bir ipucu vermez. (89)

ispat etmek (2)

1) Tanıtlamak, muhakeme etme yoluyla veya tanık göstererek bir şeyin doğruluğunu ortaya koymak; 1) (Kanıtlamak.) (URL10)

...istememiş olduğunu elimdeki vesikalarla ispat edecektim. (164-170)

istediği gibi at koşturmak (oynatmak) (3)

Keyfince, istediği gibi davranmak.

İsteddiği gibi atını oynatsın artık Çakırcalı. (49-59-91)

istifa etmek (2)

Çalıştığı yerden tamamen ayrılmak, işinden ayrılmak, işi bırakmak. (Ünlü, 1976: 157)

Askerlikten istifa edip, beş arkadaşıyla... (72-161)

istifini bozmamak (1)

Aldırış etmeyip durum ve davranışını değiştirmemek.

...sanki düz yoldaymış gibi hiç istifini bozmadan gidiyordu. (134)

iş başa düşmek (2)

Kendi işini kendi görme zorunda kalmak.

“Demek Hacı iş başa düştü.” (35-151)

iş bitirmek (3)

Bir işi iyi bir sonuca ulaştırmak.

Çakırcalı işini bitirmiş, dönmeye hazırlanırken... (45-171-180)

iş değil (1)

1) Kınama belirten bir söz; 2) (Bir şeyin çok kolay olduğunu belirten bir söz.)

Bu olacak iş değildi. (86)

iş görmek (7)

1) İş yapmak; 2) (İş yapmaya uygun olmak.

“Ağa” dedi Çakırcalı, “kızanlar çok iş gördüler yol boyunca... (28-31-54-65-69-105)

iş isten geçmek (1)

Bir işi gerçekleştirme imkânı kalmamış olmak.

İş isten geçtikten sonra Hacı da ısrarlarını kesti. (19)

iş vermek (1)

1) Birine yapacak iş göstermek; 2) (argo, Gönlü olduğunu gösterecek davranışlarda bulunmak, pas vermek.)

Nereye göndermişler, ne iş vermişlerse mutlaka başarmıştı. (69)

iş yapmak (5)

Çalışmak.

Efeden izin almadan bu iş yapılamazdı. (74-11-118-134-166)

işe karışmak (3)

1) Herhangi bir konuda katkıda bulunmak, görev almak; 2) (Herhangi bir konuda olumsuz yönde müdahale etmek.)

Yüzde hiçbir işe karışmak istemeyen Efeyi halk rahat bırakmıyordu. (62-63-110)

işi (işler) volunda olmak (1)

İşi (İşler) memnunluk verici biçimde yürüme. (Aksoy, 1984: 750)

“İşler yolunda. Yataklar tamam. Kendimizi gizlemenin sırası.” (50)

İşi azıtmak (1)

Yanlış ve aşırı yollara sapmak.

Çakırcalı azıttıkça azıttıyordu. (155)

İşi çıkmak (1)

Başka bir işle meşgul olmak.

Sonra İzmire nakledilme işi çıktı. (128)

İşin rengi değişmek (iş değişmek) (1)

Konu başka biçimde gelişmek, öncekinden farklı davranmaya başlamak.

Ben bir ay bile atsam bunu elimden, iş değişir, vuramam. (19)

İşini bilmek (2)

1) Nereden, nasıl yarar sağlanacağını bilmek; 2) Yapacağı iş için gerekli olan bilgisi bulunmak; 3) Görevini yapma bilinci taşımak.)

Efe gelmedi diye yüreğinize hiç kara getirmeyin. O işini bilir.

Kamil Paşa işini bilir bir devlet adamı idi. (56-116)

İşten (bile) değil (2)

Çok kolay.

...Çakırcalının ta kalbine isabet ettirmek işten bile değil. (173-175)

İtibardan düşmek (1)

Saygınlığını yitirmek.

Bizim itibarımızı düşürürsün. (24)

İyi etmek (1)

1) Uygun, yerinde bir davranışta bulunmak; 2) (İyileştirmek, hastalıktan kurtarmak); 3) (Argo soymak, parasını, malını almak.)

“Düz yoldan, şosedan gitsek daha iyi ederiz gibime gelir.” (15)

iyi karşılamak (1)

1) Kabul etmek, beğenmek, benimsemek; 2) (İlgi göstermek.)

“Belki iyi karşılar Hacı.” (74)

iyilik görmek (1)

Maddi, manevi yardım görmek.

O köyler köy oldu olalı, ne eşkiyadan, ne hükümetten, ne ağadan, akırcalıdan gorduğu iyilik kadar iyilik gormuştu. (90)

izin almak (2)

Bir şey yapmak için onay sağlamak.

Efeden izin almadan bu iş yapılamazdı. (134-160)

kabına sığmamak (1)

Sevinç ve heyecanından taşkın hareketlerde bulunmak.

Sevincinden kabına sığamıyordu... (96)

kadrini bilmek (1)

Değerini bilmek, yararlanmak.

Hem bunlar Çakırcalının kadrinitekiler kadar bilemezlerdi. (137)

kafa tutmak (1)

Boyun eğmemek, karşı gelmek, diklenmek.

Kölelik yaptıkları beylere gene kafa tutup... (67)

kahır çekmek (1)

Uzun süre sıkıntıya katlanmak. (Çotuksöken, 2004: 248)

Bu kadar kahrımızı çekti. (74)

kahpelik etmek (4)

Sözünden dönerek birine kötülük etmek. (nlu, 1976: 165)

“Eyvah!” dedi. “Eyvah, kahpelik ettik, dağ gibi babayığide.” (14-131-133-134)

kahrından ölmek (3)

1) Çok üzölmek; 2) (Aşırı üzüntü, ölümine neden ölmek.)

“Kahrımdan ölüyorum Efe!” (11)

kan (revan) içinde kalmak (4)

Her yanı kana bulanmak.

...dizleri parça parça olmuş, kan içinde kalmıştı. (12-25-88-177)

kan beynine sıçramak (1)

Çok sinirlenmek, öfkelenmek, hiddetlenmek, kontrolü yitirmek.

Bu lafi da duyunca kan beynine sıçradı. (112)

kan gövdeyi götürmek (1)

Çok kan dökölmek.

Sonra da kan gövdeyi götürecekti. (174)

kan tere batmak (5)

Kan ter içinde kalmak.

Memed kan tere batmıştı. (11-16-50-85-102)

kan yürümek (1)

Bir organda aşırı kan birikmek.

Yüzüne kan yürüdü. (36)

kanı kurumak (1)

1) mec. Bitkin, yorgun, cansız duruma düşmek; 2) (Çok usanmak, çok bıkmak.)

Çakırcalının kanı kurudu. (112)

kanına dokunmak (1)

Çok sinirlenmek.

Bu sözler ihtiyarın kanına dokunur... (146)

kapıp koyuvermek (2)

1) Kendini bırakmak; 2) (Bırakmak, vazgeçmek.)

Bir gün geldi ki, Kara İsmail kendini kaptı koyverdi. (126-153)

karanlığa gömülmek (1)

Koyu karanlık içinde kalmak, büyük sıkıntı ve keder içinde kalmak

Sonra sözlerin tesiri unutulunca gene karanlıklarına gömülüyorlardı. (130)

karanlık basmak (1)

1) Güneşin batmasıyla ortalık yarı karanlık olmak; 2) (Gökyüzünün bulutlanması nedeniyle ortalık yarı karanlık olmak.)

Karanlık bastırmadan, muhakkak bir netice almak mecburiyetindeyiz. (176)

karar vermek (12)

Bir sorunu karara bağlamak, kararlaştırmak.

Artık her şeyi Efe düşünecek, her şeye o karar verecekti. (35-53-57-70-84-100-101-143-151-161-180)

karara varmak (2)

Bir konuda anlaşmak, bir şeyi kararlaştırmak.

Bir karara varıyorlar. (156-167)

karı gibi (2)

Korkak, döneke (erkek).

Ne bu yas! Böyle, karı gibi! (129-130)

karınca yuvası gibi / karınca gibi kaynamak (1)

Çok kalabalık. (Aksoy, 1984: 769)

Herifte asker karınca gibi. (99)

karşı çıkmak (1)

1) Dışarıdan gelenleri karşılamaya gitmek; 2) (Bir düşünceye katılmamak, cephe almak.)

...kızanlarını alarak Ödemiş Kamil Paşaya karşıcı çıkar. (144)

karşı karşıya gelmek (2)

1) Biri ötekinin karşısında; 2) (Yüzleri birbirlerine karşı olduğu halde yaklaşmış olmak); 3) (Birden karşılaşmak.)

Erkeksen kaçma. Karşı karşıya gelelim! (49-174)

karşı koymak (2)

Boyun eğmemek.

...koskoca müfrezeye karşı koyarak çarpışmayı devam ettirdiğini öğrendi. (51-102)

karşılık vermek / vermemek (7)

1) Cevap, yanıt vermek / vermemek; 2) (Küçük büyüğüne karşı gelmek / gelmemek.)

Çakırcalı karşılık vermedi. Sustu. (51-61-116-117-131-134)

karşılıklı bulunmak (1)

Cevap vermek.

“Birleşmeliyiz Efe,” karşılığında bulundu. (54)

karşısına çıkmak (1)

1) Karşısında bir şeyi, bir kişiyi görmek; 2) (Karşısındakine engel olacağını göstermek.) (Aksoy, 1984: 771)

Hep kaçıyor Çakırcalı, bir kere olsun karşıma çıkmadı. (99)

karşısına dikilmek (2)

1) Birinin karşısında durmak; 2) Engel olmak; 3) (Karşıt olmak.)

Korktuğu, sevmediği dağlar gene karşısına dikiliyor.

Ama birdenbire Küçük Osman karşısına dikildi. (51-67)

kasıp kavurmak (1)

1) Çok zarar vermek, mahvetmek; 2) (Baskı yaparak veya kıyıcı davranışlarla bir topluluğu ezme, zulmetme); 3) (Çok etkilemek, hüküm sürmek.)

...şurda vukuat çıkarma ihtisasıyla Efe ortalığı kasıp kavuruyor... (113)

katı yürekli, (yüreği katı), (taş yürekli). (1)

Acıklı şeylerden üzüntü duymayan, acıması olmayan. (Aksoy, 1984: 772)

Çakırcalı, taş yürekli Çakırcalı Efe oturmuş Posluoğlunun başucunda, ağlıyordu. (55)

kaya gibi (2)

Çok sağlam.

...adamları kaya gibi bu delikanlıdan ürkmüşler, bir hadise çıkaramamışlardı. (24-100)

kazaya kalmak (1)

1) din. Namaz, vaktinde kılınmamak; 2) (Oruç, vaktinde tutulamamak.)

“Efeme bir ibrik getirin. Namazı kazaya kaldı.” (44)

kelepçe vurmak (takmak) (2)

Bileklere demir halka geçirmek.

Bir gün, her şeyden habersiz Memedle arkadaşlarını Hasan Çavuş yakalayarak, ellerine kelepçeyi vurdu. (23-128)

kendi hâlinde, (eli koynunda) (2)

Kimsenin işine karışmaz, sessiz. (Aksoy, 1984: 776)

Yüze indiğinden bu yana kendi halinde, herhangi bir vatandaş gibi yaşıyordu. (23-62)

kendi kendine (13)

1) Başkasının yardımı olmadan; 2) (Kimseye sormadan.) (Aksoy, 1984: 776)

Ağa başını sallıyor, kendi kendine mırıldanıyordu. (11-19-76-100-101-103-112-128-132-135-152-170)

kendinden geçmek (2)

1) Bilinci işlemez olmak, kendini kaybetmek 2) (Bir şey karşısında coşkuya kapılmak, duygulanmak) 3) (Uykuya dalmak, uyuyakalmak.)

*Bir an kendinden geçen Mehmet Efendi baktı ki bir yerlerde asılı duruyor.
(126-134)*

kendine gelmek (7)

1) Akli başına gelmek; 2) (Ayılmak); 3) (Durumu düzelmek).

Artık Çakırcalı kendine gelmiş. (13-50-80-122-126-136-170)

kendini ateşe atmak (1)

Bile bile tehlikeli bir işe girişmek.

...diye bağırarak kendini ateşe attı. (180)

kendini bırakmak (1)

1) Gevşek, rahat bir biçimde kalmak; 2) (Çevre ile ilgisini keserek yalnız bir konuyla uğraşmak); 3) (Kendine özen göstermemek.)

...benim böyle kendinden korktuğuma nasıl inanıyor, nasıl inanıyor da kendini bırakıyor?(154)

kendini bilmek (1)

1) Durum ve onuruna yakışacak biçimde davranmak; 2) (Baliğ olmak); 3) (Ağırbaşlı olmak); 4) (Kendinin ve çevresinin bilincine varmak); 5) (Akli ve muhakemesi yerinde olmak.)

“Kendini topla Hacı! Kendini bil, yoksa...” (100)

kendini göstermek (3)

1) Ortaya çıkmak, belirtmek; 2) (Beğenilecek niteliklerini ortaya koymak); 3) (sp. pas alabilmek için boş alana kaçmak.)

“Göster kendini. Ahmed Efenin oğlu.” Memed bir yılan sessizliğiyle Osmanın oraya süzüldü. (16-91)

kendini toplamak (toparlamak) (3)

1) Çeki düzen vermek; 2) (Bir konu üzerinde dikkatini yoğunlaştırmak); 3) (Sağlığına kavuşmak); 4) (Herhangi bir konuda eskiden kötü olan durumunu düzeltmek.)

“Kendini toplu Hacı! Kendini bil, yoksa...” (79-100-101)

kendini tutamamak (2)

Bir durum karşısında sessiz ve heyecansız kalamamak, kendine hâkim olamamak.

Babanın Tireye geldiğini duyunca artık kendini tutamadı. (18-82)

kendini tutmak (1)

1) Kendine hâkim olmak, dayanmak, sabretmek.

Çakırcalı bu olayın sonuna kadar kendisini zor tutmuştu. (108)

kendini yoklamak (1)

Duygu, düşünce ve beden bakımından kontrol etmek.

...yaptığı tepkiyi günü gününe haber alıyor, kendini, etrafını yokluyordu. (45)

kesip atmak (1)

1) Kesin olarak çözmek, bitirmek; 2) (Uzun uzadıya düşünmeden kesin yargıya varmak.)

Çok ileri gittiğini anladı. “Efem bilir,” diye kesti attı. (45)

kıpkırmızı kesilmek (olmak) (3)

Yüz herhangi bir nedenle çok kızarmak.

Çakırcalı kıpkırmızı kesilmiş, gözleri yuvalarından fırlamıştı. (31-35-85)

kırıp geçirmek (1)

1) Yakıp yıkarak, öldürerek, baskı veya etki yaparak büyük zarar vermek; 2) (Çok sert davranarak darıltmak); 3) (Tuhaf söz ve davranışlarla herkesi çok güldürmek); 4) (Hayran etmek.)

Kayaköyü kırıp geçirirdi. (81)

kırış kırış olmak (1)

Çok kırışmak.

Ablak suratı sarkmış, alnı kırış kırış olmuştu. (135)

kız gibi (1)

1) Argo çok güzel ve yeni; 2) Utangaç; 3) Kıza benzeyen.

Mavzer kız gibiydi. (13)

kız istemek (1)

Bir kızın evlenmek için ana ve babasından veya yakınlarından istemek.

İstersen kızın babasından istemeye ben giderim. (80)

kız vermek (3)

Bir ailenin kızını bir başka aileye gelin etmek.

Sen Efeye kız vermiyormuşsun. (62-82-83)

kim bilir (6)

1) Belirsizlik, bilinmezlik bildiren bir söz; 2) Olabilirlik bildiren bir söz. (Aksoy, 1984: 787)

Çakırcalıya alttan alta yardım etmek için. Kim bilir?

Hacı, Ali asılırken ne dedi, kim bilir... Efe beni kancıkladı... (115-117-129-136-143-169)

kolu kanadı kırılmak (3)

Bir şey yapamayacak duruma gelmek, çaresiz kalmak.

O ölünce kolum kanadım kırıldı. (15-33-138)

korktuğu başına gelmek (1)

Düşünülen kötü durum gerçekleşmek.

Korktuğumuz başımıza geldi. (173)

kozunu pay etmek (pavlaşmak) (1)

Aradaki anlaşmazlığı zora başvurarak, üstün olan güce dayandırarak çözümlenmek, sona erdirmek.

Çakırcalıyla bir gün karşılaşmak, onunla kozunu pay etmek. (111)

köküne kibrit suyu dökmek (kökünü kurutmak) (1)

Bir daha ortaya çıkamayacak biçimde yok etmek.

...kendi bölgesindeki ayıngacıların kökünü kurutmuştu. (158)

köpek gibi (1)

Çok yaltaklanan.

...ardımızda köpek gibi sürükleriz diyorlardı. (115)

kör kurşun (3)

Nereden geldiği ve kimi hedeflediği belli olmayan kursun, serseri kurgun.
(Çotuksöken: 2004: 268)

“Belki bir kör kurşundur Efe,” dedi. (84-125-127)

kös dinlemek (1)

Türlü olaylar yaşadığı için bilgi ve deneyim sahibi olarak benzer veya daha basit olaylar karşısında aldırış etmemek.

...diye haberler yolluyor, ben kös dinliyorum. (163)

kulağına gelmek (2)

1) Kulağına çalınmak, duymak.

*...onu affetme çareleri araması günü gününe Çakırcalının kulağına geliyordu.
(57-157)*

kulağına gitmek (1)

Duymak.

Bu Memedin kulağına gitti. (24)

kulak asmak (1)

Önem vermek, dinlemek.

Adam bu şiddetli mektuba da kulak asmadı. (81)

kum gibi (2)

Pek çok.

Kurşun kum gibi kaynıyor. (101-167)

kurban olayım! (5)

- 1) Yalvarma sözü; 2) (Aşırı sevgi ve hayranlık anlatan bir söz.)
“*Etme Efem, kulun kurbanın olayım.*” (88-147-148-149)

kurşun atmak (11)

- 1) Silahla mermi atmak; 2) (mec. düşmanlık etmek.)
“*Çamlıcalı müfrezeye kurşun atmıyordu.* (14-34-65-68-71-103-174-176-178)

kurşun gibi (1)

- 1) Sıkıntı veren; 2) (Katlanması zor bir biçimde); 3) (Çok ağır.)
“*Efe dişlerinin arasından kurşun gibi bir tükürük attı.* (86)

kurşun sıkmak (25)

Silahı ateşlemek, mermi yakmak.

“*Bir de kurşun sıkardı ki şaşılır.* (14-16-18-19-34-48-55-65-68-71-102-103-124-140-175)

kurşun yağdırmak (2)

Çok sayıda kurşun atmak.

“*Bütün gücünü Çakırcalıya sınıyor, üstüne kurşun yağdırıyordu.* (65-125)

kurşun yemek (9)

Vurulmak.

“*Yakından üç kurşun yemişti kafasına Efe.* (11-12-35-39-40-65-101-132-180)

kusur etmek (1)

Yanlışlık yapmak.

“*Allah için bu Yörükler de saygıda kusur etmiyorlardı.* (137)

kusura bakmamak (kalmamak) (12)

Hoş görmek.

“*Kusura kalma Efe, farkında olmadım.*” (41-44-53-72-75-80-100-112-149)

kuş uçurmamak (2)

Hiçbir şeyin veya kimsenin kaçmasına, geçmesine imkân vermemek.

Yollardan kuş uçurmuyor. (15-153)

küçük düşmek (1)

Değeri veya onuru sarsılmak.

Asker içinde kendini küçük düşmüş sayıyordu. (85)

kül olmak (2)

1) Bütünüyle yanmak; 2) (mec. Varını yoğunu yitirmek.)

Ev yandı, kül oldu evden kimse çıkmadı. (108-114)

laf etmek (3)

Söz etmek.

Çakırcalı bu olay üstüne ağzını açıp da bir laf etmemişti. (116-134-179)

lafa karışmak (1)

Biri veya birileri konuşurken bir başkası konuşmak, konuşmaya katılmak.

Sonradan lafa karışan kaçakçının adı Hacı Mustafaydı. (15)

lafını etmek (1)

Birinden veya bir konudan söz etmek, onunla ilgili olarak konuşmak.

Çakırcalı Efe lafının edilmesini Abdülhamidin yasak ettiği kulağımıza geliyordu. (157)

lakap takmak (1)

Bir kimseye onun bir özelliğini belirtecek bir ad vermek.

Köyde bir çocuk, bir kimse böyle somurtkan olursa, ona hemen Hacı Eşkaya lakabını takıyorlardı. (22-158)

lazım gelmek (1)

Gerekmek.

...lazım gelenlerle beraber hemen ve serian İzmire hareket etmeniz... (157)

lazım olmak (1)

Gerekmek. (bkz. “lazım gelmek”)

Bu gibi kimseler bize lazım olacaktır. (166)

lüzum görmemek (1)

Gerekli bulmamak, gerekli görmemek.

...kumandan böyle selahiyetler istemeye lüzum görmemişti. (160)

maaş bağlamak (1)

Aylık bağlamak.

Kızanların hepsi affedilip, maaş bağlanacak. (77)

mahkemeye vermek (1)

Dava açmak.

Çakırcalının kızanı diye mahkemeye veriyordu. (95)

maksat hasıl olmak (1)

Amaca ulaşılma, amaç gerçekleşmek.

Tamam maksat hasıl olmuştu. (169)

mâl olmak (3)

1) Bir şeye bir değer karşılığında sahip olmak; 2) Bir iş, bir davranış sonucu zarara uğramak; 3) (Bir yeri, bir şeyi benimsenmek.)

...Paşayı vurmak kendisine kaç mal olur?

O da bize Küçük Osmana mal oldu... (66-71-86)

mana vermek (2)

Kendince bir yargıya varmak, yorumlamak.

Halk, eşraf benim bu merakıma bir mana veremiyor. (163-176)

mapusa düşmek (2)

Hapse girmek.

...baştan çıkarırlar, ya katil edip hapisaneye düşürürler... (52-105)

maruz kalmak (2)

Bir olay veya bir durumla karşı karşıya olmak.

...İzmirde ne sıkıntılara maruz kaldı diye düşünüyordum,” dedi. (86-159)

mevdan okumak (6)

Korkmadığını, çekinmediğini açıkça bildirmek, kavga veya yarışmaya çağırarak.

İnadiyla mevdan okuyordu Çakırcalıya. (25-53-82-91-156-172)

mevdana gelmek (1)

1) Olmak, oluşmak; 2) (Ortaya çıkmak.)

...böyle kahpe anadan, bunun gibi zina mevdana gelir. Söyle yerini! (30)

minare gibi (2)

Çok uzun.

...Kız Kayası Karıncalıdağın ortasında göklere doğru bir minare gibi yükselmiş. (173-177)

misafir kalmak (1)

Bir yerde yiyip içmek, yatmak ve konuk olarak ilgi görmek.

Bir köyde misafir kaldılar. (115)

muamele görmek (1)

İşlem uygulanmak, davranılmak.

...Efeden son derece nazik muamele görürmüş. (119)

muhasara altına almak (1)

Kuşatılmak.

Bu yüzden, üç koldan muhasaraya alarak, devamlı ateşimiz Çakırcalıya hiçbir tesir etmiyordu. (175)

mukabelede bulunmak (1)

Karşılık vermek.

“Baş üstüne Efe,” diye mukabelede bulundu. (54)

musallat olmak (1)

Birini sürekli rahatsız etmek, birine sataşmak, peşini hiç bırakmamak.

Bir de köylüler musallat olmasa... (110)

muvaffak olmak (2)

Başarmak. (URL10)

“İnşallah muvaffak olursun,” dedi. (161)

mücadele etmek (vermek) (1)

Uğraşmak, savaşmak, çatışmak.

Ayınacılarla mücadele etmek için onlardan daha cesur insanlar... (158)

münasip görmek (1)

Uygun ve yerinde bulmak.

Efem böyle münasip görmüş. Efe demek baba demek... (43)

müsaade etmek (buyurmak) (7)

1) İzin vermek; 2) (Geçiş için yol vermek, yol açmak); 3) (Elverişli, uygun olmak.)

“Efem, müsaade eder misin?” dedi. (35-86-175)

namaza durmak (4)

Namaza başlamak.

Çakırcalı aptes aldı, namaza durdu. (44-55-88)

nara atmak / basmak (3)

Yüksek bir sesle haykırmak, kabadayınca bağırmak.

Çakırcalı, yeri göğü inleyen narasını basar... (123-129-147)

nasıl olsa (4)

Her durumda, er geç.

Çakırcalı nasıl olsa kendisini sağ bırakmayacaktı. (11-52-63-126)

ne âlemde? (1)

Nasıl?

“Paşa, işler ne âlemde?” diye sordu. (109)

ne biçim? (1)

Nasıl?

Efenin ne biçim bir adam olduğunu bilmeyenler böyle umutsuz olurlar. (129)

ne çare (2)

“Çaresi yok, elden ne gelir” anlamında kullanılan bir söz.

Ne çare ki Osmanlının elinde. Ne çare... (52-60)

ne de olsa (1)

Ne denli eksiği, kusuru olursa olsun; böyle olmakla birlikte.

Ne de olsa onu uzaktan uzağa duymuşlardı. (137)

ne demek? (8)

- 1) “Öyle şey olur mu, o nasıl şey, yakışık alır mı?” anlamında kullanılan bir söz;
- 2) (“Tabii ki, elbette, lafı mı olur?” anlamında kullanılan bir söz.)

Niyeti kötü olsa gerek de ne demek? (59-60-100-111)

ne denir (1)

Bir konuda söyleyecek söz kalmadığını anlatan bir söz.

*“Bu işe ne dersin Hacı?” “Ne denir Efem. Üstüne gitmeyeceğiz Çamlıcalının.
(64)*

ne fayda (1)

İş işten geçtikten sonra alınan boş önlemler için “neye yarar” anlamında kullanılan bir söz.

“Ne faydası var Hacı?” (78)

ne gibi? (2)

Nasıl, ne türlü?

Bundan sonra da hükümetin ne gibi bir kötülük yapabileceğini düşündüler.
(77-159)

ne haber? (2)

1) Herhangi bir bilgi var mı? 2) Ne var ne yok; 3) (alay "senin hiçbir şeyden haberin yok" anlamında kullanılan bir söz.)

"Ali nerde şimdi? Aliden ne haber?"

"Ne haber aslan?" (36-133)

ne hacet (1)

Gereksiz, gerek yok.

"Rüştü," dedi, "bu kadar tedbire ne hacet?(154)

ne kadar (38)

1) Nicelik bakımından miktar, ölçü, fiyat, zaman anlamlarıyla soru bildiren bir söz; 2) Çok, oldukça; 3) Ne ölçüde.

...bu işin ne kadar zor bir iş olduğunu anlattım.

Bak sana ne kadar itimat ediyordu.

Efe ne kadar yiğit olursa olsun, kurşundur sonu. (12-22-28-29-39-43-45-48-54-57-58-71-73-75-78-84-86-92-93-101-109-133-143-151-153-155-159-160-161-165-174)

ne o? (6)

Ne var, ne oluyor?

"Ne o Hacı?" dedi. "Ne o?... (37-53-87-135-143)

ne olacak! (1)

Önemi yok.

"Öldük gayrı. Ardından koş, ne olacak?" (135)

ne olur (1)

"Yalvarırım, rica ederim, lütfen" anlamında kullanılır.

"Efe," dedi, "öldüm. Düz yoldan gitsek ne olur Efe?" (96)

ne olur ne olmaz (2)

“Her ihtimali düşünmek gerekir” anlamında kullanılan bir söz.

İnsan hali bu. Ne olur ne olmaz... (62-84)

ne olursa olsun (6)

“Her durumda, olumlu veya olumsuz bütün şartlarda” anlamında kullanılan bir söz.

Ne olursa olsun kendi dağına çekilmeliydi. (134-137-139-167-173-174)

ne oluyor? (1)

Ne gereği var veya ne karışıyor?

Bu Tevfik Beye de ne oluyor? (107)

ne pahasına olursa olsun (3)

Ne büyük fedakârlık isterse istesin, her türlü sıkıntıyı, tehlikeyi göze alarak.

Her ne pahasına olursa olsun bu Çakırcalı gebertilmeli. (62-88-106)

ne var ki (1)

Aralarında aykırılık bulunan cümleleri bağlamaya yarayan bir söz, ama, fakat, lakin, gelgelelim.

Ne var ki, büyük bir hainlik etmesin. (106)

ne yapıp yapıp (1)

Her ne durumda olursa olsun bir çözüm yolu bularak.

Ne yapar yapar onu baştan çıkarırlar. (105)

ne yapmalı ki (1)

Çaresi yok, elden bir şey gelmez. Ne çare ki. (Çotuksöken, 2004: 290)

Bir iş yapmalı ki, Çakırcalı müfrezeyi takip etsin. (113)

ne yaptığını bilmemek (2)

Aklı başında olmadığından bilinçsizce davranmak.

Ne yaptığını, ne dediğini bilmiyordu. (65-76)

nefesini tutup beklemek (1)

Heyecan, merak veya endişeyle sonucu izlemek.

Herkes nefesini tutmuş Çobanı bekliyordu. (68)

neler (5)

Çok ve çeşitli şeyler.

Hasan Çavuşun elinden neler çektiğini bir o bilirdi. (9-10-54-84-163)

neve uğradığını bilememek (anlamamak, şaşırarak) (3)

Ansızın üzücü, sıkıcı, neşeli, güzel veya hoş bir durumla karşılaşmak.

Yörük neye uğradığını bilemedi. (25-106-147)

nişan almak (8)

1) Bir hedefi vurmak için ateşli silahlara gerekli doğrultuyu vermek, gezlemek; 2) (Kendisine nişan verilmek.)

Çoban bacağına nişan alır, sıkır. (14-48-85-127-175-177)

not almak (1)

1) Biri konuşurken onun söylediklerini yazmak; 2) (Bir şeyi başlıca noktalarını özetleyerek yazmak); 3) (Öğrenci, iyi veya kötü numara, derece almak); 4) (mec. Bir şeyin niteliğiyle ilgili bir karar verilmek.)

Ben bunları söylüyor, Habip Bey de not alıyordu. (160)

not etmek (1)

Not olarak yazmak, kaydetmek.

...kurnazlığını, hastalıklarını, huyunu husunu not ediyor, notları da akşam olunca tasnif ediyorum. (163)

Nuh der peygamber demez (1)

Son derece inatçıdır, düşüncelerini bir türlü değiştirmez, söylediklerinde ve inançlarında direnir. (Aksoy, 1984: 827)

Herif Nuh diyordu da Peygamber demiyordu. (82)

o gün bugündür (2)

O zamandan beri.

O gün bugündür de kimse, kimseye söylemedi. (180-181)

o kadar (12)

1) Çok fazla; 2) Kâfi, yeter.

o da onlardan kuruşu kuruşuna o kadar alır.

...hükümet adamlarından o kadar fenalık görmüştü. (29-32-54-66-73-107-109-116-139-144-165)

o kapı (mahalle) senin bu kapı (mahalle) benim (2)

Sürekli gezip dolaşmayı anlatan bir söz.

O pınar senin, bu pınar benim dolaştılar. (20-152)

ok yaydan çıkmak (1)

Geri dönüşü olmayan, vazgeçilemeyecek bir şey oldu.

Kekeledi. Ok yaydan çıkmıştı. (140)

ola ki (4)

Olabilir ki, belki.

Sebep ne ola ki acep? Gitmese olmazdı. (53-60-169)

olacak gibi değil (1)

“Olamaz, olmuyor, olacağı benzemiyor” anlamında kullanılan bir söz.

*Çakırcalı baktı ki iş olacak gibi değil, ilkin kendisi sonra kızanları bağırıldılar
...(120)*

olan oldu (1)

“İş işten geçti, artık yapacak bir şey kalmadı” anlamında kullanılan bir söz.

Fakat olan oldu. (68-110)

olan biten (4)

1) Meydana gelen olaylar; 2) Olanın hepsi. (Aksoy, 1984: 831)

...hemen o gün olanı biteni Efeye hikaye ettiler.

“Hacı,” dedi, “beğendin mi olanı biteni?” (45-115-138-165)

oldum olası (oldum bittim) (3)

Başından beri, öteden beri, ilk zamandan beri, kendimi bildiğimden beri. (Aksoy, 1984: 831)

Oldum olası bu Hasan Çavuşu severdi. (9-57-175)

olup biten (1)

Olup geçenler, olanların hepsi, meydana gelenler. (bkz. olan biten)

Bütün bu olup bitenler, bir yarım saat içinde oldu. (121)

olur olmaz (2)

1) Meydana gelmesinden hemen sonra; 2) Gerekli gereksiz, yerli yersiz, önemli önemsiz durumu gözetilmeden yapılan (iş) ya da söylenen (söz); 3) (Rast gele, sıradan.) (Aksoy, 1984: 832)

Öyle olur olmaz şeyler için kendi adamlarını öldürmezdi.

Bizim kırk kişilik müfreze de, sabah olur olmaz Ödemişste... (106-143)

oralı (bile) olmamak (6)

Önemsememek, umursamamak, aldırılmamak, ilgilenmemek.

Kara İsmail falan yeri basıyor, bana haber geliyor, ben oralı bile olmuyorum.
(34-42-77-153-163-166)

ortada kalmak (1)

1) Güç bir durumda veya iki şey arasında kalmak; 2) (Yersiz kalmak, barınacak yer bulamamak); 3) (Bir şeyi hiç kimse üzerine almamak.)

Birden yaylım ateşi ortasında kaldılar. (16)

ortadan kaldırmak (3)

1) Öldürmek; 2) (Saklamak, görünmeyecek bir yere koymak); 2) (Yok etmek.)

Çakırcalı belasının ortadan kaldırılması için Osmanlı hükümeti... (73-98-161)

ortadan kalkmak (2)

Yok olmak.

Çok yerlerde hükümet ortadan kalkmış gibi. (85-141)

ortadan sır olmak (1)

Kaybolmak, arkada iz bırakmadan gitmek.

Tevfik Bey Sait Paşadan iyi bir dayak yedikten sonra ortadan sırrolmuştur.
(107)

ortalıkta kalmak (ortada kalmak) (1)

Kimsesiz, korunaksız bir duruma düşmek.

Gelinim, torunlarım aç bilaç kaldık ortalıkta. (63)

ortaya almak (1)

Her yanını çevirmek, kuşatmak.

Azığı ortaya aldılar. (136)

ortaya atmak (1)

Söylemek, ileri sürmek.

Böyle bir telgraftı ortaya atmaktan maksadımız... (152)

ortaya dökmek (2)

1) Çıkarmak, göstermek; 2) (Açıklamak.)

Hacı altınları ortaya döktü. (40)

ortaya koymak (1)

1) Herkesin görebileceği yere koymak; 2) (Yaratmak, yapmak); 3) (Açıklamak.)

Hacı gönülsüz gönülsüz yüz altını yeniden saydı, ortaya koydu. (41)

ortaya yayılmak (2)

Herkes tarafından duyulmak.

...ona kurşun geçmediği de bununla birlikte ortalığa yayıldı. (42-45)

öç almak (2)

Yapılan bir kötülüğün acısını aynı derecede bir kötülük yaparak çıkarmak.
(Çotuksöken, 2004: 296)

...hem babasının öcünü almış, sonra da hiç sevmediği... (31-62)

ölçüp biçmek (2)

Bir konuda çok ayrıntılı düşünmek, inceden inceye düşünmek, değerlendirmek.

Her şeyi serinkanlılıkla ölçüp biçiyordu. (71-77)

ölüm kalım meselesi (savaşı) yapmak (olmak) (1)

Yok olmamak amacıyla mücadeleye girişmek.

Ben dönmeye değil, ölüm kalım davasına geldim. (162)

ölümü göze almak (2)

Elde etmek istediği sonuç uğruna ölüm de dâhil her türlü tehlikeye açık olmak.

...halkalar sıkı mı diye, ölümü göze alarak kontrol ediyordu. (102-159)

öne sürmek (1)

1) İleri sürmek; 2) (Birini ilk önce harekete geçmesi için önermek.)

Pusuya birdenbire düşmemek için müfrezeyi öne sürmüştü... (65)

önüne düşmek (4)

1) Birinin önünden yürümek; 2) Birine kılavuzluk etmek.

Efe öne düşmüş habire yürüyordu.

Çakırcalının önüne düşüp Mutafızadenin evine getirdiler onu. (42-120-134-168)

önüne geçmek (5)

1) Önlemek; 2) (Yolunu kesmek.)

Önüne geçmezse olacak olacaktı. (12-100-151)

önüne gelen (9)

1) Rasgele herkes; 2) (Karşısına çıkan.)

Önüne geleni öldürüyordu. (56-69-73-94-97-101-114-166)

önüne katmak (5)

Önden yürütüp kendisi ardı sıra gitmek.

Önüne katıp kasanın yanına götürdü. (65-97-115-117-140)

öpüp başına koymak (1)

Bir şeyi minnetle karşılamak, seve seve kabul etmek.

Öpüp başına koyacak, şadımanlık edeceğin yerde, sen kaçarsın. (82)

öyle olsun (2)

Peki, pekâlâ.

Hacı bıyık altından güldü: “Öyle olsun.” (30-34)

para etmemek (1)

1) İşe yaramamak, etkili olmamak; 2) (Değeri pahasına satılamamak.)

...tehdit üstüne tehdit yağdırdı. Para etmedi. (82)

para sızdırmak (1)

Kandırarak, zorlayarak birinden para almak.

...ha bire zenginleri dağa kaldırıp para sızdırıyorlar. (73)

parmağı ağzında kalmak (1)

Çok şaşırmak, hayrete düşmek.

Bir iş yapacak onlara Efe, parmakları ağzlarında kalacak. (131)

patlak vermek (2)

Gizli kalması istenen veya beklenmedik bir olay, ansızın ortaya çıkmak.

31 Mart hadisesi patlak vermiş... (125-150)

peşine düşmek (3)

1) Bir kimsenin ardından gitmek; 2. (Elde etmek için uğraşmak.)

Gelir gelmez eşkiyaların peşine düştüm. (64-152-161)

pişmiş armut gibi (birinin) eline düşmek (1)

Emeksiz ve zahmetsizce eline geçmek.

Çamlıcalıyı armut gibi düşürecekti. (68)

plan kurmak / yapmak (4)

1) Bir amacı gerçekleştirecek şeyleri düşünmek, tasarlamak; 2) (mec. Bir düzen hazırlamak.)

...gece Memedle baş başa verip, planlar kuruyorlardı. (25-129-153-175)

post elden gitmek (1)

1) Öldürülmek; 2) (Bulunduğu yüksek makamdan ayrılmak zorunda kalmak.)

Tatlı, ama post elden gidecek. (85)

postuna saman doldurmak (3)

Öldürmek.

İşte derim de burada. Buyurun saman doldurun. (142-143)

pusu kurmak (11)

Saldıracağı kimseye görünmemek için bir yerde gizlenip beklemek.

Takip edene bir yerde pusu kurup onu yok etmektir. (47-64-65-67-71-72-91-98-112)

pusudan çıkmak (1)

1) Kurulan pusudan kurtulmak; 2) (Kuracağı pusudan vazgeçmek.)

Sonra ikisi iki yerden bir atılış yapıp pusudan çıktılar. (17)

pusuya düşmek (12)

Pusu kuran kimsenin saldırı alanı içine girmek.

Bereket versin tam pusuya düşmemişiz. (11-21-52-68-112-113-114-115-168-172-174)

rahat bırakmamak (vermemek) (4)

Tedirgin etmek.

Efeyi halk rahat bırakmıyordu. (29-62-87-115)

rahat etmek (1)

Sıkıntısız durumda olmak, ferahlanmak, dinlenmek.

...onları evlerindekiinden daha çok rahat ettiriyormuş... (119)

razı etmek (1)

Kabul ettirmek.

...onun üstüne evlenmeye vicdanını bir türlü razı edemiyordu. (80)

razı olmak (3)

Uygun bulmak, beğenmek, benimsemek, istemek, kabul etmek.

“Ver yüz altını Efe. Razı oldu. Üstelik memnun oldu.” (74-75-80)

rezil olmak (1)

Çok utanacak bir duruma gelmek.

Rezil olmuştu. (94)

rezil rüsva olmak (1)

Toplum içinde ayıplanacak bir duruma düşmek.

Rezil rüsva oldu! (96)

rızası olmak (1)

İzni olmak, müsaadesi olmak.

Çakırcalı kızını kendi rızası olmadan, aşktan ölse de çekip almaz. (81)

rivayet olunmak (edilmek) (5)

Bir olay, bir haber vb. anlatılmak.

Şöyle rivayet ediyorlar: Çakırcalı günler günü Hasan Çavuşun (47-48-54-56-76)

saat gibi (1)

Tam bir düzgünlükte, tıkr tıkr.

Kararlı, kendine güvenmiş bir müfrezenin ateşi saat gibidir. Tıkr tıkr işler. (178)

sabaha kadar (3)

Bütün gece boyunca.

...sigara üstüne sigara içmiş, sabaha kadar odada dört dönmüştü. (30-55-94)

sabrı taşmak (1)

Atlanamaz, dayanamaz, sabredemez olmak; tahammül gücü kalmamak.

Çakırcalının sabrı taşar:...(146)

safa (sefa) gelmek / getirmek (1)

Hoş geldiniz. iyilikler, mutluluklar getirdiniz.

Hoş gelip safalar getirmişsiniz. (169)

sağ ol (11)

Hoşa giden bir davranış için 'çok yaşa, teşekkür ederim' anlamlarında söylenen bir söz.

Sağ ol Efem! (13-32-35-43-80-81-145-165-169)

sağ salim (1)

Hiçbir zarar görmeden, sağ selamet. (Çotuksöken, 2004: 310)

Çakırcalı buradan sağ salim bir kurtulursa gene işi tamamdı. (124)

sağa sola (2)

Rastgele yerlere, çevreye, çevresine. (Çotuksöken, 2004: 310)

Ama durmuyordu. Sağa sola kurşun yetiştiriyordu. (102-137)

sağlıcakla kal (kalın) (2)

Ayrılırken kalanlara söylenen bir esenlik sözü, hoşça kal.

“Sağlıcakla kal,” dedi, çıktı. (41-80)

salına salına (1)

Yürürken bir sağa bir sola hafifçe eğilerek. (Ünlü, 1976: 240)

Salına salına köyünün içinde geziyor, köyde nişan talimleri yapıyormuş. (154)

sapsarı kesilmek (olmak) (8)

Çok sararmak.

Yüzü sapsarı kesilmiş, elleri titriyordu. (9-40-52-60-121-130-142-170)

sayıp dökmek (1)

Ne var ne yok, hepsini söylemek.

Çakırcalının bütün hilelerini, tabiyesini saydı döktü. (163)

selam etmek (2)

Uzakta olan birine esenlik dilemek.

Varın Osman Beye, benden selam edin. (104-138)

selam söylemek (5)

1) Selamını birine götürmesini söylemek; 2) Birinin gönderdiği selamı başkasına iletmek. (Aksoy, 1984: 868)

“Hacı Eşkiyaya selam söyle benden.”

“Efe selam söyledi. Kusura kalmasın, köy yeridir. (36-112-133-164-165)

selam vermek (2)

1) Selamlamak; 2) din b. Başını sağ ve sol omuzlarına çevirerek namazı bitirmek.

...kapı açılır, içeriye tıknaz, buğday tenli, orta boylu bir zeybek girer. Selam verdikten sonra birden bağırır...

Herifçioğlu kırk yıllık imam sanki. Sağma soluna selam verdikten sonra birden ayağa kalkıp kuşanmaya başladı. (44-142)

sen bilirsin (3)

“nasıl uygun bulursan öyle yap” anlamında kullanılan bir söz.

“Ona ne söyleyeyim Hacı emmi?” “Sen bilirsin.” (28-65)

serbest bırakmak (1)

1) Tutuklu veya gözaltında bulunan birini serbest, özgür duruma getirmek, tahliye etmek; 2) (Kendi düşüncesi ve iradesine göre davranmasına izin vermek.)

...Kara İsmaili serbest bıraktım diye İstanbul'a şikayette bulduklarını duyuyorum. (153)

ses çıkarmamak (1)

1) Hiç konuşmamak, susmak;2) (İtiraz etmemek, hoş görerek karşı çıkmamak.)

Ses çıkarmıyoruz. (173)

ses çıkmamak (1)

Haber gelmemek, tepki görülmemek.

Arkadaşlarından bir ses çıkmadı. (116)

ses kesilmek (1)

Ses, artık duyulmamak.

Sonra Çakırcalının silah sesleri kesildi. (93)

ses seda yok (2)

“Hiç haber gelmedi” anlamında kullanılan bir söz.

Ses sada yok. (59-146)

sevinçten uçmak (1)

Çok sevinmek.

Hacı Eşkiya sevincinden uçuyordu. (31)

sıfıra inmek (2)

1) Bitmek, tükenmek, yok olmak; 2) (sp. futbol, hentbol vb. oyunlarda hücum oyuncusu rakip alanda bitiş çizgisine kadar gitmek.)

Memedin itibarı sıfıra inmişti içeride. (24-141)

sıkıntı çekmek (1)

Zorluk veya yoksulluk içinde yaşamak.

Sıkıntı çekeceğe benzeriz. (165)

sır vermek (1)

Bir sırrı açığa vurmak, başkasına söylemek.

Kızıp da düşmana sır vermedi. (115)

sırası gelmek (3)

1) Bir başkasından sonra sıra birinin veya bir şeyin olmak; 2) (Sırası düşmek.)

Osman Beyin sırası geldi şimdi. (19-46-139)

sırtına almak (4)

1) Yüklenmek; 2) Bir giyeceği giymek veya sırtına örtmek.

Hacı Mustafa Çakırcalıyı sırtına aldı.

...ayağına bir ayakkabı, sırtına esvap al. (Aralıklı kullanım) (36-127-132)

sırtını dönmek (1)

Sırt çevirmek.

Ağalara, beylere sırt döndü. (106)

silah altına almak (3)

Askerlik görevine başlatmak. (Çotuksöken, 2004: 314)

Buradaki milisleri silah altına alalım. (150-151)

silah atmak (1)

Silahtan mermileri boşaltmak.

Çakırcalı silah atma talimlerini ihmal etmediği gibi yürüme talimlerini de ihmal etmiyordu. (107)

silah patlamak (4)

1) mec. Savaş başlamak; 2) (Silah ateş almak.)

Silahlar patladı. (12-112-115-126)

silaha davranmak (7)

Kullanmak için silahına el atmak.

Silahına davranmışken, Çakırcalı birden bu laflar üstüne geri indirdi. (51-97-115-126-140-142)

sofra kurmak (2)

Yemek yemek için sofrayı takımı dizmek ve yiyecekleri hazırlamak. (Parlatır, 2008: 773)

Yirmi, yirmi beş kişilik bir sofrayı kuruldu kahveye. (54-112)

sokağa dökülmek (1)

1) Herhangi bir sebeple dışarı çıkmak; 2) (Gösteri, protesto gibi amaçlarla insanlar sokaklara, meydanlara inmek.)

Memurlar, candarmalar, halk bir anda sokağa döküldü. (61)

soluk almak (4)

1) Havayı ciğerlere çekmek, nefes almak; 2) Dinlenmek.

Kasaba soluk almıyordu. Kasaba sessizlikten tin tin ötüyordu.

Çakırcalı soluk almadan İsmail Efenin köyüne doğru yola düştü. (107-120-132-173)

son vermek (1)

Bitirmek, sona erdirmek.

Artık bundan böyle bütün bunlara son verecekti. (110)

sonuç almak (1)

1) İstenilen sonuca ulaşmak, verim almak; 2) (Bir işi bitirmek, sonuçlandırmak.)

Bir sonuç alamayınca, onu aramak için köyden çıktı gitti. (30)

sopanın altına yatırmak (4)

Dövmek.

...akrabalarından birkaç kişiyi sopa altına yatırdı, dövdü dövdü. (30-90-91-94)

soyup soğana çevirmek (1)

1) Hiçbir şey bırakmamacasına soymak; 2) (Hırsız bir yeri veya bir kişiyi adamakıllı soymak.)

Biz olmazsak ardında yarın bir çalılıkakıcı gelir, soyar, soğana çevirir onu. (33)

sökün etmek (2)

Birçok kişi ya da şey, birbiri ardından gelmek. (Aksoy, 1984: 879)

Yörük cerrahları da sökün etmişti. (54-132)

söz açmak (1)

Bir konu üzerine konuşmaya başlamak, laf açmak.

O bana geçen gün babandan söz açtı. (169)

söz vermek (3)

Bir işi yapacağını kesinlikle bildirmek.

Yüze inmeye söz versin... (164)

sözü ağızda kalmak (1)

Konuşmasını bitirememek.

Memed öyle bir hışımla baktı ki sözü ağızda kaldı. (45)

sözü mü olur? (1)

Önemli değil, lafını etmeye değmez, anlamına gelir.

Sözü mü olur Efe? (80)

sözünde durmak (1)

Verdiği sözü yerine getirmek, verdiği sözden dönmek, verdiği sözü tutmak.

Ama affa rağmen hükümet sözünde durmayabilir de... (59)

sözünden çıkmamak (1)

Birinin isteklerine, öğütlerine, sözlerine uyararak davranmak.

Efenin sözünden hiçbir kızan çıkamaz, hiçbir hareketine itiraz edemezdi. (35)

sözünü geri almak (1)

1) Söylemiş olduğu bir sözde haksız olduğunu kabul ederek onun söylenmemiş sayılmasını istemek; 2) (Üstüne aldığı bir işten vazgeçtiğini söylemek.)

Sözünü geri almaya çalıştı: Kekeledi. (140)

susta durmak (1)

- 1) mec. Korktuğu bir kimsenin karşısında saygılı ve çekingen davranmak;
2) (mec. Hazır durumda beklemek); 3) (Köpek arka ayakları üzerinde durmak.)

...eşkıyalar bile Deli Yörüğün karşısında susta duruyorlar, onun hizmetini görüyorlar... (25)

sürüp gitmek (1)

Eskiden olduğu gibi, eskiden nasılsa gene öyle olmak, öyle devam etmek.

...daha çarpışma sürüp giderken yetiştiler. (51)

sütü bozuk (1)

Soysuz, soydan kötü, kötü yaratılmış, aşağılık (Kişi). (Aksoy, 1984: 890)

Anladın mı? Seni sütü bozuk... (51)

şaşırp kalmak (10)

Çok şaşırmak, büyük bir şaşkınlığa düşmek.

Deli Osman şaşırdı (kaldı)... (Eksilteli kullanım) (15-33-42-44-47-51-60-76-84-101)

şevki kırılmak (1)

İsteği, hevesi kalmamak.

Şevki kırılıyor. (66)

şikâyette bulunmak (1)

Yakınmak, şikâyet etmek.

...Kara İsmaili serbest bıraktım diye İstanbula şikayette bulduklarını duyuyorum. (153)

şimşek gibi (1)

Çok hızlı.

Mehmet Efendi şimşek gibi düşündü. (126)

süphe etmek (1)

Kuşkulanmak.

...şimdi inerse köye belki bizden şüphe ederler. (17)

süpheye düşmek (1)

Kuşkulanmak.

Yüreğine şüphe düşmesin bu obadan. (32)

tabak gibi (1)

Dümdüz ve açık (yer).

Çakırcalının bulunduğu yer tabak gibi önümüzde. (173)

tadı tuzu kalmamak (1)

Eski zevk veren yanı kalmamak, yavanlaşmak, güzel ve çekici durumu ortadan kalkmak.

Yaşamanın tadı tuzu kalmamıştı ama... (85)

tadına doyum olmamak (1)

1) mec. Herhangi bir şey çok beğenilmek; 2) Bir şeyin tadı çok beğenilmek.

Amma da tadına doyum olmaz seyirdi ha! (116)

tahrik etmek (4)

1) Harekete geçirmek, kışkırtmak; 2) (Cinsel isteği, duyguları uyandırmak, artırmak); 3) (Yola çıkartmak, hareket ettirmek, kımıldatmak.) (Ünlü, 1976: 267)

...eşraf ağa, onu boyuna tahrik etmişti. (65-99-111-174)

talimat vermek (1)

Üst düzeyde bulunan biri, yaptıracığı işle ilgili olarak görüşünü belirtmek, yol göstermek.

Haydar Beyle görüşüp kendisine aşağıdaki talimatı verdim... (166)

taş gibi (5)

1) Çok sert, çok katı, çok sağlam; 2) Hareketsiz; 3) (Vücudu diri, taze (kadın).)

Çakırcalının yüreğine taş gibi oturmuştu.

Memed susmuş, taş gibi kıpırdamadan dinliyordu. (39-44-69-88-100)

taş kesilmek (3)

1) Çok şaşırıp ne yapacağını, ne söyleyeceğini bilememek; 2) Sesini çıkaramaz olmak.

Ağa taş kesilmiş ağzını açmıyordu.

Memed onun söylediklerini duymuyordu bile. Orada, oturduğu yerde taş kesilip kalmıştı. (18-41-88)

tatmin etmek (1)

1) Karşısındakine güven vererek onu istenilen bir biçimde hoşnut etmek; 2) (Karşısındakinin cinsel isteklerini gidermek); 3) (mec. Doyurmak.)

...verilen emir beni tatmin etmediğinden Candarma... (155)

tedbir almak (2)

1) Önlem almak; 2) (Hazırlanmak.)

Çakırcalı bu köylere geldiği zaman hiçbir tedbir almıyor... (90)

tehdit etmek (1)

1) Gözdağı vermek; 2) (Tehlikeli bir durum yaratmak.)

Israr ettiler, tehdit ettiler, adam dayattı. (81)

tek başına (11)

1) Başkasının yardımı olmadan, yalnız; 2) (Kimseye sormadan.) (Aksoy, 1984: 903)

Üçüncüyü tek başına ateşe atarlar. (19-25-51-79-80-94-106-107-122-149)

tek tük (3)

Seyrek olarak. (Aksoy, 1984: 903)

Sonra tek tük atılıyordu bazan de. (65-178)

telaş göstermek (6)

Telaşını belli etmek

Şöyle bir yerinden doğruldu. Telaş göstermeden:(40-42-59-101-150-167)

telgraf çekmek (tel çekmek) (6)

Telgrafla haber göndermek, tellemek.

Sonra çete imha edilmiştir diye telgraf üstüne telgraf çekti. (94-124-151-152-156-178)

temasa geçmek (1)

Arada bir bağlantı kurmak, görüşme yapmak.

Komutanlarından biriyle de temasa geçtim. (151)

tepeden tırnağa süzmek (1)

Herhangi bir sebeple birine dikkatlice bakmak.

Sonra döndü, gülerek Memedi süzdü... (Eksilteli kullanım) (10)

tereyağından kıl çeker gibi (2)

1) Her türlü mecburiyetten, mükellefiyetten ve sorumluluktan kolayca sıyrılarak; 2) Bir işi kolayca ve becerikli bir biçimde yapmak.

...müsademe etmek zorunda kalmış, onlardan da burnu bile kanamadan, yağdan kıl çekercesine çıkmıştı.

Çakırcalı ve avanesi yağdan kıl çeker gibi, Sait Paşanın kulağı bile duymadan çekildi gitti. (21-103)

terk etmek (2)

1) Bırakmak, ayrılmak; 2) (Salıvermek, vazgeçmek); 3) (Bakmamak, ihmal etmek.) (URL10)

Derhal evi terk etti. (77-97)

tertibat almak (6)

Olacağı düşünülen sakıncalı bir duruma, harekete karşı hazırlık yapmak.

Kayanın etrafında derhal tertibat alınmıştı. (40-90-97-98-111-151)

tesir etmek (1)

Etki etmek, etkilemek. (URL10)

Çakırcalıya hiçbir tesir etmiyordu. (175)

teslim almak (1)

1) Tutsak almak; 2) Teslim edilen bir şeyi almak.

Vurduk. Yaralı teslim aldık. (180)

teslim olmak (14)

1) Kendinden üstün bir güç karşısında yenilgiyi kabul etmek, mücadeleden vazgeçmek; 2) Kendini teslim etmek, birtakım ellere bırakmak. (Ünlü, 1976: 277)

...Osmanlı sana teslim olmaktansa..." diye bağırarak...

"Bana teslim olmaktansa kendini uçurumdan aşağı atıp geberdi. Gebersin."

(51-52-86-102-115-126-155-180)

tetiğe basmak (1)

Ateş etmek.

Kendine güveniyordu. Tetiğe bastı. (85)

tetikte (tetik) olmak (beklemek, bulunmak, durmak) (8)

Her an uyanık ve hazır bulunmak.

Hacı Mustafa da tetikte idi. (24-52-55-100-108-111-116)

tetkik etmek (2)

1) İncelemek; 2) Araştırmak. (URL10)

Bunu iyice gördüm, tetkik ettim.

Onu ta çocukluktan bu yana öğrenmeli. Yarattığı olayların içinde tetkik etmeli.

Bütün mesele, bu Çakırcalı kimdir? (163-175)

tıkır tıkır (1)

Düzenli bir biçimde, ara vermeden, aksamadan. (Çotuksöken, 2004: 332)

Tıkır tıkır işler. (178)

tir tir titremek (3)

1) Çok korkmak; 2) (mec. Çok üşümek.)

Kadın erkek büzülmüşler tir tir titriyorlar. (14-82-88)

tokat aşk etmek (eylemek) (1)

Hızla vurmak.

...bütün gücüyle tokadı suratına aşk eder. (106)

tongaya basmak (1)

Kandırılmak, aldatılmak, tuzağa düşmek.

...sırf zeka olan bir efe, böyle bir tongaya nasıl basar... (164)

top gibi patlamak (1)

Birden gelen şaşırtıcı ve ürkütücü haber duyulmak.

Haber İzmirde, Aydında, bütün bölgede top gibi patladı (94)

turnayı gözünden vurmak (2)

Umulmadık bir kazanç veya çıkar sağlama imkânı ele geçirmek.

Turnayı gözünden vurur. Kaçırır mı? (22-66)

tuz ekmek hakkı (1)

Sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimsenin kendisi üzerinde bulunduğu kabul edilen hak, duygusal borç. (Aksoy, 1984: 913)

“Gelme Hüsni Efendi. Yazık olur sana. Aramızda tuz ekmek var. Gelme!” (48)

tuzağa düşmek (4)

birileri tarafından hazırlanan kötü bir duruma uğramak, oyuna gelmek.

Göz göre göre tuzağına düşeriz. (12-64-93-176)

türkü söylemek (8)

Ezgisiyle bir türküyü seslendirmek.

Ha bire türkü söylerdi. (13-34-54-59-68)

türkü tutturmak (2)

Türkü söylemek.

Candarmalar bir türkü tutturmüşlardı. (13-115)

uçsuz bucaksız (2)

Sınırları yokmuş duygusunu verecek kadar çok geniş. (Çotuksöken, 2004: 336)

Bu uçsuz bucaksız düzlükte bir sarılırlarsa ne yaparlardı. (135)

uçup gitmek (1)

Kaybolmak, yok olmak.

Yüzündeki eski hal uçup gitmiş, yüzü ciddileşmiş... (102)

ufak tefek (3)

1) Çok gerekli olmayan, küçük, önemsiz; 2) Kısa boylu, zayıf (canlılar). (Aksoy, 1984: 916)

Dağda ufak tefek eşkıya kalmamıştı. Hepsi sinmişti.

Güleç yüzlü bir adamdı. Ufak tefekti. (97-169-175)

uğurlu kademli olsun (2)

Mutlu bir olay dolayısıyla söylenen bir iyi dilek sözü.

“Uğurlu kademli olsun yavrum” dedi. (15-44)

umudunu kesmek (3)

Artık olacağını beklememek.

Gelmesinden umudu kesince de hepsini teker teker öldürüp, dağa çıkacağım.
(33-82-117)

umut ışığı (1)

Umut verici belirti, ümit ışığı.

Ta uzaktan olsa da bir umut ışığı belirdi. (103)

uzaktan bakmak (seyirci kalmak) (1)

Seyirci gibi davranıp karışmamak.

...on kişiyi görünce sinmişler, kavgacılar varamamışlardı. Öteden bakıyorlardı. (25)

uzaktan uzağa (1)

1) Çok uzaktan; 2) (İlgisi pek az olan.) (Aksoy, 1984: 919)

Ne de olsa onu uzaktan uzağa duymuşlardı. (137)

uzun etmek (2)

1) Tartışmayı sürdürmek; 2) (Aşırı gitmek.)

“Haydi be, kara dinini... Çok uzun ettin. Para nerede?” (40)

ün salmak (3)

Ünü herkesçe bilinmek ve her yerden duyulmak. (Ünlü, 1976: 289)

Çakırcalı hem ün salmış, hem babasının öcünü almış... (62-122-151)

üstüne (üzerine) almak (1)

1) Bir görevi üstlendiğini kabul etmek. Ödev olarak kabul etmek, bilmek; 2) (Alınmak, bir hareketin kendisine karşı yapıldığını sanarak huzursuz olmak.)

Bağı bahçeyi, evin her bir işini üstüne almıştı. (62)

üstüne (üzerine) basa basa (basmak) (1)

Vurgulayarak, iyice belirterek.

Mustafa Efendi kelimelerin üstüne basa basa... (51)

üstüne çullanmak (3)

Saldırarak üzerine abanmak.

Yarın o volta vururken üstüne çullanıp önce tabancasını alacağız. (16-25-75)

üstüne evlenmek (2)

Bir kadınla evli iken ikinci bir kadın almak. (Aksoy, 1984: 922)

Üstüne evlenmek... (74-80)

üstüne gitmek (3)

1) Üstüne doğru gitmek; 2) (Bir işe el atmak, karışmak); 3) (Bir şeyi ısrarla yapmak); 4) (Bir işi yapmak için kişiyi zorlamak.)

Üstüne gitmeyeceğiz Çamlıcalının. (64)

üstüne titremek (2)

Pek fazla sevgi, özen göstermek; zarar gelmesin diye itinalı davranmak.

Efesinin üstüne titriyordu. (62-90)

üzerinde durmak (1)

Bir işe önem vermek, bir işle yakından, sürekli ilgilenmek.

Bu aydınlanmaya, üzerinde durulmaya değer bir olaydır. (57)

vakit (zaman) kaybetmeden (kaybetmek) (komamak) (3)

Boşa zaman geçirmek, gecikmek. (Ünlü, 1976: 292)

Vakit kaybetmeden, doğru onun evine vardım. (20-111-159)

vakit geçirmek (1)

Gereksiz işlerle uğraşmak, oyalanmak, bazı şeylerle meşgul olarak zamanın geçmesini sağlamak.

Derken karanlık kavuştu, gece çöktü. Vakit geçirmemeliydi. (124)

vakti gelmek (1)

1) Zamanı gelmek, süresi dolmak; 2) (Ölmek üzere olmak, ölümü yaklaşmak.)

İzin almalı mı, almamalı mı, derken, vakit de geldi çattı. (134)

var olmak (3)

Sağ olmak, yaşamak.

“Sağ olun, var olun,” dedi. (35-81-85)

vay anam! (anasını!, canına!) (3)

tkz. “Çok şaşılacak şey” anlamında kullanılan bir söz.

“Vay anam,” dedi. “Vay anam!” (44-69)

ver elini ... (1)

Ansızın verilen bir kararla yola çıkıldığını anlatan bir söz.

Ver elini Alaşehir. (107)

volta vurmak (4)

1) argo Bir aşağı bir yukarı dolaşmak; 2) (den. Gemi zikzak yapmak.)

Sabahtı, Deli Yörük avluda volta vuruyordu. (24-25)

vuku bulmak (2)

Olmak, meydana gelmek.

...Çakırcalı hakkında türlü ihbarlar vuku bulabilir. (156-166)

yadigâr olmak (1)

Hatıra olarak kalmak.

Ömrünün sonuna kadar, bu sana yadigarım olsun. (176)

yağmur yemek (1)

Yağmurda iyice ıslanmak, sıırıslıklam olmak.

Tam altı saat yağmur yedik. (172)

yakasını (yakayı) sıyırmak (kurtarmak) (1)

Umulmazken bir işten ya da kimseden kurtulmak, kaçmak.

...zorla itildiği eşkıyalıktan yakasını sıyırabilmişti. (62)

yakayı ele vermek (1)

Kaçamayarak ele geçmek, yakalanmak.

Dağ kralı en sonunda yakayı ele vermişti. (102)

yakından tanımak (1)

Bir kimseyi, bir şeyi bütün özellikleriyle bilmek veya tanımak. (Ünlü, 1976: 297)

Onu yakından tanıdığım için, kıyamayacağımı söyledim. (164)

yalancı çıkmak (1)

1) Yalan söylediği anlaşılmaq; 2) (Sözünü yerine getirememek); 3) (Bilmeyerek yalan söylemiş bulunmaq.)

“Hani baba? Yalancı çıktın.” (90)

yan basmak (1)

1) Dürüst davranmamak, kaypaklık etmek; 2) (Bir işte aldanmak.)

Yan bastın “tak”, sağa gittin “tak”, sola gittin “tak”. (113)

yan gelip yatmak (2)

Yapacak işleri olduğu hâlde yapmamak, rahatına bakmak, keyfince yaşamak.

O da Madranda yan gelip yatacağı. (121-167)

yan gözle bakmak (1)

1) Belli etmeden, göz ucuyla bakmak; 2) (Yan bakmak.)

...kimsenin karısına kızına yan gözle bakmamak. (81)

yan yana (2)

Biri diğerinin yanında, birlikte. (Aksoy, 1984: 935)

Delikanlı havluyu bir dalda yan yana bitmiş üç armutun altına tutar. (103-144)

yanına kâr kalmak (1)

Cezasız kalmak.

Sait Paşanın koşup yorulduğu yanına kar kalır. (89)

yapmadığını bırakmamak (1)

Elinden gelen her türlü kötülüğü yapmak. (Aksoy, 1984: 936)

...köylerde asıyor, kesiyor, yapmadığını bırakmıyor... (163)

yara almak (1)

1) Yaralanmak; 2) (mec. İtibar kaybetmek.)

Baskınlardan birinde bir yara almış, topal kalmıştı. (158)

yardım görmek (2)

Destek elde etmek, bağış almak.

Çakırcalı ya bizim bildiğimiz gibi bir eşkıya ya da İngiliz İmparatorluğunun yardımını gören bir alettir. (57-73)

yarım kalmak (2)

Tamamlanmamak, sonuçlanmamak.

...dışarı çıkmıyor, yarım kalan bahçesiyle uğraşıyordu. (110-138)

yarım yamalak (1)

Gelişigüzel, üstünkörü, eksik ve kusurlu. (Aksoy, 1984: 937)

Suyu yarım yamalak içip arkasından koştular. (135)

yarından tezi yok (1)

Gecikmeksizin, hemen.

“Yarından tezi yok, dağa çıkacağız.” (86)

yataklık yapmak (2)

Suçluları gizlice barındırmak, suçlulara yardım etmek.

...onun dağa çıkması için yardım eden, ona yataklık yapan mütevelli oğlu Teyfik Beydir. (105-153)

yayan yapıldak (1)

Çıplak ayakla, yayan. (Ünlü, 1976: 302)

...saçlarını yola yola, yaya yapıldak yola düştü. (12)

yediden yetmişe (yedisinden yetmişine) (1)

En büyüğünden en küçüğüne, eli ayağı tutan herkes. (Çotuksöken, 2004: 351)

Yediden yetmişe kadar bütün köy ...(91)

yel gibi (2)

Çok hızlı bir biçimde, çabucak, hızla.

Çavuş önde, zaptiyeler arkada, köyün içinden yel gibi geçtiler. (11-14)

yemedden içmeden (1)

Vakit geçirmeden, hemen.

... yemeden içmeden tek başına ovada bir o yana, bir bu yana dolaşıyor... (79)

yer değiştirmek (2)

Bulunduğu yerden bir başka yere geçmek.

“Hacı,” dedi, “hemen yer değiştirelim... (37-71)

yer varılıp içine girmek (2)

1) Yitirilen şey bir türlü bulunamamak; 2) (Çok utanmak.)

Sanki yer varılmış da Çakırcalı altına girmiş. Yok, yok, yok! (89-142)

verden göğe kadar (2)

Pek çok.

“Haklısın Efem. Yerden göğe kadar hakkın var.” (36-110)

vere sermek (1)

1) Vurup öldürmek; 2) (Galip gelmek, üstünlük sağlamak, yenmek, sırtını yere getirmek.)

Kamalıyı bir kurşunda yere serdi. (98)

vere yığılmak (yıkılmak) (1)

Yere düşmek

Biri olduğu yere yığılıverdi. (130)

vere yıkılmak (3)

Yere düşmek.

...yıldırım gibi üstüne atıldı. Yere yıktı. (25-27-80)

veri göğü inletmek (1)

Yüksek sesle ve olanca güçle bağırarak.

Çakırcalı, yeri göğü inleyen narasını basar... (147)

yerinde duramamak (4)

1) Sürekli kıpırdamak; 2) İçi içine sığmamak

Çoban siperde sabırsızlandı. Çocuk gibi yerinde duramıyor, ha bire tüfeğinin kundağıyla oynuyordu.

*...haber aldıkça kızıyor, köpürüyor, yerinde duramıyor, dişi dişini yiyordu.
(10-23-68-69)*

yerinde olmak (1)

1) Uygun olmak; 2) (Tamam olmak, iyi durumda bulunmak.)

Siz bu çok makul ve yerinde isteklerinizle meselenin yarısını halletmiş sayılırsınız. (Eksilteli kullanım) (160)

yerinden fırlamak (1)

Oturulan yerden hızla kalkmak.

Az daha yaklaşıncaya, yerinden fırlayıp bize atılacak. (123)

yerine geçmek (1)

1) Bulunmayan bir nesnenin veya kavramın yerine kullanılabilme; 2) Görevden ayrılan birinin yerini almak.

Efe, gittikçe Osmanlı mahkemeleri yerine geçer. (63-70-125)

yerine getirmek (2)

1) İstenileni, gerekeni yapmak; 2) (Eski duruma döndürmek); 3) (İfa etmek.)

İsteğimin mutlak yerine getirilmesi için hükümet nezdinde... (63-156)

yerini yapmak (1)

Bir şey elde etmek amacıyla girişimde bulunmak.

...önce eşkıya olmalı, vukuat işlemeli, sonra yerini yapmalı. (36)

verle bir etmek (1)

Temeline kadar yok etmek, tahrip etmek.

Bir bıraksalar buradan, alimallah, o köyü verle bir eder. (26)

yeter de artar (1)

“Fazlasıyla yeter” anlamında kullanılan bir söz.

Yıllar yılı ettiği zulüm yeter de artar bile. (46)

yeter ki (3)

Ancak, şu şartla.

Yeter ki affedilsin, Fatma ile evlensin. (77-106-174)

yıldırım gibi (3)

Büyük bir hızla.

Memed Yörüğün yanından geçerken yıldırım gibi üstüne atıldı. (25-68-140)

yıllar yılı (13)

Yıllardan beri. (Aksoy, 1984: 946)

Yıllar yılı kulağında bir ağıt sesi... (12-13-22-46-63-107-110-111-113-125-163)

viyip bitirmek (1)

1) Onmaz duruma getirmek, yıkımına sebep olmak; 2) (Tüketmek); 3) (Sürekli olarak tedirgin etmek, üzme, hırpalamak.)

On yıllık hapis onu bitirmişti. (Eksilteli Kullanım) (25)

yok etmek (7)

1) mec. Varlığına son vermek; 2) (Ortadan kaldırmak, ifna etmek, izale etmek.)

Çakırcalının kanından iki kişiyi yok etmiş, ... (64)

yok olmak (3)

1) Ortadan kalkmak, kaybolmak; 2) mec. Varlığı sona ermek.

Düşündüm ki böyle olmayacak, ortadan çekildim. Yok oldum gibi bir şey.

Çolak çetesi yok oldu. (52-60-153)

yol almak (2)

Yolda ilerlemek.

Bir saatlik yol almıştık ki önümüzden bir yaylım ateşi açıldı. (11)

vol bulmak (8)

Çare bulmak.

Olmaz! Başka bir yol bulmalı. (29-49-63-111-119)

vol gitmek (2)

Yolda ilerlemek.

Çiftlikten ayrıldıktan sonra, uzun zaman yol gittiler, uzun zaman Çakırcalı konuşmadı. (55-76)

vol göstermek (2)

1) Kılavuzluk etmek, yolu bilmeyene anlatmak, tarif etmek; 2) mecaz. Ne yapılacağını, nasıl davranılacağını öğretmek.

Kayanın etrafında derhal tertibat alınmıştı. İhtiyar yol göstermişti. Fakat in cin yok.

Bize eşkıyaları tutamayalım diye yanlış yol gösteriyorlar, habercilik, yataklık yapıyorlar. (90-153)

vol kesmek (4)

1) Geçmesine engel olmak, durdurmak; 2) İssız yerlerde soygunculuk yapmak; 3) (Motor vb. hızını azaltmak, devrini düşürmek.)

Burda bir yol kesilmiş, ben candarmalarımla ordayım.

Yol kesiyor, soyuyor, korkusuzca evine elini kolunu sallaya sallaya geliyormuş. (114-152-153-154)

vol vermek (1)

1) Geçmesine izin vermek; 2) (Hızını artırmak); 3) (İşten çıkarmak, işine son vermek.)

“Çakırcalı Efe! Çakırcalı Efe! Yol ver geçelim. Yaban değiliz...” (181)

vola çıkmak (koyulmak) (5)

1) Bir yere varmak için bulunduğu yerden ayrılarak yolculuğa başlamak, harekete geçmek; 2) (Araca binmek üzere yol üstünde durmak); 3) (Herhangi bir şeyi esas almak, oradan başlamak.)

Bir dakika içinde yola çıktılar. (11-37-59-122-142)

yola düşmek (17)

Bir yere gitmek üzere yola çıkmak. (Parlatır, 2008: 923)

Hemen hazırlanıp yola düştüler. (12-42-45-54-64-74-76-96-107-115-121-127-132-137-172-180)

yola düzölmek (1)

Gidilecek yere doğru yola çıkmak.

Yola düzöldüler. (68)

yollara dökölmek (3)

Kalabalık hâlde yolda olmak.

Halk, Çakırcalı geliyor diye, yollara dökölecekti. (59-78)

yolları tutmak (1)

Bir yoldan kimseyi geçirmeyecek biçimde düzen kurmak.

Haberlenen asker, candarma, kasabanın bütün yollarını tutmuş... (97)

volun açık olsun (1)

Yolculara söylenen bir iyi dilek sözü.

“Varın yolunuz açık, kılıcınız keskin, kısmetiniz bol, Hızır yardımcınız olsun,” dedi. (31)

voluna can (canını) vermek (1)

Birinin uğruna ölmek.

Yoluna can verecek yüz köy bulunurdu... (137)

volunu değiştirmek (1)

Gittiği yoldan ayrılarak başka yola geçmek.

...Memed Seyid Ağa ile karşılaşsa yolunu değiştiriyordu. (24)

volunu tutmak (3)

Bir yere doğru gitmeye başlamak.

Bir sabah atlara binerek Ödemiş yolunu tuttular. (42-78-143)

yorgunluk (yorgunluğunu) atmak (çıkarmak) (1)

1) Dinlenmek 2) (Yaptığı işten, yorgunluğu unutturan, sevindirici bir sonuç almak.)

“Yaa, dinlensek. Yorgunluk alsak. Acıktık da, yemek yesek.” (135)

yüksek ses (1)

1) Ses kaynağından uzakta işitilecek nitelikte ses; 2) (İnce ses.) (Ünlü, 1976: 311)

Gülümsedi. Yüksek sesle... (34)

yüksekten bakmak (1)

Kendini karşısındakinden üstün görmek

Mahkemede Kara Ali hakime, kendisini ağır itham eden savcıya yüksekten bakıyor... (130)

yüreği ağzına gelmek (1)

Birdenbire çok korkmak, aşırı korku veya sevinçten fazlasıyla heyecanlanmak, endişelenmek.

Kaval çalar türkü söylerken insanın yüreği ağzına gelirdi. (34)

yüreği cız etmek (1)

Çok acımak, içi sızlamak.

...yüreği cız ediyor, bütün bedeninde çıngışmalar oluyordu. (80)

yüreği daralmak (1)

Sıkılmak, bunalmak, içi daralmak.

Yüreğim daralmış bekliyorum. (177)

yüreği hop etmek (1)

Ansızın heyecanlanmak veya korkmak, tedirgin olmak.

Bir iki karartı görüyor, yüreği hop ediyor. (129)

yüreğine dert olmak (2)

Başkasının herhangi bir davranışı, sonradan kendisi için sürekli bir üzüntü kaynağı olmak.

Yüreğime dert oldu. (11-22)

yürürlüğe konmak (koymak) (1)

Bir kanun veya bir karar uygulama alanına konulmak.

Çakırcalı düşündüğünü ilk olarak yürürlüğe koydu. (49)

yürüyüşe geçmek (1)

1) Bir yerden başka bir yere gitmek için yürümeye başlamak; 2) (Bir yeri almak için o yöne doğru ilerlemek.)

...Çöpderesine doğru hızla yürüyüşe geçtiler. (122)

yüz geri etmek (1)

Geri döndürmek.

...onun haberini alsalar, yüz geri edip gerisingeri dönerlerdi. (14)

yüzü asılmak (2)

Somurtmak.

Memedin yüzü asılmıştı. (18-68)

yüzü gülmek (1)

1) Sevinci yüzünden belli olmak; 2) (Feraha kavuşmak); 3) (Temiz, tertipli duruma gelmek.)

Hacının yüzü gülüyordu. (49)

yüzü gülmemek (1)

1) Mutsuzluğu yüzünden belli olmak; 2) (Sıkıntılı, tasalı olmak); 3) (Temiz, tertipli durumda olmamak); 4) (Bahtsız olmak.) (URL10)

Hacı Eşkiya, Hacı Eşkiya oldu olalı bir gün olsun yüzü gülmemişti. Hep asık suratla ağlamsı ağlamsı dolaşırdı. (22)

yüzüne bakamaz olmak (3)

Utanaç, yüreksizlik vb. sebeplerle bir kimsenin karşısına çıkamamak.

Beni de Sait Paşa gibi alemin yüzüne bakamaz hale getirmek için de yapabilir bunu. (26-88-178)

yüzüne kan gelmek (1)

Sağlığı yerine gelmek, benzinin solgunluğu geçmek.

Yüzüne kan geldi azıcık. (170)

yüzünü kara çıkarmak (1)

Birini utandırmak.

“Allah yüzümüzü kara çıkarmasın, dosta düşmana karşı.” (35)

yüzüstü bırakmak (1)

1) Birini yapayalnız, kimsesiz, kötü bir durumda bırakmak, terk etmek; 2) (Bir işi zamanında yapmayıp savsaklamak, olduğu gibi bırakmak, ihmal etmek.)

Sanki yıllar önce kasaba boşaltılmış, öylecene yüzüstü bırakılmıştı. (120)

zarar görmek (2)

Kötü sonuca uğramak.

...bu yüzden zarar gören ağaların, nüfuzlu eşrafın hoşuna gitmez. (63)

zararı yok (1)

Özür dileyenlere karşılık olarak bağışlandığını, olayın pek önemli olmadığını bildirmek için söylenen bir söz.

Zarar yok. Olur böyle şeyler. (53)

zayıat vermek (2)

Kayba uğramak, zarar ziyan görmek.

...hala bize ateş ediyorlar ve bize zayıat verdiriyorlar. (162-180)

zıvanadan çıkmak (2)

1) Çok sinirlenip öfkelenmek, taşkınca hareketlerde bulunmak; 2) (Delirmek, aklını oynatmak.)

Çakırcalı bu haber üstüne zıvanadan çıktı. (64-104)

ziyafet çekmek (vermek) (2)

Konukları yemekli ağırlamak.

Yörük ağası bir koyun kestirdi, iyi bir ziyafet çekti onlara. (32-54)

ziyaret etmek (2)

1) Birini görmeye gitmek; 2) Bir yeri görmeye gitmek.

Bu arada Çakırcalıyı bir İtalyan generali ile bir İtalyan gazetecisi ziyaret etmişti.

Köylüler mezarı o gün bugündür evliya türbesi makamında ziyaret ederler. (84-181)

zor gelmek (4)

Bir işin yapılması birine güç gelmek.

Altından zor kalkarız. Düşman zor gelir. (45-132-138)

zorunda bırakmak (1)

Yapmaya mecbur etmek.

Adam öldürmek, soymak, eşkıyalık yapmak zorunda bırakılmıştı. (109)

zorunda kalmak (olmak / koymak) (19)

Kesinlikle yapılması gerekmek, yapmaya mecbur olmak.

Bunun için de Osmanı feda etmek zorunda kaldım. (21-24-30-52-62-64-69-71-78-105-107-109-110-113-144-156-159-176)

zulüm görmek (2)

Kendisine eziyet edilmek.

Dövüşü, kavgası olan, zulüm gören, yoksulluğa düşen... (56-114)

4.3.4. ESERDE TESPİT EDİLEN DEYİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

İsmail Parlatır deyimleri dört ama başlıkta incelemiştir. Bunlar:

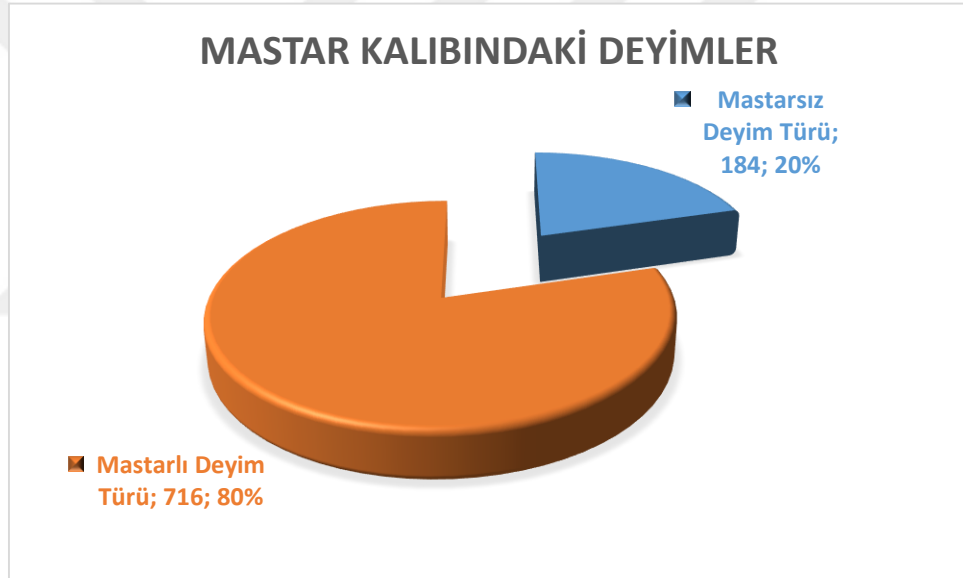
1. Deyimlerin kalıplaşmış sözlerdir. Bu kalıplaşmış olma özelliği söz varlıklarının genel tanımlarından biri sayılabilir. Bu özelliğe yapılan çalışmada yer verilmemiştir. Verilmemesinin sebebi söz varlıkları için genel bir tanım olması ve tespit edilen verilerin tamamı kapsamıdır.

2. Çekime girmeden mastar biçimiyle kalıplaşma özelliği. Bu özellik eserde elde edilen verilere bakılarak büyük bir yoğunlukta bulunmaktadır.

3. Kurallı bir cümle biçiminde kalıplaşan deyimler.

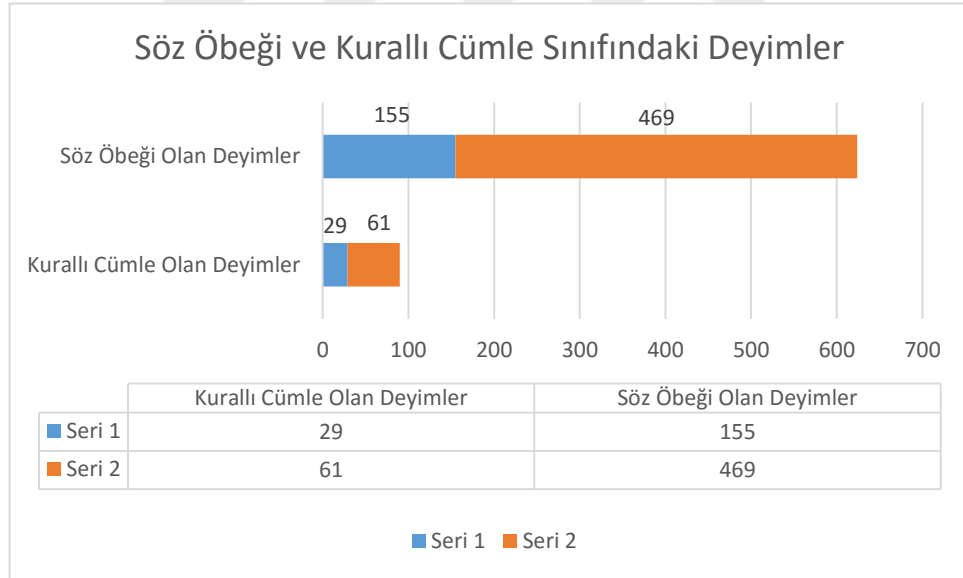
4. Söz öbeği durumunda kalıplaşan deyimler.

İlk özelliği genel özellik saydığımızdan dolayı bu sınıflandırmaya 2. özellikten başlanmış ve birinci model olarak kabul edilmiştir.





Görüldüğü üzere söz varlıklarında deyimlerin büyük bir çoğunluğu mastarlı deyimler kapsamaktadır. Toplam tespit edilen 2220 adet deyimden 1690 adeti bu sınıflandırmaya girmiştir.

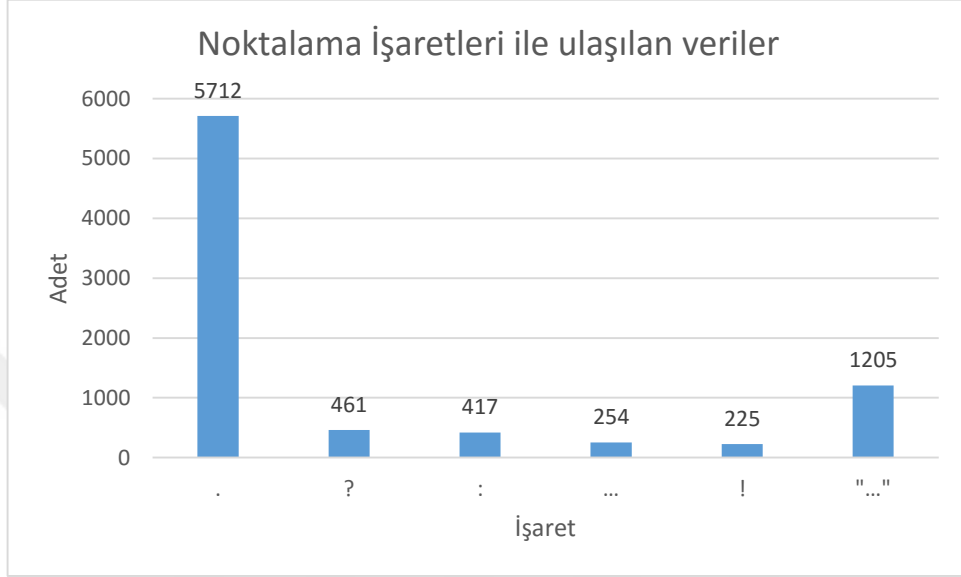


Eserde tespit edilen kurallı cümle ve söz öbekleri sınıfına giren deyimler yukarıda verilmiştir. Söz öbeği sınıfındaki deyimler değerlendirilecek olursa tekrar edilme sayısının neredeyse üç katı olduğu görülmektedir. Kurallı cümle sınıfının da tekrar edilme sayısı 2 katına yakındır.

BÖLÜM V

5. TABLOLAR/ÇİZELGELER LİSTESİ

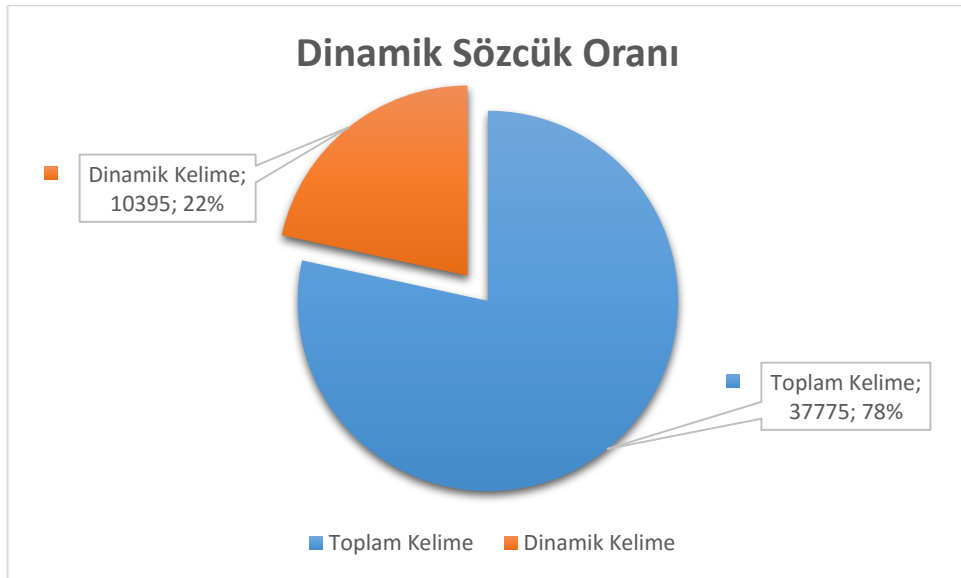
5.1. NOKTALAMA İŞARETLERİ



Tablo 1. Eserin cümle yapısı.

Noktalama işaretlerinden faydalanılarak metnin cümle özellikleri hakkında bilgiler sağlanmıştır. Tespit edilen bilgiler diğer tablolarda da bize yol gösterici olmaktadır. Yüzeysel olarak da eseri meydana getiren cümle türleri elde edilmiş olmaktadır.

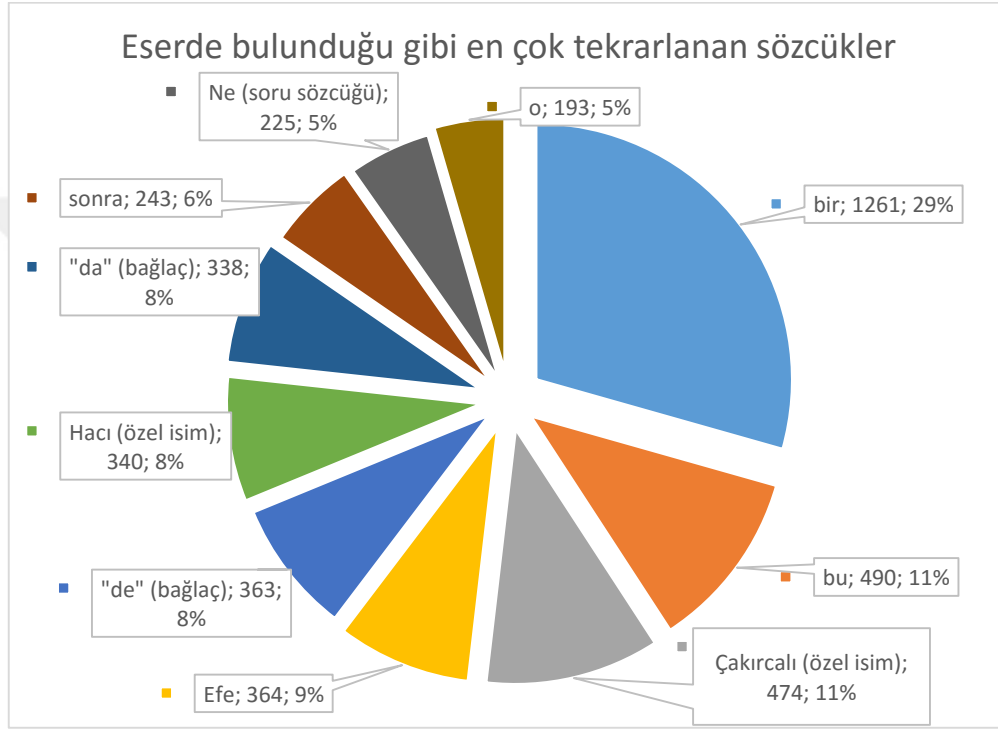
5.2. SÖZCÜKLER



Tablo 2. *Çakırcalı Efe* romanında dinamik sözcük oranı.

Yazarın kelime hazinesinin ve gramer sistemine ne kadar hâkim olduğunun açık bir göstergesidir. Eserde kullanılan kelimelerin yüzde 22 si farklı ya da ekler sonucu farklılaşmış olduğu görülmekte. Böyle kısa bir romanda bu denli türetilmiş ve çekimlenmiş kelime olması hiç de yabana atılır görülmemektedir.

5.3. İLK 10 SES GRUBU

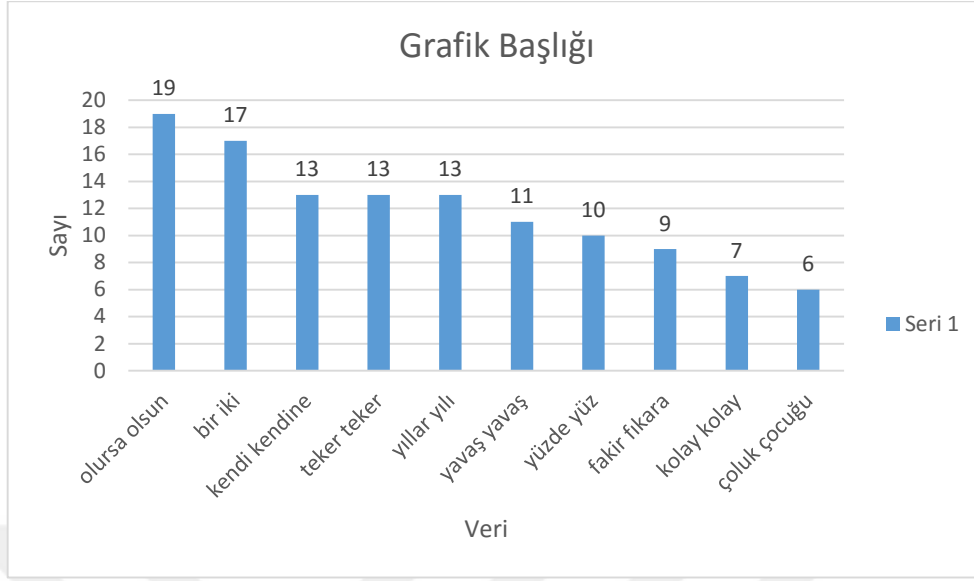


Tablo 3. Tekrarlanan veriler.

Görüldüğü gibi esende en yoğun tekrar edilen ses grubu olarak bağlaçlar ve özel isimler yer almaktadır. “bu, şu, o” en fazla işaret sıfatları olarak görev alırken, “o” kişi zamiri olarak da görülmektedir. Burada verilen ilk 10 değerın toplam sayısı 4291’dir.

Eserde geçen bu ufak birimlerin sayılmaması durumunda yazarın eserde en çok karakterlerin isimlerinin tekrarına önem verdiği görülmektedir. İsim tekrarları sayesinde okunan paragrafların kim hakkında olduğu açıkça vurgulanır ve tereddüde düşülmez. Aynı zamanda eserde konuşma cümlesinin çokluğu da yine karakter isimlerinin kullanım oranlarıyla doğru orantılıdır.

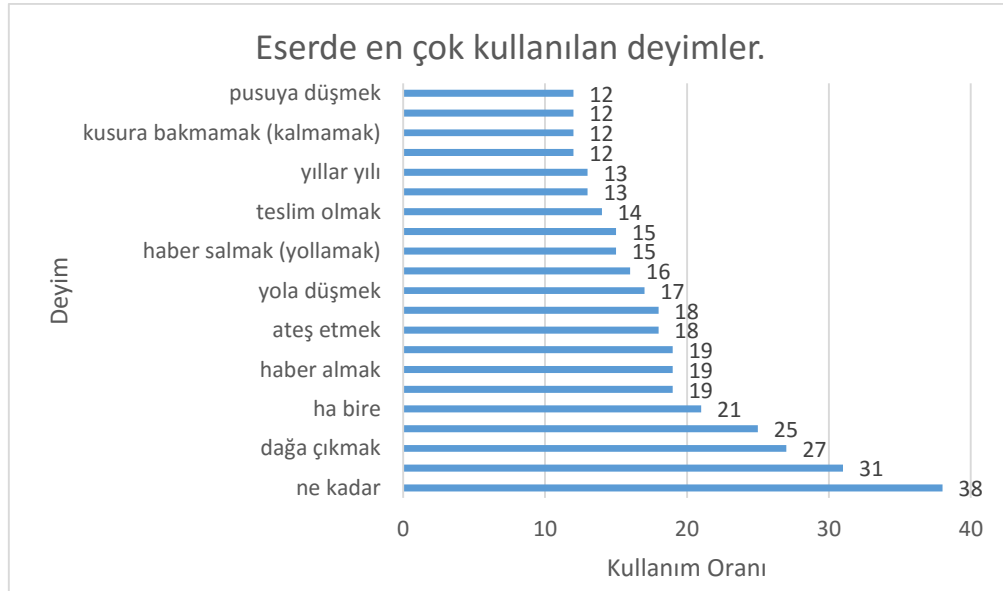
5.4. İLK 10 İKİLEME



Tablo 4. Sık tekrarlanan ilk 10 ikileme.

Bu oranlar bize eser boyunca yazarın en fazla tercih ettiği ikilemeleri ortaya koymaktadır. İkişimeler kavramsal olarak değerlendirilecek olursa esere süslü cümlelerin değil, düz cümlelerin hâkim olduğu söylenebilir.

5.5. İLK 10 DEYİM

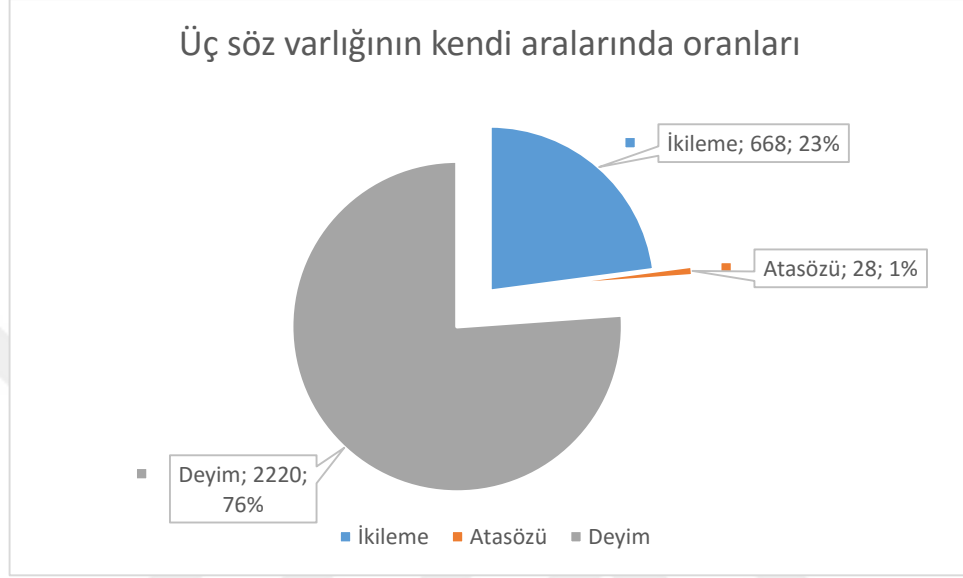


Tablo 5. Sık tekrarlanan ilk 10 deyim.

Eserde tekrar edilen ilk on deyim incelenirse oran belirten “ne kadar” haricinde isyan unsuru olan ve eşkıyalığı temsil eden “dağa çıkmak” deyimine rastlanmıştır.

Yine yoğun olarak kullanılan deyimlerin cümleyi süslemek amacıyla değil de anlatımı kolaylaştırmak için bulunduğu söylenebilir. Özlü ve süslü deyimler yerine düz ve anlaşılır deyimlerdir.

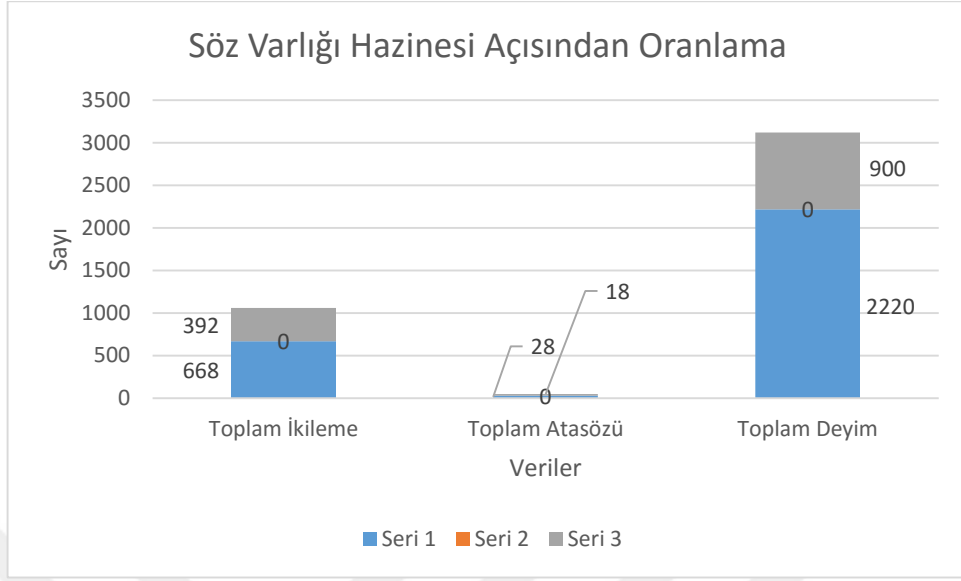
5.6. SÖZ VARLIKLARININ ESERDE KULLANIM ORANI



Tablo 6. Söz varlıklarının kullanım oranları.

Bu tabloda söz varlığının üç temel taşının eser içerisinde, kendi aralarındaki kullanım oranları verilmektedir. Bu duruma göre de esere söz varlıkları içinde en fazla deyimlerin hâkim olduğu söylenebilir. Bu demek değildir ki ikilemeler ve atasözleri az kullanılmış. Onların oranları da daha önce yapılmış buna benzer çalışmalar göz önünde bulundurulursa gayet iyidir. Özellikle atasözleri ve atasözlerine işaretler sayısı bakımından emsal eserlere göre daha yoğundur.

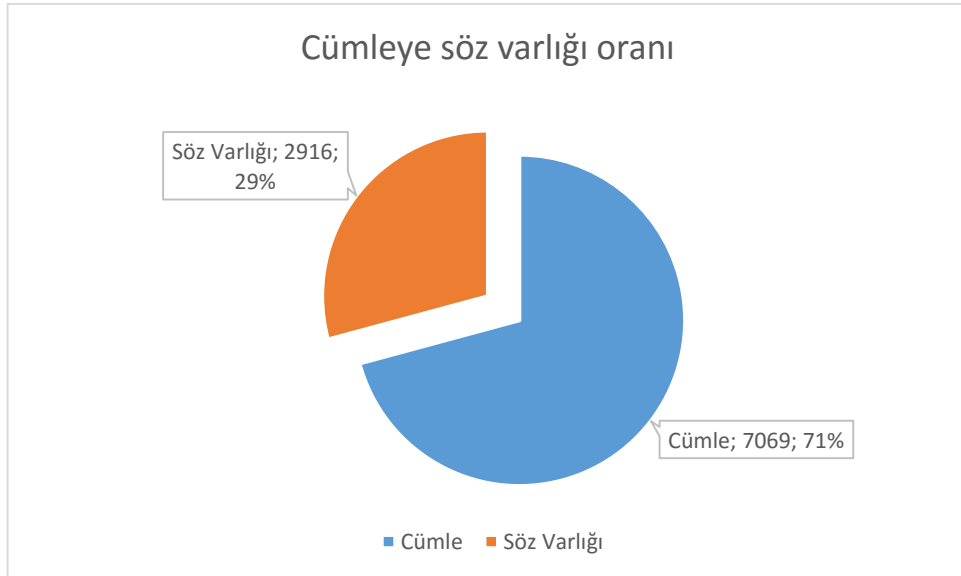
5.7. SÖZ VARLIKLARININ TEKRAR ADETLERİ



Tablo 7. Söz varlıklarının adedi ve tekrarlanma değerleri.

Bu tablo da bize söz varlıklarının özgün ve tekrar adetlerini beraber vermektedir. Böylelikle yazarın belli söz varlıklarına çok takılmadığı eserin özgün olarak da yeterince yoğun bir söz varlığına sahip olduğu görülmektedir.

5.8. CÜMLE-SÖZ VARLIĞI ORANI



Tablo 8. Metine oranla söz varlığı oranı.

Söz varlıklarının eserin tamamına oranına bakılabilmesi için bu tabloya gereksinim duyulmuştur. Açıkça görünen ortalama, neredeyse her iki cümlede bir söz varlığının varlığı görülmektedir.

Eserin çoğunlukla düz bir anlatım ile kaleme alındığını düşünürsek, bu eserde tespit edilen söz varlıklarının birçoğunun günlük hayatta kullanılan söz varlıkları olduğunu söyleyebiliriz. Bu da bize Türkiye Türkçesinin kendisinin söz varlığı açısından çok zengin bir dil olduğunu ortaya koymaktadır. Eserdeki söz varlıklarının birçoğunun sanatsal değil sözlü gelenek unsuru oldukları söylenebilir.



SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

SONUÇ VE TARTIŞMA

Söz varlığı; bir milletin geleneğini, göreneğini, kültürünü kısacası dil vasıtası ile tüm yaşanmışlıklarını ve değerlerini aktardığı sözlerin bütünüdür. Kültürün gizemli izleri olan söz varlıkları, bir dilin kalitesini ve zenginliğini ortaya koyar. Dili en iyi kullananlar, kendilerini bu yola adayan şairler ve yazarlardır. Ayrıca her edebî metin, hayatın aynasıdır ve yaratıcısının duygu, düşünce ve dünyasını yansıtır. Yazarın kaleminden çıkanları hayatın aynası sayarsak onun kültürü, dili, sosyoekonomik hayatı ve tecrübeleri hakkında bilgi sahibi olunabilir.

Bu çalışmada, Türkçenin söz varlığı bakımından zengin bir dil olduğunu göstermek amaçlandı. Bu amaçla Türk edebiyatının cevherlerinden biri olan ve dili kullanışıyla dikkatleri çeken Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanında Türkçenin söz varlığını ne oranda ve nasıl kullandığı, hangi unsurlara ne şekilde yer verdiği tespit edilmeye çalışıldı. Yine bu çalışmayla istatistiksel veriler ışığında yazarın kelime hazinesi ve eserde kullandığı dilin özellikleri ortaya konuldu. Böylece yazarın üslubunun daha iyi anlaşılmasına bir katkı sunmaya ve yazar hakkında yapılacak araştırmalara zengin bir kaynak oluşturulmaya çalışıldı.

Yaşar Kemal'in dil anlayışına bakıldığında onun dünyasında dilin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Yazar, eserlerinde, sade, anlaşılır, süslü olmayan ve yöresel özellikler katarak dili ön plana almaktadır. *Çakırcalı Efe* romanı üzerine yapılan bu çalışma da yazarın bu özelliğini doğrular niteliktedir.

Yapılan çalışmada Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* romanı cümle sözcük dünyası ve söz varlığının üç ana unsuru (ikilemeler, atasözleri ve deyimler) açısından ele alınmıştır. Bunun neticesinde, %02 hata payı ile romanın cümle yapısı, noktalama işaretlerinden faydalanılarak ortaya konmuştur. Böylece Tablo 1'de görüldüğü gibi eserin 5712 cümle, 461 soru cümlesi, 417 açıklama cümlesi, 254 eksilteli cümle ve 225 ünlem cümlesi. Soru ve ünlem cümlesi olarak adlandırılan kavramların yine büyük bir bölümünün eksilteli olduğu tespit edilmiştir. Yazarın sergilediği bu tavır ile okuyucuyu sıkmayarak, ona okurken esere kendinden bir şeyler katma fırsatı vermek istediği söyleyebiliriz.

Her ne kadar bu çalışmada tespit edilen sözcük unsurları üzerine bilgi eklenmemiş olsa da yapılan yüzeysel çalışma neticesinde eserde bağlaçlar dahil %01'den daha az bir

hata payı ile aynı kökten veya gövdeden gelseler de 37775 sözcük tespit edilmiştir. Sözcük kök ve gövdelerinin türetilip çekimlenmesini de ayrı bir kabiliyet olduğu düşünülerek çalışmaya eklenen bu verinin 10395 adet farklı türetilip çekimlenen sözcüklerden meydana geldiği görülmüştür. Bu veriler ile de yazarın kelime hazinesi yanında gramer unsurlarını da kullanma becerisine ulaşmaya çalışılmıştır. Bu değerler ışığında farklılaşan sözcüklerin eserin %22'sini oluşturduğu görülmektedir. Bu veriler Tablo 2.'de gösterilirken Tablo 3.'de de tekrarlanma sıklığının büyük bir bölümünün bağlaçlar ve özel isimler tarafından gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo4.'de ve 5'de ikilemeler ve deyimlerde en sık tekrarlanan ilk on veri konu alınmıştır. Atasözü oranı düşük kaldığı için ayrıyeten bir tabloya gerek görülmemiştir. Bu oranlar yazarın diğer eserleriyle karşılaştırılıp yüksek olan verilerin, yazarın yaşantısında diline yapışan söz varlıkları mı? Yoksa esere özel söz varlıkları mı diye değerlendirilebilir. Yani bir açıdan yazarın hayatı ile verdiği eserler arasında bağlantı tespitinde yardımcı olabileceği düşünülebilir.

Tablo 6.'da çalışma konusu olan 3 söz varlığının kendi aralarında kullanım değerlerini vermektedir. Böylelikle eserin oluşumuna hangi söz varlığının daha hâkim olduğu gözlemlenebilir. Elde edilen verilere göre 2220 adet ile deyimler eserdeki söz varlıklarının %76'sını oluşturduğu görülmektedir. Bunu 668 adet ile ikilemeler takip ederken 28 adet bulunan atasözü ve atasözü işaretleri bulunmaktadır.

Tablo 7.'de eserde geçen ikilemeler, atasözleri ve deyimlerin ne oranla tekrar edildiği gösterilmek istenmiştir. Eserde 668 ikileme tespit edilirken tekrarlanan değer 280 olduğu görülmektedir. Yani 392 ikileme kendine özgündür. Atasözlerinde ise 18 adet farklı atasözü bulunurken tekrarlar ile eserde 28 kez geçtiği görülmektedir. Atasözlerini metnin gidişatına uyarlamak zor olduğundan bu oran aslında hiç de yabana atılır sayılmaz. Bu da yazarın yine becerisini ortaya koymaktadır. Esere hâkim seviyede olan deyimler ise 900 adettir. Tekrarlarla beraber 2220 adeti bulmaktadır. Deyim mevzusu diğerlerinden biraz daha farklıdır. Tespit edilen deyimler incelendiğinde birçoğunun sözlü gelenek ile hepimizin günlük hayatta sık sık dile getirip tekrarlanan varlıklar olduğu görülmektedir. Deyimlerin kendimizi ifade etmemizdeki değerinin tartışılmaz bir yeri olduğu görülmektedir. Bu varlığın yerine farklı sözcükler kullanılarak kendimizi ifade etmenin aslında zor olacağı da görülmektedir. Bu hacimde bir eserde, bu kadar söz varlığının çıkması oldukça büyük sayılabilir.

Son olarak Tablo 8.'de tespit edilen söz varlıklarının eserin genelinin ne kadarını kapladığı gösterilmek istenmiştir. Elde edilen verilere göre ortalama her 2 cümlede bir söz varlığı tespit edilmiştir. Bunun en büyük sebeplerinden birisinin de yazarın bu eseri halk diline yakın kaleme alması olduğu söylenebilir. Yazarın daha ilkokul döneminde yazdığı şiirlerle “Âşık Ozan” isminin takılmış olması da bunun bir göstergesi sayılabilir.

Çalışmada romanın söz varlığının belirlenmesinin yanı sıra yazarın dili kullanışı hakkında da bazı çıkarımlarda bulunulmuştur: Yazar genellikle kısa ve anlaşılır cümleler kurar. Tarih ve sosyoekonomik alanda eserler ortaya koymuştur. Çok fazla süslü sözlerden kaçındığı görülmektedir. Hatta *Çakırcalı Efe* adlı romanında oldukça çok argo ve küfür içerikli sözcükler dikkat çekmektedir. Bu durum bazı kişiler tarafından pek hoş karşılanmasa da halk tarafından kullanılan Türk dilinin en büyük gerçeklerinden birisidir. Ülkemizde insanların neredeyse büyük bir çoğunluğunun her iki cümlesinden birinde mutlaka argo ya da küfür içerikli sözcük tespit etmek hiç de zor değildir. Yazarın da bu üslup şeklini kullanması kendisinin ve eserlerinin halk tarafından yadırganmaması için tercih ettiği söylenebilir.

Yaşar Kemal'in halk kültürü açısından zengin bir bölge olan Çukurova'da büyümesi, hem o coğrafyaya hem de halk kültürü geleneğine bağlı olmasında önemli bir etken olmuştur. Bu açıdan da romanda halk dili unsurları, deyimler ve atasözleri önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışma, birkaç örnekle izah etmeye çalışılan yazarın dilini keşfetmek isteyenler için oldukça zengin bir malzeme ve farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Sözel bir alanda da istatistiksel verilerin elde edilebileceği ve edebi değerlerin de kesin yargılar içerebileceği, bu kesin yargılar sonucu okuyucular ve eserler üzerinde çalışacak olanlar için daha açık bilgiler sunabileceği gösterilmek istenmiştir.

Yaşar Kemal'in söz varlığının türlerine göre sınıflandırıldığı ve bunların kullanım oranlarının verildiği, aynı zamanda yazarın üslubu hakkında tespitlerde bulunulduğu çalışmanın, yazarın dili nasıl kullandığını anlamaya çalışan araştırmacılara önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Kitap ve Dergiler

- Ağakay, M. A. (1953). İkizlemeler Üzerine. *Türk Dili*, 2 (16), 189-191.
- Ağakay, M. A. (1954). Türkçede Kelime Koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, 97-104.
- Aksan, D. (2006a). *Anadilimizin Söz Denzinde*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (2006b). *Anlambilim*. Ankara: Engin.
- Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil* Ankara: TDK.
- Aksan, D. (2009). *Türkçenin Gücü*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (2015). *Türkçenin Sözcüğü*. Ankara: Bilgi.
- Aksoy, Ö. A. (1936). *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimelerin Belirtme Usulü*. Gaziantep: Gaziantep Halkevi, Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2-Deyimler Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aksoy, Ö. A. (2004). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler, I-II*. Ankara: TDK.
- Aktunç, H. (2015). *Büyük Argo Sözlüğü*. YKY.
- Akyalçın, N. (2007). *Türkçe İnkilâp Sözlüğü: Tanıklı: Anı*.
- Altınörs, A. (2003). *Dil Felsefesine Giriş: İnkılâp Kitabevi*.
- Bahadır, Ş. D. (2016). Mahmut Sarıkaya, Yukarı Arpaçayı Boylarının Söz Varlığı I Kalıp Sözler (Deyimler, Atasözleri, Darbimeseller, Kargışlar ve Alkışlar), Vizyon Yayınevi, Ankara, Şubat 2016, 451 sayfa, ISBN: 978-605-87506-5-4. *Karadeniz Araştırmaları*, (51), 341-343.
- Banguoğlu, T. (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Başkan, Ö. (1973). Terimlerde Özleşme Sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 21(1973-1974), 173-184.
- Bayram, B. (2011). Söz Varlığı İle İlgili Çalışmalarda Kullanılacak Ölçütler. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (29), 27-61.
- Bilgegil, K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt.
- Buran, A. ve İlhan, N. (2008). *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*. Ankara: TDK.
- Çiftlikçi, R. (1997). *Yaşar Kemal: Yazar, Eser, Üslup*: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çoraklı, Ş. (2005). Türkçenin Yaratma Gücü İnkilâp (II). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 41-66.
- Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu.

- Çotuksöken, Y. (2012). *Türkçe Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Papatya.
- Delice, H. İ. (2012). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.
- Demir, C. (2006). Türkçe Edebiyat Eğitimi ve Kişisel Kelime Serveti. *Milli Eğitim*, 169, 207-226.
- Demircan, Ö. (1990). Türkçe İkilemenin Özüne Doğru. *Dilbilim*, (9), 61-92.
- Devellioğlu, F. (1997). *Türk Argosu*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (1983). Türkiye Türkçesinin Sözcük Varlığı ve Tarihsel Sözlüğü. *TDAY Belleten*.
- Eker, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basın.
- Ersoy, H. (2006). “Türkçe'deki Yabancı Sözcüklerin Kullanım Alanı Bilgileri ve Düşündürdükleri”. *Akademik İncelemeler Dergisi*, S. 2, s. 205-219.
- Ersoylu, H. (2004). *Türk Argosu Üzerine İncelemeler*. İstanbul: L&M.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözler. *Bilig*(44), 89-110.
- Gözütok, T. (2011). Eşkıyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe'nin Türk Edebiyatına İzdüşümü. *Turkbilig Turkoloji Arastirmalari Dergisi*, (S.21), s. 49-72.
- Hatiboğlu, V. (1964). Atasözleri ve Deyimler. *Türk Dili*(152).
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*. Ankara: TDK.
- Hengirmen, Me. (2002). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin.
- Hengirmen, M. (2007a). *Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Engin.
- Hengirmen, M. (2007b). *Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Engin.
- İlhan, N. (2007). Atasözleri ve Deyimlerde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları. *Türk Dili*, 671, 761-769.
- İlhan, N. (2019). *Türk Halklarının Ortak Dil Mirası: Atasözleri*. Rabiga Sızdık Fenomeni Kazak Til Bilinin Bugini Men Bolaşığı Takrībındaki Halıkaralık Gılımı Teoriyalık Konferençiya Materialdarı 22 Karaşa 2019, Bildiriler, Kazakistan-Almatı, s.185-196.
- İmer, K. (1991). Türkçenin Sözcük Varlığındaki Yeni Öğeler. *Dilbilim Arastirmalari Dergisi*, 2, 18-28.
- Kabaklı, A. (2016). *Edebiyat Akımları*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.
- Kalafat, Y. (2009). Yaşayan Eski Türk İnançları İtibariyle” Türk Mitolojisi” ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel. *Journal of International Social Research*, 2 / 8, s. 212-220.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- Karahan, L. (2009). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Kişi, Ş. S. (2017). Ege'nin Namlı Eşkıyası Çakırcalı Mehmet Efe. *İzmir Arastirmalari Dergisi*, S.6, s.77-122.

- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK .
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Öztürk, E. (2004). “Cümle, Kelime Grupları ve Kelime Öğretimi”. *Türk Dili*(S.635), s. 687-691.
- Parlatır, İ. (2008). *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü C. II (Deyimler)*. Ankara: Yargı.
- Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkçenin Argo Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş.
- Püsküllüoğlu, A. (2006). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş.
- Saraç, T. (1978). *Bir Ölümsüz Yalnızlık: Güneş Kavgası; Direnmeler*. Ankara: Şiir-Tiyatro.
- Saraç, T. (2017). *Güneş Kavgası*. İstanbul: Ayrıntı.
- Saraçbaşı, M. E. (2010a). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I. Cilt*. İstanbul: YKY.
- Saraçbaşı, M. E. (2010b). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü II. Cilt*. İstanbul: YKY.
- Tan, N. (2015). Gündem Yitirdiklerimiz Yaşar Kemal. *Türk Dili, Nisan*, 110-112.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Tuna, O. N. (1948). Türkçede Tekrarlar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*(Cilt III), s. 429-447.
- Tuna, O. N. (1986). “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 163-228.
- Türkben, T. (2018). Ömer Seyfettin Hikâyelerinin Türkçenin Söz Varlığı Bağlamında İncelenmesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (44), 215-251.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK.
- Ünlü, H. H. (1976), *Deyimler Ve Kelimeler Grupları Sözlüğü*, İstanbul
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yaman, E. (2016). “Türkçenin Güncel Söz Varlığı”. *Millî Eğitim Dergisi*(S. 210), s. 87.

2. Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Açıkgöz, K. (2014). *Peyami Safa'nın Bir Tereddüdün Romanında Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Akdemir, Z (2018). *Ahmed Midhat Efendi'nin Vah Adlı Romanında Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

- Akıncı, M. H. (1992). *Temel Söz Varlığımız ve Örneklendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksakallı, M. (2015). *Âşık Mahzunî Şerif'in Şiirlerinde Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Apaydın, M. (2014). *Samiha Ayverdi'nin Beş Eserinde (İnsan ve Şeytan, Ateş Ağacı, Batmayan Gün, Son Menzil, Mesihpaşa İmamı) Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Belen, M. (2016). *Remzi Oğuz Arık'ın Eserlerinin Söz Varlığı ve Kelime Grupları*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Burgaz, A. (2015). *Sezai Karakoç'un Şiirlerinde Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ceylan, N. (2009). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın Eserlerindeki İkilemeler*. (Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Özçalışkan, E. (2006). *Ahmet Muhip Dıranas'ın Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çelikel, S. (2007). *Orhun Kitabeleri'nin Günümüz Türkçesindeki Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Durmaz, C. (2008). *Yûnus Emre Dîvânı'nda ve Risâletü'n-Nushiyye'de Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Erol, Ç. (2007). *Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ertuğrul, E. (2008). *Fuzulî Dîvânı Söz Varlığı, Kelime Grupları*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Esen, Ş. (2016). *Memduh Şevket Esendal'ın Hikâyelerinin Söz Varlığı ve Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Gögebakan, C. (2010). *Yavuz Bülent Bakiler'in Duvak Adlı Şiir Kitabının Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Göktaş, B. (2018). *Dîvânü Lûgati-t Türk ile Tatar Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Uşak Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Gül, Z. (2008). *Fakir Baykurt'un Yılanların Öcü Romanındaki Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Gülsün, A. (2006). *Ayaz İshaki'nin İki Hikâyesinde Söz Varlığı: İke Yüz Yıldan Sonra Inkraz ve Zindan*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Gültekin, G. (2008). *Bâkî Dîvânı'ndaki Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- Hasanoğlu, M. (2016). *Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayâl İçinde Romanında Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Hassan, S. (2018). *Abbas Sayar'ın "Çelo" Romanının Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Katı, Y. (2015). *Yavuz Bahadıroğlu'nun Çocuk Hikâyelerinde Değerler Eğitimi ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Keskinel, Ş. (2016). *Hüseyin Cahit Yalçın'ın 'Nadide' Romanının Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Kır, E. (2009). *Yahya Kemal Beyatlı'nın Nesirlerinde Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Karababa, S. (2013). *Feyza Hepçilingirler'in Romanlarında Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Kot, Y. (2009). *Ahmet Rasim'in 'Şehir Mektupları' ve 'Romanya Mektupları'nda Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Morina, F. (2015). *Reşit Hanadan'ın Romanlarında Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Onaran, Z. (2011). *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarının Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Özbek, E. E. (2015). *Tuva Destanlarının Söz Varlığı*. (Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Özbek, G. (2018). *Yaşar Kemal'in Çakırcalı Efe Adlı Romanındaki Kelime Grupları, Yapıları ve İşlevleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı.
- Özsoy, E. (2019). *Elif Şafak'ın Mahrem Romanında Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Salmanlı, N. (2018). *Abbas Sayar'ın 'Can Şenliği' Adlı Romanının Söz Varlığı Açısından Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Sevindim, Y. (2007). *Nef'i Dîvânı'nın Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Sümer, H. (2001). *1980 Sonrası Türk Romanında Argo*. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

- Şirinoğlu Haydarlar, G. (2015). *İhsan Oktay Anar'ın Amat Romanı Üzerine Söz Varlığı İncelemesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tanyeri, Y. (2012). *Türkmen Türkçesi ile Divânü Lûgati-t Türk'ün Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması*. (Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- Toker, B. (2009). *Türkçe ve İspanyolcanın Ortak Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türkben, T. (2012). *Ömer Seyfettin Hikâyelerinde Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Bozok Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.
- Uysal, A. (2007). *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın 'Edebiyat Üzerine Makaleler'inde Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Vurgun, M. (2006). *Baki Divânı'nda Söz Varlığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yazıcı Okuyan, H. (2006). *Türkçenin Sözvarlığı Açısından Fakir Baykurt'un Romanları*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılbır, Ş. (2010). *Zâtî Divânı'ndaki Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yıldırım, Z. (2017). *Hüseyin Nihal Atsız'ın Ruh Adam ve Makaleler II Adlı Eserlerinin Sözlüğü ve Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Zencir, A. (2018). *Âşık Dursun Burhani'nin Şiirlerindeki Söz Varlığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

3. İnternet Kaynakları

- <http://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/04/20150427.pdf/> (e.t. 15.12.2019)
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri/ (e.t. 05.03.2019)
- <https://tr.wikipedia.org/> (e. t. 02.06.2019)
- http://turkoloji.cu.edu.tr/makale_sistem/tum_list.php/ (e. t. 22.10.2019)
- <http://www.sozluk.adalet.gov.tr/> (e.t. 11.12.2019)
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas/ (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü) (e. t. 18.02.2019)
- URL1: <https://sozluk.gov.tr/> (TDK Gramer Terimleri Sözlüğü) (e.t. 10.10.2019)
- URL2: <https://sozluk.gov.tr/> (TDK Güncel Türkçe Sözlük) (e.t. 09.10.2019)
- URL3: http://tdk.gov.tr/?option=com_atasozleri&view=atasozleri/ (e.t. 08.07.2019)

- URL4:<https://osmaniye.ktb.gov.tr/TR-161256/yasar-kemal.html/> (Kültür ve Turizm Bakanlığı) (e.t. 10.11.2019)
- URL5: https://www.turkcebilgi.com/cakircali_mehmet_efe/ (e.t. 20.10.2019)
- URL6:Tülek, V. (2006). *Efe Oğlu Efe Çakırcalı Mehmet Efe* <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/vehbi-tulek/286128.aspx/> (e.t. 20.10.2019)
- URL7: <https://www.sarkisozum.net/song/tutam-yar-elinden-5228f9604ec/> (Bingöl, Yavuz. Tutam Yar Elinden) (e.t. 20.12.2019)
- URL8: <https://sozluk.gov.tr/> (TDK Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, 1972) (e.t. 19.10.2019)
- URL9: <https://sozluk.gov.tr/> (TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü) (e.t. 22.9.2019)
- URL10: <https://www.dersimiz.com/deyimler-sozlugu/> (e.t. 10.12.2019)
- URL11: <https://www.dersimiz.com/atasozleri-sozlugu/> (e.t. 10.12.2019)
- URL12: <http://deyimleri.com/deyim/dem-surmek/> (e.t. 19.11.2019)
- URL13: <http://edebice.net/2015/05/08/k-talar/> (e.t. 10.11.2019)

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Almanya'nın Herne ilinde doğdum. İlköğrenimime Herne'de başlayıp, Kırşehir'de devam ettim. Orta öğrenimimi ise Kırşehir'de tamamladım. 2012 yılında Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde eğitimime başladım. 2016 yılında mezun olduğum sene yüksek lisansa başladım. Halen aynı bölümde eğitimime devam etmekteyim. Orta derece Almanca ve İngilizce dillerini konuşurum.



ADRES: Yenice Mahallesi Anıt Sitesi

MERKEZ/KIRŞEHİR

Tel: 0 532 556 26 80

Mail: yigitkardesler@gmail.com